

БОЛАНГИЗ МАКТАБГА ТАЙЁРМИ?

BOLANGIZ

TAYYORMI?

“Ma’rifat-Madadkor” nashriёti

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

БОЛАНГИЗ МАКТАБГА ТАЙЁРМИ?

«Ma'rifat - Madadkor» нашриёти 2000 y.

**Нашр учун масъул:
Рустам АҲЛИДДИНОВ**

Тузувчилар:

**Ҳамида АҲМЕДОВА (гуруҳ раҳбари),
Тамара ЮДИНА,
Гулчехра МУСУЛМОНҚУЛОВА,
Феруза ВАҲОБОВА,
Мавлуда РУСТАМОВА,
Муҳаббат РАСУЛОВА**

**Масъул муҳаррир:
Абдусамат РАҲИМОВ**

БОЛАНГИЗ МАКТАБГА ТАЙЁРМИ?

Азиз ота-оналар, мактабгача таълим муассасалари ходимлари!

Ҳар биримиз фарзандимизнинг соғлом, маънан етук инсон бўлиб юзга етишиши хоҳлаймиз. Бироқ, бунга эришиш учун биргина ҳоққиқиятнинг ўзгинаси кифоя қилмайди. Болаларимиз сизу бизнинг қўлимиз, муносибатимиз ва албатта ҳар томонлама парваришимиз билан шундай даражага эришади. Қўлингиздаги китоб мазкур ишларни амалга оширишингизда сизларга асқотган. Унда Републикамиздаги ҳамда хорижий мамлакатлардаги мактабгача таълим бўлими мутахассисларининг болани руҳий, физик ва ақлий ривожлантириш борасидаги тажрибалари, услубий tavsiyалари берилган. Бу китобда тестларнинг, қизиқарли топшириқларнинг ўзига хос тарзда берилиши ота-оналар учун ҳам, мактабгача таълим муассасалари ходимлари учун ҳам болаларни мактабга тайёрлаш жараёнида бирдек фойдаланиш имкониятини яратган.

Мазкур китоб ушбу йўналишдаги илк ҳаракат бўлганлиги боис айрим жиҳатлар эътиборга олинмаган бўлиши мумкин. Азиз тарбиячилар, ота-оналар қўлланмадан фойдаланиш жараёнида сизларда туғиладиган саволлар, мулоҳазалар, таклифлар билан қуйидаги манзилга мурожаат этишингиз мумкин, улар кейинги нашрларда эътиборга олинади: *(манзил) Тошкент шаҳри Ўзбекистон шоҳ кўчаси 80, РТМ мактабгача таълим бўлими.*

Мазкур китобнинг нашр этилишига ёрдам берган «UNICEF Nations Children's Fund» халқаро ташкилотига барча китобхонлар номидан миннатдорчилик билдираимиз.

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Мамлакатимизда мустақиллик йўлидаги илк қадамларданоқ жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олган сиёсий ва иқтисодий туб ислоҳотлар амалга оширила бошланди. Таълим соҳасида, жумладан унинг биринчи поғонаси ҳисобланмиш мактабгача таълим соҳасида ҳам катта ўзгаришлар қилинмоқда.

Мустақиллик йилларида мамлакатда таълим муассасалари фаолиятини меъёрлаштирувчи "Таълим тўғрисида"ги Қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури", шунингдек "Ўзбекистон Республикасида мактабгача таълим тўғрисида Низом", "Мактабгача ёшдаги болаларнинг таълим-тарбиясига қўйиладиган давлат талаблари" каби муҳим давлат ҳужжатлари қабул қилинди.

Ислоҳ этиш жараёнида болаларга таълим ва тарбия бериш вазифалари, мазмуни, шакл ва услублари, шунингдек, педагогика фани тараққиётининг устувор йўналишлари қамраб олинмоқда.

"Таълим тўғрисида"ги Қонуннинг 30-моддаси орқали фарзандлар тарбияси ва таълим олишлари, уларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатлари ҳимояси борасида ота-оналарнинг ўрни ва жавобгарлиги оширилди.

Бугунги мактаб боласидан аниқ билимларгина эмас, фикрлаш кўникмаси, катталар ҳамда синфдош ўртоқларини тушуниш, улар билан ҳамкорлик қилиш ҳам талаб этилади. Шунинг учун боланинг мактабга қадам қўяётганида нечоғли

билимга эгаллиги эмас, балки унинг янги билимларни эгаллашга тайёргарлиги, атроф-оламга мослашиш кўникмаси, воқеа-ҳодисани мустақил равишда таҳлил этиши ва ҳаракат қилиши муҳимроқ ҳисобланади.

Болани бирор нарсага ўргатишгина эмас, унда ўз кучига ишончни орттириш, ўз ғоясини ҳимоя қилиш, мустақил равишда бир қарорга келиш кўникмасини шакллантириш ҳам муҳимдир.

"Ўзбекистон Республикасида мактабгача таълим тўғрисида"ги Низомга мувофиқ бола мактабгача таълимни уйда, ота-оналарнинг мустақил равишда таълим ва тарбия бериши орқали ёки доимий фаолият кўрсатадиган мактабгача таълим муассасаларида, шунингдек мактабгача таълим муассасаларига жалб қилинмаган болалар учун болалар боғчаларида, мактабларда, маҳаллаларда ташкил этилган махсус гуруҳлар ёки марказларда олади. Бу ерда улар ҳафтада 2—3 марта шуғулланишади. Ота-оналарга мактабгача таълим шаклини танлаш ҳуқуқи берилади.

6—7 ёшли боланинг мактаб таълимига тайёрлигини аниқлашда мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбияси билан шуғулланувчилар асосий шарт ҳисобланмиш — боланинг мактабга тайёрлиги мактабгача ва мактаб давридаги ҳаёт тарзи ҳамда фаолияти учун кўприк вазифасини ўташини, оила ёки боғчадаги таълим ва тарбия шароитларидан мактаб таълимига озорсиз ўтказишни таъминлаш зарурлигини ҳисобга олишлари лозим.

Мактабгача ёшдаги боланинг мактаб таълимига ўтиши ҳамиша унинг ҳаёти, ахлоқи, қизиқиш ва муносабатларида анчайин жиддий туб ўзгаришларни юзага чиқаради. Шунинг учун мактабгача ёшдаги болани боғчада ёки уйдаёқ мактаб таъли-

мига тайёрлаш, уни унча қийин бўлмаган билим, тушунча, кўникма ва малакалар билан таништириш керак бўлади. Бундай таништирув мослашув даврининг жиддий қийинчиликларидан халос бўлишга ёрдам беради.

Етакчи мутахассисларнинг фикрига кўра "мактабга тайёргарлик" тушунчаси болани мактабга тайёрлашнинг қуйидаги йўналишларини ўз ичига олади: жисмоний, шахсий(руҳий), ақлий ва махсус тайёргарлик.

Жисмоний тайёргарлик боланинг соғломлиги, ҳаракат кўникмалари ва сифати, қўл мушаклари ва кўриш-матор мувофиқлиги ривожланганлиги билан изоҳланади.

"Ривожланмаганлик"нинг асосий белгилари ўзига хос жисмоний ривожланишнинг алоҳида жиҳатларида кўринади. Масалан — суяк тузилишида, паст бўйли болаларда ўз ёшига кўра тана бўйи ва оғирлигидаги номутаносиблик, танадаги мувозанат бузилишлари, юрак-қон томир тизимидаги физиологик етишмовчиликлар, тез толиқишлар, жисмоний юкламаларни бажаришдаги имкониятлари пастлиги шулар жумласига киряди.

Мазкур методик қўлланмада жисмоний тайёргарлигини аниқлаш учун ёшга мос бўлиши лозим бўлган бўй, вазн, бош, кўкрак айланаси меъерий кўрсаткичлари ҳамда қўл мушаклари ва асосий ҳаракатлари ривожланганлигини аниқлаш усуллари берилган. Касалликлар ва уларга мойиллик бўйича ўтказиладиган текширувларга келсак, улар янаш жойидаги болалар поликлиникаларида тор мутахассис шифокорлар гуруҳи томонидан олиб борилади.

Шахс (руҳий) тайёргарлиги, атроф-муҳитга,

катталарга, тенгдошларига, ўзига, ўсимликлар, жониворлар дунёсига, табиий ҳодисаларга, инсонлар яратувчилигига муносабатда юзага келадиган шахсий маданиятнинг шаклланганлигини назарда тутати. Энг муҳими бола онгида қандай умумий ахлоқий тамойилнинг мустаҳкамланганлиги, у томонидан ижтимоий ахлоқ меъёрлари ва умуминсоний қадриятларнинг тан олинганлиги, "нима ёмону, нима яхши" лигини англаганидир.

Шахс(руҳий) тайёргарлигида энг муҳим жиҳат "боланинг ички позицияси" шаклланганлиги-дир ёки "мотивацион тайёргарлик", яъни ўқувчининг катталар ва тенгдошлари билан муомалада бўлишига, топшириқни бажаришга, тенгдошига ёрдам беришга бўлган эҳтиёжи билан боғлиқ сабабларга кўра мактабга бориш истагини уйғотиш.

Шахс ривожланиши кўпинча оиладаги тарбияга боғлиқ.

Тортинчоқ, қўрқоқ болалар кўпроқ қатъий назоратда ушлаб туриладиган, бола ташаббуси бўғиладиган оилаларда бўлади ва охир-оқибатда у фақатгина катталар ёки бировнинг рухсати билан ҳаракат қиладиган бўлиб қолади.

Болани мақтайдиган, ноўрин сийлайдиган оилаларда улар кўпинча бошқарилмайдиган, ҳаддан ташқари фаол, катталар ва тенгдошлари билан муомала қилишни билмайдиган, аниқ асослар унда бўлмаса-да, буйруқ беришга ва етакчи бўлишга интилади.

Бола ўз ҳолига қўйиб қўйилган, назоратсиз, унга нисбатан бефарқлик ҳукмрон бўлган оилада вояга етаётган бўлса унинг феъл-атворида ҳиссий ожизлик, ғамгинлик, серзардалик, жангарилик, қатъиятсизлик каби салбий аломатлар пайдо бўла бошлайди.

Ақлий тайёргарлик бола образли ва мантиқий

фикрлаши, тасаввурнинг, одамийликнинг, билимга қизиқишнинг, мустақилликнинг, ўзини-ўзи назорат қилишга ва бошқаришга имкониятнинг шаклланганлигини ҳамда ўқув фаолиятининг кузатиш, эшитиш, эслаб қолиш, умумлаштириш, уйғунлаштириш, солиштириш каби асосий турларини билишни ўз ичига олади;

Хотира ақлий ривожланишнинг бир кўрсаткичи сифатида қачонки бола эшитиб, яхши эслаб қолса “эшитиш” ёки қачонки бола кўриб яхши эслаб қолса “кўриш” ва қачонки бола эшитган ва кўрганларининг асосий мазмунини, айтиб берса “мазмунни эслаб қолиш” каби турларга бўлинади.

“Кўриб, эшитиб эслаб қолиш” хотирасини ривожлантириш учун машқ қилдириш бефойда, чунки у ҳар кимга табиатан берилган. “Мазмунни эслаб қолиш” хотирасини яхшилаш учун эса албатта машқ қилдириш керак.

Боланинг мактабда таълим олиши самараси унинг она тилини билишига ва нутқи қанчалик ривожланганлигига кўпроқ боғлиқ бўлади. Чунки бутун ўқув фаолияти шуларга, яъни нутқий мантиқий ривож, боланинг катталарнинг ёрдамисиз мустақил фикрлаши, тил ривожланганлиги ютуқларидан эркин фойдалана олиши, ҳикоя қилиш, мулоҳаза юритиш, ўз тасаввурини изоҳлай олиш, тушунарли қилиб баён этиш каби омиллар асосига қурилади. Шунингдек, боланинг мактабда таълим олиши учун амалий интеллект ривожини, унинг намуни осон ва эркин такрорлай олиши; нақш чизиш, айтиб туриладиган (график диктант) баёний топшириқни бажариши ҳам муҳим саналади.

Ва ниҳоят, махсус тайёргарлик болани саводхонликка ўргатиш ва унинг мактабнинг 1-синф

Ўқув дастур материалларини етарли даражада эгаллаш ҳақидаги тушунчасини шакллантиришни назарда тутади. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш лозимки, болага ўқишни, унинг устига тез ўқишни ва ёзишни ўргатиш унчалик муҳим эмас. Асосийси боланинг луғат бойлигини ошириш, ундан онгли ва фаол фойдалана олишини, товушни тиниқ эшитишини, аниқ талаффуз қилишини, уларни сўзлардан ажрата билишини таъмин этиш ва «Учинчи минг йилликнинг боласи» дастурига киритилган саводхонлик бўйича оддий билимларни, математик тасаввурларни эгаллашига эришишдир. Агар болада қўл мушакчалари етарли даражада ривожланган бўлса у мактабда 1-синф таълими жараёнида 2—3 ой давомида ўқиш ва ёзиш техникасини қийинчиликсиз эгаллаб олади. Махсус тайёргарликнинг асосий кўрсаткичлари, бу — фаолиятнинг тушуниб етилиши ва эркинлиги, ижодий тасаввурнинг ривожланганлиги ҳисобланади. Бу сифатлар болада мактабгача ёш даврининг сўнгида саводхонлик, математик, ўзига хос фаолиятнинг, яъни ўйин, конструкциялаш(қуриш-ясаш), чизиш кўникма-малакаларини эгаллаш асосида пайдо бўлади.

Ижодий имкониятларга эга бўлган бола янги ўқув материални мустақил тушуниб етишга, изланиш фаолиятига, педагоглар ва тенгдошлари билан ўзаро муносабатларни ўрнатишга тайёр бўлади. У билишга қизиқувчан, фаол, ташаббускор бўлиб, нафақат катталар томонидан таклиф этилган топшириқларни бажаришга, балки ўзи ва бошқалар олдига янги вазифаларни кўяди.

Шуни унутмаслик керакки, мактабга тайёргарлик боланинг ҳиссий бой ҳаёти фаолиятини ташкил этишдан иборат. Бу жараённинг қаерда, яъни уйда ё боғчада кечишидан қатъий назар, бола-

нинг келажакдаги ривожига асос бўладиган ушбу ноёб даврни унинг мактабгача болалик палласидаги қизиқиш ва эҳтиёжларини қондирадиган ёрқин, унутилмас воқеа ва ишлар билан бойитиш керак.

Мактабларнинг 1-синфлари ўқитувчилари мактабгача ёшдаги болани қабул қилишда шуни унутмасликлари лозимки, 6, ҳатто, 7 ёшли бола 1-синфга киришда унинг оиладами, боғчадами мактабгача таълимни тўлиқ олганлигидан қатъий назар, ўқув фаолиятининг маълум бир кўникмаларига эга бўлса-да, барибир маълум муддатгача бола мактабгача ёшдаги даврнинг ўзига хос хусусиятларини сақлаб туради. У ҳали ўқув фаолияти учун керакли бўлган сифатлар ва удабуронликка эга эмас. У бу хислатларни ўқув жараёни давомида эгаллашни давом эттиради. Боланинг мактаб ҳаётига киришиши билан унинг систематик мактаб таълимига тайёргарлик кўриши давом этади. Албатта бу жараён бола ваколатининг ошиб боришини ҳисобга олган ҳолда, юқорида санаб ўтилган — жисмоний, шахсий, ақлий ва махсус тайёргарлик йўналишлари бўйича олиб борилиши керак. Масалан, боланинг фаол ҳаракатланувчан эканлигини ҳисобга олсак, унинг бу эҳтиёжини мактабда жисмоний тарбия дарсида, катта танаффусда, шунингдек синфдан ташқари ишлар жараёнида қондириш зарур. Бунинг учун бошланғич синф болаларига ёшига хос фикрлашини, тасаввурини, изланишини фаоллаштирадиган ва ўқув фаолиятининг бошқа муҳим кўникмаларини ҳосил этадиган ривожлантирувчи муҳитни яратиш зарур.

Бошланғич мактабда, асосан таълимнинг биринчи йилида мактабгача ёшдаги боланинг асосий ва унга маъқул келадиган фаолият тури ўйин-

лар эканлигини ҳисобга олган ҳолда ўйин усуллари кенгроқ қўллаш зарур.

Мактабгача ёшдаги болаларни илк ўқитиш босқичида боғчада ҳам, мактабда ҳам уларга ўқишда бирдан қатъий белгиланган талабларни қўйиш мумкин эмас, фақат мактаб-дарс тизимидаги таълимни қўллаш керак. Намуна учун болалар боғчасида ва мактабда таълим шакли мутаносиблиги тақсимотини келтирамыз.

—болалар боғчаларининг катта ва тайёрлов гуруҳида — 80 фоиз ўйин — 20 фоиз машғулот;

—биринчи синфларда (1-ярим йилликда) — 60 фоиз ўйин — 40 фоиз дарс;

—биринчи синфларда (2-ярим йилликда) — 30 фоиз ўйин — 70 фоиз дарс;

Катта ва тайёрлов гуруҳ тарбиячилари ва 1-синф ўқувчиларининг асосий вазифаси — таълимнинг биринчи босқичида бола ҳаёти ва фаолиятини ташкил этишнинг ўзига хос мактабгача шакл ва методларини таъмин этиш. Ўйин фаолияти болалар учун маълум муддат етакчи бўлиб қолиши ва бундан бирдан воз кечмаслик, балки у секин-аста табиий ҳолда ўз ўрнини бошқа, яъни ўқув фаолиятига бўшатиб беришини назарда тутиш керак.

Оила шароитида, болалар боғчаларида, махсус ташкил этилган гуруҳларда ёки болаларни мактабга тайёрлаш бўйича "Марказ"ларда болаларни таълимга тайёрлаш ишида шароитнинг, имконият ва аниқ натижаларнинг турлича эканлиги ушбу иш билан шуғулланувчи барча муассасалар учун болаларнинг мактаб таълимига тайёргарлиги даражасини баҳолашнинг ягона мезонларини аниқлаштириб олиш ҳамда уларга асосланиб, 6—7 ёшли болаларни мактабнинг 1-синфларига

қабул қилишни йўлга қўйиш заруриятини туғдирди ва ушбу методик қўлланманинг яратилишига назарий асос бўлиб хизмат қилди.

Методик қўлланмада келтирилган "боланинг мактаб таълимига тайёрлиги" даражасини аниқлаш усуллари (уларни қўллаш методикаси билан) ҳозирда мавжуд. Халқаро миқёсда синовдан ўтган Керн Ирасек, Венгернинг классик тестларидан ҳамда Ўзбекистон, Россиянинг мактабгача таълим бўйича олимлари ва амалиётчилари томонидан тузилган тестлардан танлаб олинди.

Ташхис қўйиш бўйича таклиф қилинаётган барча методлар мактабгача ёшдаги болалар ёш хусусиятлари, имкониятлари ва ривожланишидаги ўзига хосликлар ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқилган ҳамда тўлиқ ҳолда мактабгача таълим муассасалари турлари учун мажбурий бўлган ҳудудий "Мактабгача ёшдаги болалар таълими ва тарбияси Дастури"га киритилган мактабгача таълимга қўйилган давлат талабларига мос келади.

Болани 6 ёшдан албатта мактабга беришга интилиш керакми, деган саволга жавоб қуйидагича:

—боланинг мактабга бориш ёши унинг тайёрлиги ҳисобга олинган ҳолда, уйғунлаштирилган тарзда аниқланади.

Берилаётган тестлардан фойдаланиш бўйича йўриқномаларга қатъий амал қилиш боланинг "мактабга тайёр"лиги даражасига маъқул, холис баҳо беришни таъминлайди.

Боланинг мактаб таълимини бошлашларига тайёргарлиги даражасига қўйиладиган талаблари тизими фақатгина аниқ билимлар, уddaбуронликлар ва малакалар рўйхатидан иборат эмас, балки у ўз ичига боланинг ҳар томонлама жисмоний, шахсий-руҳий ривожланганлиги, махсус ўқув ва

ўқув фаолияти кўникмалари шаклланганлигини ўз ичига олади.

Давлат тестларининг киритилиши тарбиявий-таълимий жараёни қатъий қолипга бўйсундиришни англамайди. Аксинча, улар боланинг қаерда мактабга тайёрлов босқичидан ўтганлигидан қатъий назар ҳамма болалар учун тенг бўлган ривожланиш даражасини таъмин этадиган, асосига қуйидагича ягона талаблар қўйилиши лозим бўлган таълим моделларидан ва технологияларидан тўғри ва ижодкорлик билан фойдаланиш учун кенг имкониятлар очади. Ундан ташқари бу талаблар аниқ билимлар ва малакалар билан қатъий чегараланмагани боис боланинг ривожланиш жараёнининг бир маромда эмаслиги ва мустақиллик амалга оширилишини ҳисобга олиш имкониятини беради.

Мактабгача таълим даражасига қўйилаётган давлат талаблари, уларнинг тури, шаклидан қатъий назар барча мактабгача таълим муассасалари учун мажбурийдир. (Қандай йўналишдалигидан қатъий назар жисмоний, руҳий асаб ривожланишида нуқсонли болалар тарбияланадиган муассасалар бундан мустасно).

Мактабгача таълим даражаси хусусиятлари мактабгача ёш даври давомида ташкил топиб, бунда доимий ўзгаришлар бўлиб туради ҳамда ҳар бир ёш босқичида ўзига хос мазмунга эга бўлади.

Ушбу методик қўлланмада биз 5 ёшдан 7 ёшгача болалар ривожланиши даражаси хусусиятларига тўхталамиз.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЎРСАТКИЧЛАРИ

I. ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

1. Ҳаракатнинг асосий турларини ривожлан- тириш:

— юриш ва югуришнинг барча турларини тўғри бажариш; шарт-шароитга мувофиқ, улардан фойдаланиш;

— сакраш, ирғитиш, тирмашиб чиқишнинг барча турларини тўғри бажариш;

— юмшоқ жойда 40 см.гача баландликка сакраш; 40 см баландликдан ерга енгил тушиш; жойдан туриб 70 см.дан кам бўлмаган узунликка сакраш, 100 м. масофани югуриб ўтиш; югуриб келиб, 30 см баландликка сакраш; калта ва узун арғамчи(скакалка)да турли усулларда сакраш; ичи тўлдирилган (оғирлиги 1 кг) коптокни ошириб ташлаш; предметни турли вазиятлардан туриб отиш, 4—5 м масофадаги вертикал ва горизонтал нишонларга тушириш;

— нарсаларни ўнг ва чап қўл билан 5—12 м масофага ирғитиш, нарсани ҳаракатланаётган нишонга ирғитиш;

— 2—3 доира юриб айланиб, 3—4 қаторга сафни ўзгартириб тизилиш, "биринчи-иккинчи" ҳисоб-саноғидан кейин 2 қаторга тизилиш, ҳаракат давомида оралиқ масофани сақлаш;

— турли хил дастлабки ҳолатлардан туриб

жисмоний машқларни аниқ, ритмик, кўрсатилган маромда, мусиқага мос, оғзаки кўрсатмаларда ай-тилганидай бажариш;

— гавдани тўғри тутиш;

— велосипедда, ўзи юрарда, роликли конки-ларда юриш;

— спорт ўйинлари унсурлари иштирок этади-ган ўйинларда (волейбол, футбол, хоккей, бадмин-тон, стол тенниси) фаол иштирок этиш, 15 м.га эркин сузиш.

2. Тана қисмидаги мушакчаларни ривожлан-тириш:

— қўл панжаси ва бармоқлар ҳаракатчанли-гини таъминлаш (бармоқларни енгил сиқиш, ёзиш), бармоқларни ўйнатиш (бармоқларда ўйин кўрсатиш, қўл бармоқлари соясида тамоша кўрсатиш ва ҳ.к.);

— ташқи муҳит ўзгаришларига бардошлилик (касалликларга тегишли қаршилиқ кўрсатиш, уларнинг нисбатан енгил ва қисқа муддатда асо-ратларсиз ўтиши (чиниқиши));

— мириқиб уйқуга кетиш ва оромли уйқу;

— яхши иштаҳа (айрим овқат турларига сал-бий муносабатларсиз);

— ўзининг жисмоний қиёфаси ва соғлиги ҳақида тасаввурни шакллантириш, соғлом турмуш тарзига эришиш (маданий-гигиена малакасини ри-вожлантириш, ҳар куни эрталабки бадантарбия машқларини бажаришга одатлантириш, бу ҳамда бошқа малакалар аҳамиятини тушуниш);

— антронометрик кўрсаткичларнинг (бўйи, ваз-ни, бошининг доираси, кўкрак кенглиги) ёш кўрсаткичи стандартларига мувофиқ келиши.

II. ШАХСИЙ-ПСИХОЛОГИК РИВОЖЛАНИШ КЎРСАТКИЧЛАРИ

1. Теварак-атрофни тушуниш, билиш:

— у қаерда яшашини (мамлакат, шаҳар, қишлоқ, уй манзили, диққатга сазовор жойлар ва бошқалар) билиш;

— замон ва макон ҳақида тасаввурни шакллантириш ва уларни тушуна билиш (бир йил неча ой, ҳафта неча кун, соат неча, чап-ўнг ва ҳоказо);

— атроф-муҳит, табиат ҳақида тасаввурга эга бўлиш (атрофдаги тарқалган ўсимлик ва ҳайвонот олами турлари — уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар, балиқлар, ҳашаротлар номлари, уларнинг озикланиши, ҳаёти ва бошқалар);

— жонли ва жонсиз табиат ҳодисаларининг сабаб ва оқибатли боғланишлари, ўзаро мутаносиблигини билиш (нега қор ёғади, қор нима учун қўлда эрийди, қишда ўсимликлар нега баргсиз бўлади); инсоннинг табиатга таъсири ҳақида тасаввурни шакллантириш, бундай таъсирнинг натижалари (табиатга қизиқиш ва муҳаббатни шакллантириш, табиатнинг ҳолати, унга инсон ҳаётининг манбаи сифатида эҳтиёткор муносабат ва шу каби оддий экологик тушунчалар);

— теварак-атрофдаги воқеликка доир нарсаларнинг номларини, аҳамиятини, улардан фойдаланишни, улар нимадан қилинганини билиш (турмуш, меҳнат қуроллари, транспорт, мевалар, сабзавотлар ва бошқалар);

— ўз оиласининг тарихи тўғрисида (оиласи аввал қаерда яшаган, буваси ва бувиси нима билан

шуғулланишган, уларнинг ҳаёти бизникидан нимаси билан фарқ қилади ва ҳоказо), кўчалар, туман, шаҳарлар, йирик тарихий воқеалар ҳамда даврлар (Амир Темур даври, Буюк Ипак йўлининг аҳамияти ва бошқалар), ўз мамлакатининг давлат рамзлари, давлат байрамлари ва ўз халқининг урф-одатлари ҳамда анъаналари ва бошқалар ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш;

2. Боланинг ижтимоий жиҳатдан ривожланиш даражаси:

— ўз ташаббуси билан, шунингдек, дўстлари ташаббуси билан таниш ва нотаниш бўлган катта ёшдаги кишилар, ўзидан кичик ёшдагилар билан эркин муомала қила олиш;

— умуминсоний ахлоқ-одоб қоидаларини ўзлаштириш ("Нима яхши-ю нима ёмон" тушунчаларини шакллантириш, "Мумкин ва мумкин эмас", "Хоҳлайман ва бурчлиман" тушунчаларини ажрата билиш, вазият тақазосига мувофиқ ахлоқ-одоб доирасидаги муомала ва кайфиятни танлай билиш);

— феъл-атворнинг ижобий хусусиятларини қарор топтириш (кенгфеъллик, эътибор, ғамхўрлик, ўзаро ёрдам, меҳрибонлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, нарсаларга, инсон меҳнати маҳсулларига эҳтиёткор муносабат, қадриятларга ҳурмат ва ижобий муносабат, эстетик онг асосларини шакллантириш, гўзалликка, табиат ажойиботларига, адабий, бадий, мусиқий асарларга, амалий санъат намуналарига ва бошқаларга қизиқшни ривожлантириш);

— ўзини эркин бошқара билиш (мақсад сари ҳаракат қилиш, бола учун жуда қизиқарли бўлмаган ҳолатларда ҳам диққат-эътиборни йиға олиш орқали масъулият ва иродани чиниқтириш). Ўз саъй-ҳаракатларида ўзини эркин ҳис этган бола

ҳаракатлари оқибатини олдиндан кўра-билиб, ўзини чеклаш зарурлигини тушуниши, турли ҳаётий вазиятларда юзага келадиган сабаб-оқибатнинг боғлиқлигини англаши, яъни унда меъёр туйғуси тарбияланмоғи, хавфсизлик мақсади учун зарур бўладиган эҳтиёткорлик ва ўйлаб иш қилишни билмоғи лозим);

— мустақилликни ривожлантириш (ўз шахсий фаолиятини ташкил этиш учун турли хил воситаларни: ўйин, томоша кўрсатиш, тасвирлаш, қуриш-ясаш, ўйин фаолиятининг турли турлари жараёнида юзага келадиган муаммоларни мустақил ҳал эта билиш);

— ўзини-ўзи англашни жинсидан келиб чиққан ҳолда (ўғил бола, қиз бола) шакллантириш, ўз имкониятларини, қобилиятини, хатти-ҳаракатини ўзи баҳолай билиши, катта ёшдагилар, тенгдошлари ўзидан ёш жиҳатдан кичиклар давра-сида ўз ўрнини англай билиш, бошқа одамни тушуниш, унинг қизиқишларини, эҳтиёжларини, истакларини ҳурмат қилиш, унинг кайфиятини, унинг олдидаги муаммоларини кўра билиш, ўз хатти-ҳаракатларини бошқа одам ўрнида туриб баҳолай олиш. Боланинг ўз-ўзини англашидаги муҳим жиҳат унинг ўз қадр-қимматини ҳис этиш, ўзига бўлган муносабатини шакллантириш ҳисобланади. Шу билан бирга мактабгача ёшдаги бола учун ўз шахсига ортиқча баҳо бериш табиий ва қонуний ҳолдир, бу унинг учун ўзига хос "шахсий ҳимоя", ўз кечинмаларига қулоқ тутиш, ўзининг ҳаяжонли ҳолатларини ("мен хурсандман", "мен розиман", "менга яхши", "мен хафа бўлдим" ва ҳоказо) тушуниш, бошқа бировга нисбатан: "Яшавор", "Зўр" каби сўзларни ишлатиш ҳисобланади.

III. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ (АҚЛИЙ) РИВОЖЛАНИШ

1. Фикрлашни ривожлантириш (образли, мантқиқий, ижодий, абстракт).

а) нутқий интеллект (оғзаки фикрлаш).

Ўзаро алоқа нутқини ривожлантириш:

— атрофдагилар билан муомала қила билиш, ўзига қарата айтилган гапни тушуниш, сўзлашишга киришиш, аниқ қилиб гапириш, саволларга жавоб қайтариш, бошқаларга савол бериш (диалог нутқ);

— ўзидаги сўз бойлигидан (2—3 минг сўз) фаол фойдалана билиш, эшитганини айтиб бера олиш, кўрганини гапириб бериш, суратларга қараб сюжет бўйича ҳикоя қилиб бериш; асосий таянч сўзлар бўйича ҳикоя тузиш ва бошқалар (монолог нутқ);

— нутқнинг сифат кўрсаткичлари; нутқнинг ифодалилиги, нутқ товушларининг барчасини аниқ ва тўғри ифодаланиши, тилнинг грамматик шаклларида тўғри фойдаланиш;

б) амалий интеллектни ривожлантириш (оғзаки фикрлашни эмас, балки фаолиятнинг турли хилларида амалий қобилиятни ривожлантириш):

— ўйин фаолиятини ривожлантириш: ўзаро ўйинларда фаол қатнашиш (сюжетли роль ўйналадиган, драмали ўйинлар, қоидали ўйинлар);

— болалар билан ижодий мустақил ўйинларга доир мақсадларни келишиб олишни билиш;

— ролларни тақсимлаш, ўйинларнинг қоидаларига бўйсунтириш;

— алоҳида ўйинларни ташкил қилиш, ўйин учун керакли материаллар ва зарур нарсаларни танлаб олиш;

— ўйинда муқобил нарсаларни ишлатиш;

— меҳнат фаолиятини ривожлантириш;

— болаларда “Мен ўзим қиламан” деган муайян қатъиятлилиқ шакллантириш (айрим меҳнат малакаси ва қобилиятига эга бўлиш, ўз-ўзига хизмат қилиш малакаси, турмуш ва табиатдаги тартибнинг бузилишини пайқаш, ўйинчоқларни тузатиш, боғлаб-маҳкамлаш, идишларни ювиш, уйда хўжалиқ ишларига қарашиш, дастурхонни тузаш, ошхона жиҳозларидан фойдалана билиш, ўз устбошини тузатиш ва бошқалар);

— бошлаган ишини охирига етказишга одатлантириш (яъни, меҳнатнинг самараси ва фойдасини англаб етиш);

— жамоада ишлай билиш, ишни ҳамкорликда режалаштириш, фаолият мазмунини бойитиш ва бошқалар;

— тасвирий фаолиятни ривожлантириш;

— тасвирий фаолиятнинг техник малакалар мажмуини ва барча турдаги технологиясини эгаллаш (қалам, бўёқ, мўйқалам, қўл, чўп ва ҳоказолар билан расм чизиш, лойдан, пластилиндан, қоғоздан, табиат материалларидан, матодан ва ҳоказолардан нарсалар ясаш); қайчидан фойдалана билиш (симметрик ва симметрик бўлмаган шаклларни қирқиш ва бошқалар);

— мусиқали-хореографик қобилиятни ривожлантириш; мусиқа эшитиш қобилиятини ривожлантириш (товушларнинг тўғри ёки нотўғри таралаётганини тинглаб, товуш ўзгаришларини тинглаш);

— мусиқага мос ҳаракатда ўзига нисбатан ишончни ҳис этиш (мақомга мос равишда, мусиқага мувофиқ тарзда ҳаракат қила билиш);

— турли мақомдаги мусиқага маъноли ҳаракатлар билан жавоб қайтариш;

— ҳаракат ва қилиқларни маҳорат билан ўз ўрнида ишлата билиш;

— мураккаб бўлмаган қўшиқларни якка овозда ва хорда маъноли, жарангдор овозда ижро этиш;

— турли хил миллий болалар мусиқа асбобларини чалиш усулларини эгаллаш;

— эртақ, қисқа саҳна ижроларида образга кира олиш ва бошқалар.

2. Хотирани ривожлантириш:

— механик хотирани (эшитиш) ривожлантириш: эшитишга қаратилган вазифани тинглаш ва ёдда сақлашни уддалаш, кўрганларини сўз орқали ёки амалда ифодалаш, кўрсатиш;

— кўриш хотирасини ривожлантириш, кўрганини ёдда сақлаш ва уни сўз орқали ёки амалда ифодалаш, кўрсатиш;

— фикрий хотирани (мантиқий) ривожлантириш: кўрганини ёки эшитганини, сўзма-сўз эмас, балки унинг асосий мазмуни моҳиятини ифодалаб беришни уддалаш.

3. Тасавурни (абстракт фикрлаш) ривожлантириш:

— фикрлаб, аниқ образларга ёки нарсаларга таянмай, оддий вазиятларни, ҳаракатлар мунтазамлигини ёки турли хил фаолиятларнинг пировард натижаларини ўзида тасаввур эта билиш, фаолият, ҳаракат оқибатини олдиндан тасаввур этишни уддалаш.

4. Ижодкорликни ривожлантириш:

— ўзининг индивидуал, такрорланмас образини яратиш, фаолиятнинг барча турларига ўзининг мазмунини олиб кириш; ижодий ўйинлар мазмунини бойитишни билиш, ҳикоялар, эртақлар, топшмоқлар ва ҳоказоларни ўйлаб топиш.

IV. ЎҚИШ МАЛАКАЛАРИНИ ВА ЎҚУВ ФАОЛИЯТИ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ (мактабга махсус тайёрлаш)

1. Оғзаки саводхонлик даражаси:

— сўздаги барча товушларни кетма-кет айтиб, сўзнинг товуш таҳлилини ўтказиш. Ундош ва унли юмшоқ ва қаттиқ ундошларни, сифатдошларни фарқлаш, сўздаги урғуларни ажрата билиш, сўзни бўфинларга ажратиш, муайян товушлардан сўз тузиш;

— 3—4 сўздан гап тузиш, оддий гапни сўзларга ажратиш, сўзларнинг кетма-кет келишини уқтириш (биринчи сўзни, иккинчи, учинчи, тўртинчи сўзларни айтиш), фаол нутқда шу нутқнинг барча асосий қисмларини ишлатиш (феъл, сифат, сон, олмош, равиш, боғловчи олд қўшимча ва эргаштирувчи олд қўшимча);

2. Оддий математик малакани ривожлантириш:

— икки кичик сондан иборат биринчи ўнлик сон таркибини билиш (5 — бу 1, 1, 1, 1, 1 ёки 2 ва 3, 4 ва 1), биринчи ўнликнинг ҳар бир сонини чиқариш: олдиндаги сонга бирни қўшиш орқали (7 бу $6 + 1$ ёки 7 бу $8 - 1$);

— сонлар: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9;

— амаллар: "+", "—", "=";

— ўтаётган ой номи, ҳафтадаги кунларнинг келиш тартиби;

- 1 дан 20 гача ва 100 гача санашни билиш;
- 1—2 ва 20—1 сонларни бошдан охирига ҳамда охиридан бошига қараб санаш;
- шартли ўлчов ёрдамида узунликни ўлчаш;
- бир неча учбурчак ва тўртбурчаклардан шакллар ҳамда катта ўлчовдаги нарсалар тузиш;
- доирани, тўртбурчакни тенг бўлган 2, 4 бўлакларга бўлиш, яхлит нарсаларнинг ва бўлакларнинг ўзаро мувофиқ, мос эканлигини тушуниш (яхлитлик қанча катта бўлса, унинг бўлаклари ҳам катта бўлади);
- ўлчанаётган нарса ва унинг ўлчови ораси теккари пропорционал эканлигини билиш;
- оддий геометрик шаклларни, доира, учбурчак, тўртбурчак, шар, куб, цилиндрларни ажрата билиш.

3. Ўқув фаолиятининг дастлабки шарт-шароитлари:

- кўриб тасаввур қилишни шакллантириш (нарсаларни шаклига, катта-кичиклигига, бўйига, энига, бир-бирига нисбатан маконда жойлашишига: тепада, пастда, ўнгда, сўлдалигига қараб фарқлаш ва қиёслаш);
- кўриш анализи ва синтезини ривожлантириш (сиртқи томонидан ўхшаш нарсалардаги фарқларни ва аксинча, турли нарсалардаги сиртқи кўринишига кўра ўхшаш томонларини топиш);
- нарсаларни (умумий ном остида мансублигига, ишлатилишига, шакли, ранги, катта-кичиклиги, таъми ва ҳоказоларига қараб) туркумлаш, умумлаштира билиш;
- фарқлай билиш (нарсаларни фарқлаш, аҳамиятли томони, белгилари ва уларнинг қисмларини ажратиб кўрсатиш);

— фаолиятнинг барча турларида турли хил тим-соллар, белгилар, мувофиқ жиҳатлардан фойдалана билиш;

— изланиш фаоллигини ривожлантириш (яхшисини, зарурини, кераклисини танлаб ола билиш);

— кузатувчанликни (қизиқувчанликни) ривожлантириш; кузатиш чоғида қизиқишни йўқотмаслик, кузатилаётган нарсадаги муҳим жиҳатни кўра билиш);

— сабаб ва оқибатнинг боғлиқлигини тушуниш (олдидан пайқаш, ўзининг мулоҳазасини ва хулосасини чиқариш), ўқув вазифалари моҳиятини тушуниш;

— мактабга руҳан тайёрлаш, мактабга, илм олишга нисбатан ижобий муносабат уйғониши яна кўп ўқиши кераклигини, билим олишга ғайрат қилиши зарурлигини, интилишини тушуниши лозим.

БОЛАЛАРНИНГ МАКТАБГА ТАЙЁРЛИК ДАРАЖАСИГА ҚЎЙИЛАДИГАН МИНИМАЛ ТАЛАБЛАР

1. Жисмоний ривожланганлик даражаси

Мактаб ёшига етган болаларнинг жисмоний жиҳатдан ривожланганлик даражасига қўйиладиган минимал талаблар:

— мустақил тарзда жисмоний машқлар бажара олиш;

— буйруққа(стартга) асосланиб югуриш;

— хода устида ўтириб олдинга силжиш;

— нарвон ёрдамида тепага чиқиш ва пастга тушиш;

— 5 секунд давомида арқонга осилиб туриш;

— арғимчоқ учиш;

— чекланган сатҳ ва чизиқ бўйлаб юриш;

— қия қўйилган тахта устидан юриб ўтиш;

— бир оёқда "қалдирғоч" бўлиб туриш;

— оёқ учлари билан буюмларни қисиб кўтариш, пастга тушириш ва бир жойдан бошқа жойга кўчириш;

— жойида туриб 15-20 марта сакраш;

— 70 см узунликка сакраш;

— 30 см балангликдаги тўсиқдан сакраб ўтиш;

— тўхтамасдан 2—3 минут давомида югуриш;

— 100 м масофани тўхтамасдан югуриб ўтиш;

— 10 м масофани эмаклаб ўтиш;

— сафда тўғри туриш ва сафни бузмасдан юриш;

— сафланиш ва қайта сафлана олиш;

— мусиқа оҳангига мос ҳолда ҳаракат қилиш;

— коптокни ирғитиш ва илиб олиш;

- илон изи шаклида юриш;
- тўп-тўп бўлиб, айлана бўйлаб юриш;
- чиниқтириш машқларини бажариш;
- халқ ўйинлари — "Ким чаққон", "Оқ теракми, кўк терак", "Аввалакам", "Қуёним-қуёним не бўлди?", "Читтигул", "Боғлам-боғлам", "Ким олади-ё шу гина-ни-ё", "Учди, чопди, сакради", "Қушим боши", "Қоч болам, қуш келди", "Ким чаққон", "Тортишмачоқ" каби ҳаракатли ўйинларда иштирок эта олишдан иборат.

2. Нутқ ва тафаккурининг ривожланганлик даражаси

Мактаб ёшига етган болаларнинг нутқ ва тафаккурининг ривожланганлик даражасига қўйиладиган минимал талаблар:

нутқининг ривожланганлиги ва сўз бойлигига оид:

- товуш, сўзларни аниқ ва тўғри талаффуз этиш;
- 3000 тадан ортиқ сўзни тушуниш ва билиш;
- расмга қараб гап тузиш;
- эртак ва ҳикояни тинглаш, мазмунини тушуниш;
- эшитган кичик эртак ва ҳикояни қайта сўзлаб бериш;
- ифодали нутққа эга бўлиш;
- теварак-атроф, табиат манзараси ҳақида қисқача сўзлаб бериш;
- турли мавзудаги, кичик ҳажмдаги 6 та шеърни ёддан айтиш;
- ота-она, тарбиячи тавсияси билан ҳаётий мавзулар бўйича қисқача ҳикоя тузиш;
- катталар ва ўртоқлари билан суҳбатда фаол иштирок этиш;

— катталар ва ўртоқлари билан гаплашиш маданиятига эга бўлиш.

Болаларнинг тафаккурини ривожлантиришга оид:

— ўз фикрини мустақил, эркин баён этиш ва хулоса чиқара олиш;

— мантиқий тафаккур қилиш малакаларига эга бўлиш;

— тафаккур операциялари (анализ, синтез, умумлаштириш, аниқлаштириш, таққослаш, аналогия ва бошқ.)ни ёшига мос ривожлантириш;

— фикрий мушоҳада юритиш;

— теварак-атрофни тўғри идрок этиш;

— таълимий ўйинлар воситасида тафаккурни пешлаш;

— гул, дарахт турларини рангига, баргига, меvasига қараб фарқлай олиш;

— ўз фикрини, талаб-эҳтиёжларини сўз билан ифодалай олиш;

— қирқиб, бўлақларга ажратилган воқеабанд расмларни териш, яхлитлаш;

— турли тасвирлардан яхлит образ ярата олиш;

— геометрик шакллардан маълум мазмунга эга бўлган тасвирлар тузиш;

— сўзлардан гап туза олиш;

— ўз фикрини баён этганда таққослаш, умумлаштириш, таҳлил қила олиш;

— биринчи ўнликнинг сон таркиби (алоҳида бирликлардан) ва 2,3,4,5,6,7,8,9,10 сонларининг ўзидан кичик бўлган икки кичик сондан таркиб топганлигини билиш;

— биринчи ўнликдаги ҳар бир соннинг қандай ҳосил бўлишини билиш, бунинг учун сон қаторидаги аввалги сонга 1 ни қўшиш ва кейинги сондан 1 ни айира олиш;

- 0,1,2,3,4,5,6,7,8,9 рақамларини ҳамда “+”, “—”, “=” ишораларини билиш;
- 1,3,5,10 сўмлик пулларни билиш;
- ўтаётган ҳафта кунларининг кетма-кетлиги, кун қисмларини билиш;
- 10 тагача бўлган буюмларни санаш, санаб ажрата олиш;
- нарсалар сонини рақам билан мувофиқлаштира олиш;
- 10 ичида ёнма-ён сонларни таққослай олиш, қайси сон бошқасидан катта(кичик)лигини аниқлай олиш;
- нарсаларни катталиги, узунлиги, кенглиги, баландлиги, йўфонлигига кўра таққослай олиш;
- тўғри ва эгри чизиқларни, учбурчаклар, тўртбурчакларни бир-биридан фарқлаш ҳамда тасвирлаш;
- ҳозирги замон техникаси, компьютер ҳақида илк тасаввурга эга бўлиш;
- шахсни ўраб турган барча нарсалар табиат эканлигини билиш;
- мевали дарахтлар — олма, узум, шафтоли, нок, олча, гилос, ўрик, олхўри номларини билиш ва улар ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- манзарали дарахтлар - тол, терак, арча, чинор ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- дарахт шохларини синдириш табиатга зарар етказиш эканлигини англаш;
- гуллар — атиргул, бойчечак, қоқигул, чиннигул, лола, лолақизғалдоқ ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- сабзавот ва полиз экинлари — помидор, бодринг, картошка, пиёз, сабзи, карам, қовун-тарвуз, қовоқни ва уларнинг номларини билиш;

— хона ўсимликларини бошқа ўсимликлардан фарқлаш;

— уй-ҳайвонлари — қўй, сигир, от, эшак, ит, мушук, эчки; ёввойи ҳайвонлар — бўри, тулки айиқ; паррандалар — товук, хўроз, ўрдак, ғоз; ҳашоратлар — чумоли, ниначи, ари, қўнғиз, капалак номларини билиш ва улар ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— қушлар — қалдирғоч, чумчук, мусича, кабутар, булбул, қарға, тўти номларини билиш ва улар ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— уй-рўзгор буюмлари — стол, стул, хонтахта, жавон, диван, кароват, кўрпа-тўшак, сандиқ ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— уйда қўлланиладиган электр жиҳозлари — электр чироқ (лампочка), телевизор, радио, магнитофон, дазмол ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— электр жиҳозларидан эҳтиётсизлик билан фойдаланиш хавfli эканлигини англаш;

— транспорт воситалари — велосипед, автомобиль, автобус, троллейбус, трамвай, метро, поезд, самолёт ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— тоғ, дарё, кўл, боғ, гулзор, пахтазор, экин майдонлари, яйлов ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

— ҳаво, сув, қуёш, шамол, булут, ёмғир, қор ҳақида ёшига мос равишда тасаввурга эга бўлиш;

— йил фасллари номини, кетма-кетлигини билиши ва улардаги табиат ўзгаришлари ҳақида илк тасаввурга эга бўлиш;

— пахтадан ип, газлама кийим-кечаклар тайёрланишини билиш;

— кун ва туннинг фарқини англаш;

— кун қисмлари — эрталаб, пешин ва кечқурунни фарқлаш.

3. Маънавий-маданий етуклик

Мактаб ёшига етган болаларнинг маънавий-маданий жихатдан етуклигига қўйиладиган минимал талаблар:

— Она Ватан — Ўзбекистон ҳақида қисқача сўзлаб бериш;

— Ўзбекистон байроғи, герби ҳақида фикр билдира олиш;

— Ватан тўғриси, ватанпарварлик ҳислари ва миллий ғурурни ёшига мос равишда шаклланганлиги;

— халқига, Ватанига меҳр ва садоқат ҳисларининг шаклланганлиги;

— Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темури, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк сиймолар ҳақида илк тасаввурга эга бўлиш;

— миллий байрамлар ҳақида қисқача сўзлаб бериш;

— тўғри саломлашиш ва хайрлашишни билиш;

— ўзидан катталарга сизлаб мурожаат қилиш;

— "лаббай", "хўп бўлади", "хуш келибсиз", "раҳмат", "саломат бўлинг", "мумкинми", "кечирасиз", "ширин тушлар кўринг", "ош бўлсин", "яхши бориб келинг", "марҳамат", каби сўз ва ибораларни ўз ўрнида қўллай олиш;

— қўлини кўксига қўйиб илтифот кўрсатиш;

— уйда, кўчада, меҳмонга боришда киядиган кийимларини фарқлаш ва уларни ўз ўрнида кийиш;

— ширин сўзли бўлиш ва меҳрибонлик қила билиш;

— ўтириш ва юриш қоидаларини билиш, уларга риоя қилиш;

— уйда, боғчада, меҳмонда, кўчада ўзини қандай тутиш кераклигини билиш ва унга риоя қилиш;

— яхшилик ва ёмонликни фарқлаш;

— катталарни ҳурмат, кичикларни иззат қилиш кераклигини англаш ва унга риоя қилиш;

— ўртоқлари билан биргаликда ўйнай олиш;

— ўйин жараёнида мулоқот қила олиш ва ўртоқларини ранжитмаслик зарурлигини билиш;

— ҳол-аҳвол сўрашни билиш;

— катталар меҳнатини қадрлаш лозимлигини билиш;

— ўзига ишониш;

— ожиз ва кучсизларни ҳимоя қилиш зарурлигини англаш;

— ўз-ўзига хизмат қила олиш;

— уйда ёки боғча ҳовлисида энгил меҳнатларни бажара олиш;

— меҳнат қилаётган катталарга кўмаклашиш;

— ошхона анжомлари — чойнак, пиёла, қошиқ, ликопча, пичоқ, кабиларнинг вазифасини билиш, йиғиштиришда уларни жой-жойига қўйиш;

— ошхонада энгил юмушларга ёрдам бериш;

— меҳнатсевар бўлиш яхши одат эканлигини англаш;

— меҳнат қуроллари — теша, болға, болта, қайчи, омбир, токқайчи, кетмон, белкурак, ўроқ, кабиларнинг вазифасини билиш;

— тежамкорлик зарурлигини билиш;

— ўзини озода тута олиш;

— тўғри ювина олиш;

— сочиқ, дастрўмол, совун, тиш ювиш пастаси ва чўткасидан тўғри фойдалана олиш;

— мустақил равишда сочини тараш, турмаклаш (қиз болалар) ва ораста бўлиб юриш;

— мустақил равишда тартибли кийиниш ва ечина олиш;

— кийим, ўйинчоқ ва хона анжомларини ўз жойига қўйишни билиш;

— овқатланиш қоидаларини билиш ва унга риоя қилиш;

— тасвирий санъат асарларидан завқлана олиш.

Давлат талаблари асосида тузилган "Учинчи минг йилликнинг боласи" дастурига асосан мактабгача ёшдаги болаларнинг ота-оналари, тарбиячилари ҳамда ўзлари учун турли соҳалар бўйича дастурлар, қўлланмалар, тавсиялар, қизиқарли китоблар, ақлан ва жисмоний ривожлантиришга ёрдам берадиган турли-туман ўйинчоқлар ва таълим-тарбия қуролилари яратилади.

Давлат талабларида белгиланган кўрсаткичларга эришиш, ёш авлодни камолотга етказишда болалар учун мўлжалланган телекўрсатув ва радиоэшиттиришларнинг фаолияти ҳам мақсадли йўналишда олиб борилади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, Ўзбекистон телерадиокомпанияси билан ҳамкорликда ота-оналар ва тарбиячилар учун мунтазам кўрсатув ва эшиттиришлар олиб борилади, мактабгача ёшдаги болаларнинг ақлий, маънавий ва жисмоний ривожланишига хизмат қиладиган турли-туман фильмлар яратилади. Давлат талабларини ҳаётга жорий этишни тарғибот қилишда матбуотдан кенг фойдаланилади.

Мактабгача таълим-тарбия тўғрисидаги Давлат талабларида белгиланган кўрсаткичларга эришиш 6—7 ёшдаги болаларни мактабга тўла-тўқис тайёрлашга, мактабда бериладиган таълим мукамал ўзлаштиришларига, мустақил Ўзбекистоннинг равақи учун хизмат қиладиган баркамол инсон бўлиб етишишларига замин ҳозирлайди.

БОЛАМИЗНИНГ РИВОЖЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИНИ ҚАНДАЙ АНИҚЛАЙМИЗ?

Азиз ота-оналар!

Болангизга ташхис қўйишга, яъни унинг ривожланганлик даражасини аниқлашга киришишдан олдин ўзингизнинг фарзандингизни қанчалик билишингиз ва тушунишингизни текшириб олинг.

Деярли ҳамиша	Аҳён-аҳёнда	Ҳеч қачон
---------------	-------------	-----------

Бунга аниқлик киритиб олишда Сизга қуйидаги саволлар ёрдамга келади:

1. Сизга ўз болангиз ёқадими?
2. Болангизнинг гапираётган гапини тинглайсизми?
3. Болангиз гапираётганда Сиз унга қарайсизми?
4. Унинг гаплари аҳамиятини ҳис этиш ҳолатини яратишга ҳаракат қиласизми?
5. Сиз боланинг нутқини тўғирлаб турасизми?
6. Боланинг хато қилишига йўл қўясизми?
7. Болангизни мақтаб, қучоғингизга оласизми?
8. У билан бирга куласизми?
9. Сиз ҳар куни боланинг ўқиши учун ва у билан суҳбатлашишга вақт ажратасизми?
10. Болангиз билан қандайдир ўйинлар ўйнайсизми?
11. Болангизни қизиқиши ва иштиёқи учун рағбатлантирасизми?
12. Болангизнинг бир-иккита ўз шахсий китоби борми?
13. Хонадонда боланинг ўзи учун ажратилган алоҳида (масалан, токча) жой борми?

14. Сиз ўзингиз ўқиганларингиздан бирор-бир қизиқарли нарсаларни оила ва болангиз билан муҳокама этасизми?

15. Сиз тиш шифокори олдида, дўконда ва бошқа жамоат жойларида болангиз гапиришга улгурмасдан туриб унинг учун ҳамма гапларни айтишга ҳаракат қиласизми?

16. Болангиз билан биргалиқда телевизор кўрасизми?

17. Телевизор орқали кўрилганлар маънисини ҳақида унга саволлар берасизми?

18. Боланинг телевизор кўриш имкониятларини чеклайсизми?

19. Бола билан биргалиқда сайр қиласизми?

20. Болани ҳайвонот боғига, музейга, театрга, циркка ва бошқа жойларга олиб боришга ҳаракат қиласизми?

21. Болани қўлидан келадиган кундалик уй юмушларини бажаришга жалб этасизми?

Балларни ҳисоблаш:

Ҳар бир «деярли ҳамisha»га — 4 балл

«аҳён-аҳёнда»га — 2 балл

«ҳеч қачон»га — 0 балл

Олинган балларни жамлаш:

Очқич: 80 балл — зўр!

44 балл — ёмон эмас.

22 балл — ўйлаб кўришга тўғри келади.

Ота-оналарга тавсиялар

Агар сизнинг балингиз унча юқори бўлмаган бўлса қуйидагиларни бажаринг!

— Болангизга қараб севининг.

— Уй йиғиштираётганда ёки овқат тайёрлаётганда ниманидир хиргойи қилинг.

— Бола билан куюнчакликла, тинчлантирувчан, тетиклаштирувчи оҳангда гаплашинг.

— Болангиз сиз билан суҳбатлашаётганда, уни хайрихоҳлик ва диққат билан тингланг.

— Бола учун уй юмушларидан унинг қўлидан келадиганлари бўйича доимий вазифа юклаб қўйинг.

— Бола билан қисқа иборалар воситасида гаплашинг.

— Бола билан суҳбатда кўпроқ нарсалар(предметлар)ни айтинг, уларнинг нимага хизмат қилиши, нимадан қилинганлиги ҳақида гапиринг.

— Сизнинг тушунтиришларингиз оддий ва тушунарли бўлиши лозим.

— Оҳиста гапиринг.

— Бардошли бўлинг.

— Болага ҳар куни ўқиб беринг.

— Боланинг савол беришга бўлган ҳаракатини рағбатлантиринг.

— Мукофотингизни қизганманг: мақтов ва эркалаш.

— Кичкинтойингизнинг қизиқувчанлиги ва тасаввурига далда беринг.

— Бошқа болалар билан бирга ўйнашини рағбатлантиринг.

— Болада янги таассуротлар бўлишига ва уларни ҳимоя қилиб бера олиши ҳақида қайғуринг.

— Болани ўзингиз билан бирга овқат тайёрлашга, сайр қилишига, турли ўйинлар ўйнашига, қумдан «уйча» ясашига ҳамда гул кўчириб ўтқозиш, тоқчаларни ўрнатишга ёрдамлашишга жалб этишга ҳаракат қилинг.

— Боланинг севимли қўшиқлари, шеърлари, эртаклари ёзилган пластинка ва кассеталарни сотиб олинг, майли у уларни қайта-қайта эшитсин.

— Агар бола нималарнидир (кемачалар, ма-

шиналар, идиш қопқоқлари) йиғишни (коллекция) бошласа ёки унда қизиқиш пайдо бўлса, бирга шуғулланинг, умуман олганда унга ёқадиган нарсага эътиборли бўлинг.

— У билан биргаликда музейларга, кўрғазмаларга ва кутубхонага боринг.

— Бола учун ўрнак бўлинг: у сизнинг газета, журнал ёки китоб ўқиб қанчалик қониқиш ҳосил қилаётганингизни кўрсин.

— Кулгуга мойиллик ҳиссини йўқотманг.

— Ота-оналар ва болалар дўст бўлиб, биргаликда нима биландир машғул бўлган жойда ота ва бола муаммоси бўлмайди.

Қуйидагилардан тийилинг!

— Боланинг гапини бўлманг, ҳаммасини тушундим деманг, бола гапириб бўлгунча тескари ўтрилиб кетманг, нима ҳақда гапираётганлиги сизни кам қизиқтиришига унда шубҳа уйғонишига йўл қўйманг.

— Ҳаддан ташқари кўп савол берманг.

— Болани у бажаришга тайёр бўлмаган ишни қилишга мажбур этманг.

— Агар бола хоҳламаса, чарчаган, асабийроқ бўлиб турган ёки бошқа нима биландир машғул бўлса, бирор-бир юмушни қилишга мажбур қилманг.

— Бирданига кўп нарсани талаб қилманг: кичкинтойнинг ўз ўйинчоқларини йиғиштириши ёки уйни тартибга келтиришга ўрганиши учун ҳали кўп вақт керак бўлади.

— Боланинг хатосини ҳа, деб тўғрилайвериб, шу баробарида унга: «Бунақа эмас. Буни қайтадан қил», деявериш ярамайди.

— «Йўқ, у қизил эмас» деб гапирманг. Яхшиси нотўғри аниқлаганлигини ҳадеб таъкидлайвермай, «у кўк» дея қандай тўғри айтилишини айтиб қўя қолинг.

— Болани кўзи олдида танқид қилаверманг: бошқалар олдида эса бутунлай бу ишни қилманг. Қилмишлари учун болани муҳокама этиб, унга «Сен ёмонсан», «Сен ёмон иш қилдинг» деяверманг.

— Бола учун кўп қоидаларни ўрнатаверманг, у сизга эътибор бермай қўяди.

— Боланинг (ўйинчоқлар, сайр ва бошқалардан) ҳаддан зиёд рағбат ва таассурот олишига ошиқча тиришманг.

— Мактабгача ёшдаги боладан барча мантиқий боғлиқликларни, сизнинг ҳис-туйғуларингизни («Онанг чарчади»), мавҳум мулоҳаза ва тушунчаларни англашини кутманг.

— Боладаги ҳар бир ўзгаришга кучли эътибор ва хавотирга берилманг: айрим ҳолларда тараққиётда бирмунча олдинга ёки орқага кетишига.

— Болани бошқа болаларга қиёсламанг: ўз акаси ёки опаси, қўшинининг боласи, ўртоқлари ва қариндошлари билан.

Боланинг мактабда таълим олишга тайёрлигини қандай текшириш керак?

Бирдан таъкидлаймизки, бу текширув жуда зарур. У оила учун боланинг қайси жиҳатларига тузатиш (агар у зарур бўлса) киритишда, олти ёшлининг муваффақиятлари ва камчиликларига қандай ёндашишда, шу мақсадда у тарбиячиларга, қолаверса 1-синф ўқитувчилари учун ҳам ке-

рак. Ахир болани ўқитиш учун уни ҳар томонлама билиш керак.

Афсуски бугунги кунда ташхис тизимининг такомиллашмаганлиги, ўзини оқламаган турли хил шаклларнинг кўплиги таълим муассасаларининг ҳамда ота-оналарнинг болаларни мактабга тайёрлаш борасидаги фаолиятини қийинлаштирмоқда. Масалан, айрим мактабларда болаларни биринчи синфга олишда боланинг мактабга тайёргарлигини белгиловчи асосий кўрсаткич сифатида тез ўқиш кўникмаси (бир минутда 50—70 ва ундан ҳам ошиқ сўз) илгари сурилмоқда. Ваҳоланки, бу кўникма мактабгача таълим давлат дастурига киритилмаган.

Агар бола тез ўқишга ўрганган бўлса ёмон эмас, бироқ бу мактабга боришдаги шартли талаб сифатида қабул қилинмаслиги керак.

Ташхис ўтказиш, боланинг ривожланганлиги ва мактабда таълим олишга тайёргарлиги даражасини аниқлаш мақсадида ушбу китобда турли усулларнинг бир неча вариантлари берилмоқда. Бироқ бу ҳар бир болага ташхис қўйишда мазкур услубларнинг барчасини қўллаш зарур, дегани эмас.

Болани ташхисдан ўтказишни мажбурийликка асосланмаган, ишончли суҳбат ёки ўйин тартибида олиб борган маъқул. Токи бола ўзини текшириляётганлигини сезмасин. Болани берилган саволларга жавоб бераётганда шоширмаслик, унинг қизиқишини сўндирмаслик учун суҳбат ва тавсия этиляётган ўйинлардан 2—3 тасини ўтказган маъқул.

Бир марта ташхис ўтказиш вақти 20—25 минутдан ошмаслиги лозим. Мазкур китоб тузувчилари мавжуд ташхис ўтказиш вариантларини ўрганиб, барча турдаги мактабгача таълим муас-

сасалари, мактаблар учун мажбурий бўлган ҳамда ота-оналарнинг ҳам болани мактабга тайёрлигини аниқлаш ва бола ривожланишидаги айрим жиҳатларни чуқурроқ тушуниб етишларига имкон берувчи қўшимча шаклларни билишни таъминловчи асосий йўналишларни белгилаб олишни маъқул кўришди.

1. Асосийларга қуйидагилар киради:

1. Соғлиги ва жисмоний ривожланганлиги ҳолати ташхиси.

2. Шахсий-психологик ва ақлий ривожланганлик ташхиси:

— ташхисловчи кириш суҳбати;

— Керн-Ирасек системаси бўйича ташхислаш;

— Венгер методи бўйича ташхислаш (график диктант).

3. Таълим олиш фаолиятининг кўникма ва илк заминини аниқлаш ташхиси:

— болаларнинг мактаб ҳақидаги тасаввурларини аниқловчи саволнома (мотивацион тайёргарлик);

— болаларнинг математик тушунчаларини аниқловчи саволнома;

— болаларнинг оғзаки саводхонлиги ва нутқи ривожланганлигини аниқловчи саволнома.

4. Текширишнинг қўшимча шакллари:

Қандай текшириш керак:

— кўриш хотираси;

— эшитиш хотираси;

— мазмун хотираси;

— тасаввури ва ижодий фикрлашининг ривожини;

— оғзаки-мантиқий фикрлаш ривожини;

— маълум жойда, ҳудудда мўлжал олиш ривожини;

— математик тушунчалари ривожини;

—тасвирлаш фаолияти бўйича кўникма ва уда-
далаши ривож;

—ўзи ва ўзининг тасвирлаш фаолиятига муно-
сабатини ифодалаш.

5. Болаларнинг соғлиги ва жисмоний ривожлан-
ганлиги ҳолатини ташхислаш.

Мактабга қабул қилинишдан олдин барча бола-
лар ўз яшаш жойларидан болалар поликлиникаси
таркибида тор мутахассислик бўйича шифокор-
лардан иборат бўлган тиббий комиссия текширу-
видан ўтиши шарт. Улар боланинг соғлиги ва мак-
табга тайёргарлиги ҳақида ўз хулосаларини бе-
ришади.

Мазкур текширувнинг эрта баҳорда ўткази-
лиши болада аниқланган етишмовчиликларни ёз
давомида диспансеризацияда тўлдириб олиш им-
конини беради.

Ҳаракатнинг асосий турлари, қўл мускуллари,
спорт ўйинларининг оддий кўникмалари, ҳаракат
сифати ривожланганлигини мусобақа, эстафета
тарзида ўтказиладиган спорт ва ҳаракатли ўйин-
лар давомида текшириш мумкин.

II. Боланинг шахсий-психологик ва ақлий ривожланганлигини ташхислаш

1. Ташхислаш суҳбати саволлари

1) Фамилиянгни, исмингни, отангнинг исмини
айт.

2) Ота-онангнинг фамилияси, исми, отасининг
исмини айт.

3) Сен қизми ёки ўғил? Катта бўлсанг ким
бўласан: холами, тоғами?

4) Сенинг аканг (опанг) борми, ким катта?

5) Ёшинг нечада? Бир йилдан кейин нечига кирасан, икки йилдан кейин-чи?

6) Ҳозир эрталабми, кечқурунми (кундузми ёки эрталабми)?

7) Сен қачон нонушта қиласан — кечқурунми, эрталабми? Тушликни эрталаб қиласанми, кундузими? Тушлик олдин бўладими ёки кечки овқат?

8) Сен қаерда яшайсан? Уй манзилингни айт (Қандай мамлакатда? Президент ким? Ватанимизнинг байроғини, гербини кўрсат? ва бошқ.).

9) Отанг (онанг) ким бўлиб ишлайди?

10) Расм чизишни яхши кўрасанми? Бу қаламнинг (лентанинг, рўмолнинг) ранги қанақа?

11) Ҳозир йилнинг қайси фасли — қишми, баҳорми, ёзми, кузми? Нега сен шундай деб ҳисоблайсан?

12) Нега қор қишда бўлади, ёзда эмас?

13) Ҳайдовчи (шифокор, ўқитувчи) нима иш қилади?

14) Мактабда қўнғироқ, парта нима учун керак?

15) Ўзингнинг ўнг кўзингни, чап кулоғингни (ўнг ёки чап қўл билан) кўрсат. Кўз ва кулоқ нима учун керак?

16) Қандай ҳайвонларни биласан?

17) Сен қандай қушларни биласан?

18) Нима катта: сигирми, эчкими? Қушми ёки асалари? Ниманинг панжаси катта: кучукникими, хўрозникими?

19) Нима катта: 8 ми, 5 ми, 7 ми 3? 3 дан 6 гача, 9 дан 2 гача сана.

20) Билмасдан бировнинг нарсасини синдириб қўйсанг нима қилиш керак?

21) Уй телефонларингнинг, онангнинг, отанг-

нинг, бувингнинг иш жойларидаги телефонларнинг рақамини эслаб кўр...

22) Агар ота-онанг (кечқурун ва дам олиш кунлари) уйда йўқ бўлса — қаерда бўлиши мумкин? Уларни қандай топиш мумкин?

23) Сен (катта дўконда, бозорда, ҳайвонот боғида, сени мажбуран олиб кетганда, нотаниш кўчада, кўп кишилиқ автобусда, метрода ва бошқ.) адашиб қолсанг, бундай ҳолатларда нима қилган бўлардинг?

24) Сенга кўчада безорилар дуч келди ва тегажожлик қилди...

2. Керн-Ирасек услуби бўйича ташхис ўтказиш.

Болаларни текширувдан ўтказиш 4 топшириқдан иборат бўлиб, ундан кўзланган мақсад улардаги мактаб учун зарур бўлган фаолиятлари ривождаги, жумладан, бош мия чаноғининг аналитик ва синтетик вазифалари, моторикаларидаги етишмовчиликни аниқлаш.

Керн-Ирасек методи бўйича боланинг мактабда таълим олишга тайёрлиги даражасини аниқлаш алоҳида ёки 10—15 боладан иборат гуруҳ билан бир вақтнинг ўзида олиб борилиши мумкин. Тўртинчи топшириқ эса ҳар бир бола билан алоҳида, махсус ажратилган хоналарда ўтказилади.

Болага (ёки гуруҳдаги 10—15 болага) оддий қоғоздан тоза бир варақ берилади. Қоғознинг юқоридан ўнг бурчагига тадқиқот билан қамраб олинган боланинг исми, фамилияси, ёши ҳамда текшириш ўтказилаётган сана ёзиб қўйилади. Иш қоғози тагига қаттиқ қоғоз қўйилади. Қалам боланинг олдига шундай қўйилиши керакки, унга ўнг ва чап қўл билан ҳам қаламни олиш ўнғай бўлсин.

Ташхис ўтказиш уч топшириқдан иборат: 1. Одам расми. 2. 3 сўздан иборат, чизилган қисқа ибора (*U osh yedi*). 3. Чизилган нуқталар гуруҳи.

Варақнинг юз қисми биринчи топшириқни бажариш учун ажратилади. **Биринчи топшириққа** қуйидаги йўриқнома берилади: "Бу ерга (ҳар бирига қаергалиги кўрсатилади) бирор-бир эркакнинг (тоғаннинг) расмини билганларингча чизинглар». Шундан сўнг тушунча (ёрдам) бериш, расмнинг камчилиги ва хатоси юзасидан огоҳлантириш таъқиқланади. Боладан тушадиган ҳар бир саволга қуйидагича жавоб бериш лозим: "Ўзинг билганингдай қилиб чиз". Агар бола ишни бошлай олмай турса қуйидагича унга далда бериш керак: "Кўряпсанми, сен қандай яхши бошладинг", "Чизишда давом эт".

"Хола"ни чизсам бўладими?" деган саволга барчамиз тоғани чизяпмиз дея тушунтириш керак. Агар бола аёл фигурасини чиза бошлаган бўлса, уни охиригача етказишини кутиб туриб, кейин ёнидан эркак кишининг расмини чизишини сўраш керак.

Бола расм чизишни яқунлагач, иш қоғози тескари ағдарилади. Унинг орқа тарафи кўндаланг чизиқ билан тенг иккига бўлинади (буни олдиндан қилиш ҳам мумкин).

2-топшириқни бажариш учун 10—15 карточка (7—8 см га 13—14 см ўлчамда) керак бўлади. Унга "У ош еди" ибораси қўлёзмада ёзилади (ҳарфлар ўлчами — 1 см, бош ҳарф — 1,5 см):

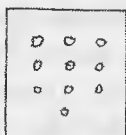
U osh yedi

Ибора ёзилган карточка боланинг олдига, иш қоғозидан сал юқорироққа қўйилади.

Иккинчи топшириқ қуйидагича изоҳланади:

"Қаранглар, бу ерда нимадир ёзилган. Сен ҳали ёзишни билмайсан. Шунинг учун буни чизишга ҳаракат қил. Яхшилаб кўриб олгин, бу қандай ёзилган ва варақнинг юқори қисмига (қаергалигини кўрсатинг) худди шундай қилиб ёзгин". Агар болалардан бирортаси қатор узунлиги ҳисобини ололмай учинчи сўзни сифдира олмаса, унга учинчи сўзни пастдан ёки тепадан ёзиш мумкинлигини айтиш лозим.

Юқоридаги ўлчамли карточкаларни учинчи топшириқни бажариш учун ҳам тайёрлаб қўйиш керак. Уларда нуқталар гуруҳи тасвирланган бўлиб, улар оралиғи вертикал ва горизонтал бўйича — 1 см, нуқталар диаметри — 2 мм:

Бола 2-топшириқни бажариб бўлгач биринчи карточка ундан олиниб, ўрнига иккинчи (нуқталари бор) карточка шундай қўйиладики, унда нуқталар орқали тасвирланган бешбурчакнинг ўткир бурчаги пастга қараган бўлиши керак.

Учинчи топшириққа қуйидагича йўриқнома берилади: "Бу ерда нуқталар чизилган. Худди шундай қилиб варақнинг пастки қисмига (қаергалигини кўрсатинг) ўзинг чизишга ҳаракат қил".

Натижани баҳоланг

Ҳар бир топшириқ баллар билан баҳоланади:

1 — энг яхши баҳо, 5 — энг ёмон баҳо.

Беш баллик системада баҳолашнинг намунавий мезонлари расмларда кўрсатилган.

1-топшириқ (одам расми)

1 2 3 3 4 5

1 балл — чизилган фигурада бош, гавда ва қўл-оёқлар бўлиши лозим. Бошни гавдага боғловчи бўйин (у гавдадан катта бўлмаслиги керак). Бошда соч бўлиши (ёки дўппи, телпак), қулоқ бўлиши, юзда кўз, бурун, оғиз бўлиши керак. Қўл 5 та бармоқ билан. Эркак киши кийими белгилари.

2 балл — 1 баллга қўйилган талабларнинг барчаси.

Уч қисмнинг тушиб қолиши мумкин: бўйин, соч, қўлнинг битта бармоғи, бироқ юздаги ҳеч бир аъзонинг тушиб қолиши мумкин эмас.

3 балл — расмдаги фигурада бош, гавда, қўл-оёқлар бўлиши керак. Қўл ва оёқлар икки чизик билан чизилиши лозим. Бўйин, қулоқ, соч, қўл панжалари бўлмаслиги мумкин.

4 балл — оддий бош расми қўл-оёқлар билан. Қўл ва оёқлар бир чизик билан тасвирланган.

5 балл — гавда ва қўл-оёқларнинг аниқ тасвири йўқ.

2-топшириқ (ёзилган маттни чизиш).

U osh yedi

1. U osh yedi

2. U osh yedi

3. u osh yedi

4. U osh yedi

5. u osh yedi

1 балл — бола томонидан чизилган иборани ўқиш мумкин. Ҳарфлар намунадагига нисбатан 2 барабар катта. Ҳарфлар уч сўзни ҳосил этган. Қаторлар тўғри чизикдан 30° дан кўп олмаган.

2 балл — гапни ўқиш мумкин. Ҳарфлар катталиги намунага яқин, улар тиклиги шарт эмас.

3 балл — ҳарфлар камида икки гуруҳга бўлинган бўлиши лозим. Ҳеч бўлмаганда 4 та ҳарфни ўқиш мумкин.

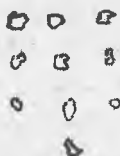
4 балл — намунага ҳеч бўлмаганда 2 та ҳарф ўхшаши керак. Барча ҳарфлар гуруҳи ҳали ёзув кўринишига эга эмас.

5 балл — чизиклар аниқ тасвирланмаган, тушунарсиз.

3-топшириқ (нуқталар гуруҳини чизиш).

1

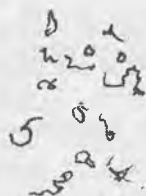
2

3

4

1 балл — берилган намунага қараб аниқ ба-
жарилган. Нуқталар чизилган, айланалар эмас.
Горизонтал ва вертикал бўйига симметрия сақ-
ланган. Фигуралар қанчалик кичик бўлса ҳам май-
ли, бироқ катта бўлса ярим баробардан ошмаган
бўлиши керак.

2 балл — симметрияда унчалик аҳамиятли
бўлмаган камчилик бўлиши мумкин: битта нуқта

тиккасига ёки энига қолганларидан чиқиб қолган ёки нуқта ўрнига айлана чизилган бўлиши ҳам мумкин.

3 балл — нуқталар гуруҳи намунага қўпол равишда ўхшаш. Барча фигураларда симметрия бузилган бўлиши мумкин. Бешбурчакнинг ўхшаш, учи пастга ёки тепага қараган шакли сақланган бўлса. Нуқталар сони кўп ёки кам бўлиши мумкин (7 тадан кам эмас, 20 тадан кўп эмас).

4 балл — нуқталар тўп бўлиб жойлашган бўлиб, улар ҳар қандай геометрик фигурани эслатиши мумкин. Нуқталар катталиги ва сони аҳамиятли эмас. Бошқа тасвирлар, масалан, чизиқ мумкин эмас.

5 балл — ноаниқ чизиқлар.

Бажарилган алоҳида топшириқлар баллари йиғиндиси текширишнинг умумий натижасини белгилайди.

4 топшириқ (йиғма фикрни текшириш).

Мақсад: боланинг фикрлаш амалиёти, мантиғи, луғат бойлиги ривожланганлиги даражаси ва бошқаларни аниқлаш.

1. Қайси ҳайвон катта: отми ёки ит.

а) от — 0 балл

б) ит — (-5) балл

2. Эрталаб биз нонушта қиламиз, кун ярмида (ёки тунда...)

а) тушлик қиламиз... биз ош, гўшт ёки нимадир еймиз — 0.

б) пешинлик, кечки овқат еймиз, ухлаймиз ва бошқ. — (-3).

3. Кундузи ёруғ, кечаси...

а) қоронғу — 0.

б) нотўғри жавоб — (-4).

4. Осмон кўм-кўк, ўт...
- яшил — 0.
 - нотўғри жавоб — (-1).
5. Гилос, нок, олхўри, олма — булар нима?
- мевалар — 1.
 - нотўғри жавоб — (-1).
6. Нега поезд ўтмасдан туриб, унинг йўли ёнига шлагбаум тўсилади?
- поезднинг тагига ҳеч ким тушиб кетмаслиги, фалокат юз бермаслиги учун — 0.
 - нотўғри жавоб — (-1)
7. Тошкент, Самарқанд, Чирчиқ (таниш шаҳарлар айтилади) нима улар?
- шаҳарлар — 1.
 - бекатлар — 0.
 - Нотўғри жавоб — (-1).
8. Соат неча (соатдан тўғри келган соатнинг 18, 15, 19, 55, 11, 5 минутларини кўрсатинг)? Бола соатни ўзи белгиласин.
- агар барча жавоблар тўғри бўлса — 4.
 - агар билмаса — 0.
 - Агар бир мартагинаси тўғри бўлса — 3.
9. Кичик сигир — бу бузоқча, кичик ит — бу..., кичик қўй — бу...
- кучуквачча, қўзичоқ — 4.
 - иккаласидан биттаси — 0.
 - Нотўғри жавоб — (-1).
10. Ит кўпроқ мушукка ўхшайдими ёки товукқа?
- мушукка (нимаси билан улар бир хил), чунки унда ҳам тўрт оёқ, жун, тирноқ бор (ҳеч бўлмаса битта ўхшаш жойини айтса — 0).
 - ўхшаш белгиларисиз айтса — (-1).
 - агар товукқа деса — (-3).
11. Нега барча автомобилларда тормоз бор?

а) тоғдан тушаётганда, бурилишда уни секинлатиш учун (иккита сабаб) — 1.

б) битта сабаб — 0.

в) нотўғри жавоб — (-1).

12. Болға билан болта нимаси билан бир-бирига ўхшайди?

а) агар иккита умумий белгиси (тахта, темир, мих қоқиш мумкин, асбоблар, орқа томони ясси) айтилса — 3.

б) агар битта белгиси айтилса — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

13. Олмахон билан мушук нимаси билан бир-бирига ўхшайди?

а) агар иккаласининг ҳам икки умумий белгиси (оёғи, жуни, дарахтга чиқиб юриши каби) айтилса — 3.

б) агар битта ўхшаш жиҳати айтилса — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

14. Мих нимаси билан винтдан фарқ қилади? Агар столда, сенинг ёнингда иккаласи ҳам ётган бўлса сен уларни қандай биласан?

а) резьбасидан (боланинг тушунтириши) — 3.

б) винт буралади, мих қоқилади, винтда гайка, михда эса қалпоқча бор — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

15. Футбол, сувга сакраш, теннис, сузиш, гимнастика — бу нималар?

а) спорт, жисмоний маданият — 3.

б) ўйинлар, машқлар, мусобақалар — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

16. Сен қандай транспорт воситаларини биласан? Агар "у нима" деб сўрашса "Бу миниб ҳаракатлантириладиган нарсалар" деб жавоб қайтариш керак.

а) агар ерда юрадиган 3 та транспортни ва самолёт, кемани айтса — 4.

б) агар фақат ерда юрадиган учта транспорт воситасини айтса ёки тушунтиришдан сўнг барчасини санаб берса — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

17. Кекса киши нимаси билан ёш кишидан ажралиб туради? Улар ўртасида қандай фарқ бор?

а) учта белгиси (ажинлар, ёмон кўради ёки эштади, оқ сочи ва соқоли билан) — 4.

б) бир-икки белги учун — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

18. Одамлар нима учун спорт билан шуғулланадилар?

а) иккита сабабга — 4.

б) биттага — 2.

в) нотўғри жавоб — 0.

19. Кимдир ишдан бош тортса нега бу ахлоқсизлик, нотўғри, ёмон дейилади?

а) қолганлар у учун ишлаши керак (мазмуни: кимдир жабр чекади) ёки дангасалик қиляпти, ҳеч нарса сотиб ололмайди дейилса — 2.

б) нотўғри жавоб — 0.

20. Нима учун хатнинг устига марка ёпиштирилади?

а) хатни почта орқали жўнатиш учун — 5.

б) агарда жарима тўланиш керак бўлса — 2.

в) нотўғри жавоб — (-2).

Натижаларни ишлаш қуйидаги схемалар бўйича олиб борилади: балларнинг суммаси алоҳида саволлар билан аниқланади.

Йиғма фикр ривожланганлигининг биринчи даражасини + 24 ва ундан баланд.

Иккинчи даража + 14 дан + 23 гача — ўрта юқори.

Учинчи даража 0 дан + 13 гача — ўрта (меъёр).

Тўртинчи даража (-1) дан (-10) гача — паст.

Бешинчи даража (-11) ва ундан паст — жуда ёмон.

3. Ўқув топшириғини қабул қилиш, ўқув амалиётини бажариш, яъни ихтиёрий (эркин) эътибор ривожланганлиги даражасини аниқлаш учун Л.А.-Венгер методикаси бўйича ташхис ўтказиш.

"График диктант"

Йўриқнома:

—Катакли дафтар варағидан олиш ва болага чиройли нақшлар чизишни ўргатишни таклиф этиш.

—Мен сенга чизиқни қандай тортишни айтаман, сен мен айтгандай қилиб чиз.

—Сен ўнг қўлинг қаердалигини эслайсанми? Тўғри, бу ўша қалам ушлаб турган қўлинг. Қани уни ёнга чўзчи. Қаерни у кўрсатиб турибди (эшикни ва бошқ.)

—Демак, мен қачон чизиқни ўнг томонга тортишлар десам сен эшик томонга қаратиб чизиқ чизасан.

—Чап қўлинг қаерни кўрсатяпти? (деразани ёки бошқ.)

—Тўғри. Мен қачон чап томонга, десам сен чизиқни дераза томонга тортасан.

—Мен фақат қайси томонга чизиқни чизишни айтмай, балки унинг узунлиги қанча яъни, бир катак ёки икки катак бўлишини ҳам айтаман.

—Фақат мен айтган нарсани чизинглар. Чизиқ тортаётганингда тўхтаб, кутиб тур, қачон мен янги

чизиқни қандай чизишни айтганимдан сўнг олдингиси тўхтаган жойдан бошлаш керак.

Болага нақшни қаердан бошлаб чизишни кўрсатиш (варақнинг устки чап бурчагидан, чеккасидан бироз жой ташлаб) ва айтиб туриш керак:

битта катакча юқорига. Битта катакча ўнгга. Битта катакча пастга. Битта катакча ўнгга. Битта катакча юқорига. Битта катакча ўнгга. Битта катакча пастга. Битта катакча ўнгга. Битта катакча юқорига. Энди ўзинг худди чизганингга ўхшатиб чизишни давом эттир.

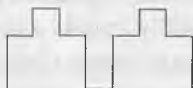
"Диктант" тўғри бажарилган ҳолда қуйидаги нақш ҳосил бўлиши керак:

Агар бола хатога йўл қўйса, тузатинг: бу нақш машқ учун эди. Бола уни чиза туриб йўриқнома ни тушуниши керак. Мустақил чизишни давом эттираётганда уни охиригача етказиш зарур.

Нақш охирига етгач, болага навбатдаги нақшни қаердан бошлаш кераклигини кўрсатинг ва айтиб туринг:

—Икки катак юқорига. Бир катак ўнгга. Бир катак юқорига. Икки катак чапга. Икки катак пастга. Бир катак ўнгга. Икки катак пастга. Икки катак ўнгга. Иккита юқорига. Битта ўнгга. Бир катак юқорига. Иккита ўнгга. Битта пастга. Битта катак ўнгга. Иккита пастга. Нақшни чизишни ўзинг давом эттир.

Энди чизиш жараёнида ҳеч қандай қўшимча кўрсатмалар берилмайди ва хатолар тузатилмайди.

Нақш қаторнинг охиригача тўлиқ чизиб бўлингач, қуйидагиларни айтиб туришни бошланг:

—Икки катак тепага, икки катак ўнгга, бир катак пастга, бир катак чапга ("чапга" сўзини овозда алоҳида таъкидлаш керак). Бир катак пастга. Икки катак чапга. Икки катак тепага. Икки катак ўнгга. Бир катак пастга. Бир катак чапга. Бир катак пастга. Чизишни ўзинг давом эттир:

Ва, ниҳоят охириги нақш:

—Икки катак тепага. Бир катак чапга. Икки катак тепага. Бир катак ўнгга. Бир катак пастга. Икки катак ўнгга. Бир катак пастга. Бир катак чапга. Икки катак пастга. Уч катак ўнгга. Икки катак тепага. Бир катак чапга. Икки катак тепага. Бир катак ўнгга. Бир катак пастга. Икки катак ўнгга. Бир катак пастга. Бир катак чапга. Икки катак пастга. Чизишни ўзинг давом эттир:

Ҳар бир нақшнинг (машқ учун берилганларидан ташқари) бажарилиш даражаси

Нақшнинг айтиб турилгандагиси ҳамда бола томонидан мустақил давом эттирилиб бажарилгани алоҳида-алоҳида баҳоланади. Энг юқори даража, бу — нақшнинг хатосиз чизилиши. Уни 4 балл билан баҳолаш керак. Агар 2-3 та хатоси бўлса 3 балл қўйилади. Кўп хатолари бўлса 2 балл. Агар тўғри чизилган қисмлардан, хато чизилган қисмлар кўп бўлса, бу ҳолда 1 балл берилади. Ва, ниҳо-

ят агар бирорта ҳам тўғри чизилган қисм бўлмаса 0 балл қўйилади.

Бола нақшни айтиб турилганда бажариб 0 дан (агар бутунлай нотўғри бўлса), 12 балгача (агар уч асосий нақш хатосиз бажарилган бўлса) умумий балл йиғиши мумкин.

Ташхиснинг айнан ушбу усулини танлашимизнинг боиси — унда боланинг ақлий ривожланишининг барча шакллари қамраб олинади: билиш жараёни (солиштириш кўникмаси, умумлаштириш, таҳлил қилиш, мустақил хулосалар чиқариш ва бошқ.), образли фикрлаш, боланинг мантиқий имкониятлари унинг қанчалик ақлий ривожланганлигига ҳолис баҳо беради. "График диктант" боланинг ўқув топшириқни қандай қабул қилишини, ўқув ҳаракатларини қандай бажара олишини аниқлаштиради.

III. Боланинг ўқув фаолиятига илк замин ва кўникмаларни эгаллаганлиги даражасини аниқлаш учун Ж.Саидназарова томонидан тайёрланган саволлар жамламаси тавсия этилади.

1. Боланинг мактаб ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш учун саволнома (мотивацион тайёргарлик).

Мақсади: Ушбу саволнома шахсининг белгиси сифатида унда масъулият ҳисси қанчалик шакланганлиги даражасини, боланинг мактаб вазифасини қанчалик тушуниб етганлигини ва унинг мактабга муносабатини аниқлайди.

1. Сен мактаб-мактаб ўйнашни яхши кўрасанми? (боланинг мактабга муносабати ва унда ўқишга хоҳиши).

2. Бу ўйинда сен ким бўлишни хоҳлайсан: ўқитувчими, ўқувчи? (савол билим манбаи сифа-

тида ўқитувчи бўлиш истаги сабабини ва билим олишга интилиш сифатида ўқувчи бўлиш истаги сабабини аниқлайди).

3. Ўқиш — бу қийинми ёки осон? Нима учун? (савол болалардаги таълим олиш жараёни — бу кўп меҳнат қилиши лозим бўлган жараён деган тушунчага ойдинлик киритади).

4. Катта бўлганигда, сен ўқитувчи бўлишни хоҳлайсанми? (ўқитувчи бўлиш ёки бўлмаслик хоҳишининг асосли тушуниб етилиши, ўқитувчи касбига унинг муносабати).

5. Сен мактабга бора бошласанг, попкангга нималарни жойлаб борасан? (санаб ўтган нарсалардан унинг билими ва мактабда нималар билан шуғулланиши ҳақидаги тасаввурларини аниқлаш мумкин).

6. Мактабингга сен севимли ўйинчоғингни олиб борасанми? Уни қачон ўйнайсан? (савол болаларнинг мактаб тартиб тизими, мактабда танаффуслар бўлиши ҳақидаги тасаввурларини аниқлайди).

7. Нега айрим болалар мактабда ёмон ўқишади? (болаларда масъулият ҳиссининг шакланганлиги, иродавий тайёргарлиги даражасини ойдинлаштиради).

8. Мактабда ўқиш болалар учун нега керак? (савол боланинг билим олишга бўлган интилишини аниқлайди).

9. Агар сенга ўқитувчинг "2" қўйса, сен хафа бўласанми? Нега? (салбий баҳога бола муносабатининг асоси).

10. Мактабда сен қандай баҳолар олишга ҳаракат қиласан? Бунинг учун нима қилиш керак? (боланинг ижобий ва салбий баҳолар ҳақида билиши).

2. Математика бўйича илк тасаввурларини аниқлаш учун саволнома.

Мақсад: Бола тафаккури ривожланганлиги даражасини, машғулотларда олган билимларини амалиётда қўлай олишини аниқлайди.

1. Қара, атрофимиздаги квадрат шаклидаги ва тўғри бурчак шаклидаги нарсаларни айт?

2. Квадрат тўғри тўртбурчақдан нимаси билан фарқ қилади?

3. Квадратни тенг иккига бўл, ундан иккита тўғри бурчак ҳосил бўлсин.

4. Тўғри бурчакни бўл, ундан 2 та квадрат ҳосил бўлсин.

5. Квадрат айланадан нимаси билан фарқ қилади?

6. Чап қулоғингни ўнг қўлинг билан кўрсат.

7. Менинг чап қўлимни кўрсат.

8. Шкаф қаерда (чапда, ўнгда) турибди?

9. 8 сонидан кейин қандай сон келади?

10. 5 сони каттами 6 сони? Неча марта катта?

11. 2 сони кичикми 3? Неча марта?

12. 10 ва 2 сонлари иштирокида айириш амалини бажариш учун топшириқ шартини туз.

13. Темур стакандаги сутнинг ярмини ичди, Барчиной тўлиқ. Ким кўп ичди?

14. Қандай қилиб 5 ни ҳар хил қилиб ҳосил қилиш мумкин?

15. Баланд ва паст дарахтни чиз.

16. Хонамиз энини қадамнинг билан ўлча.

3. Бола нутқи ривожланганлигини аниқлаш (саводхонликка ўргатиш).

Мақсад: Болаларнинг товушлар, сўзлар ва сўз бирикмалари ҳақидаги билим ва тасаввурларини,

уларнинг сўзларни бўғинларга ажратиш ҳамда берилган сўзлардан гап тузишни билишини аниқлаш.

1. "Чиройли стол" сўзи иштирокида гап туз.
2. "Ручка" сўзи билан сўз бирикмаси ўйла.
3. Копток ҳақида имкон қадар кўп сўз айт.
4. "Болалар мактабга келишди. Улар синфхонада ўтиришибди. Дарс бошланди. Бир ўқувчини доскага чиқаришди". Бу ҳикояда нечта гап бор (ҳар бир гапни учбурчак билан белгиланг. Қанча учбурчак бўлса, демак шунча гап бўлади).
5. "Машина", "ошхона" сўзларини бўғинлаб айт.
6. "Баҳор келди" сўз бирикмасидан гап туз.
7. Сўз нимадан ташкил топган?
8. Гап нимадан ташкил топган?
9. Хонадаги "О" товуши бор нарсаларни айт (бошқа товушларни ҳам айтиш мумкин).

Саволларга жавобларни баҳолаш мезонлари (Ж.Саидназарова).

1. Агар бола саволларга тўлиқ жавоб берса — бу 100 % ҳисобланиб, + белгиси билан белгилаб қўйилади.
 2. Агар бола саволларнинг ярмига жавоб берса — бу 50 % ҳисобланиб Х белгиси билан қайд этилади.
 3. Агар бола саволларнинг ярмидан озроғига жавоб берса — бу 25 % ҳисобланиб / белгиси билан қайд этилади.
 4. Агар бола ҳар бир тестнинг 2-3 саволига жавоб берган бўлса бу кўрсаткич меъёрдан паст ҳисобланиб, — белгиси билан қайд этилади.
- Болада ўқув фаолиятига тайёргарликнинг илк

замини шакланганлигини (умумлаштириш, уйғунлаштириш, солиштириш, ажратиш, хулоса чиқариш ва бошқ. билиш) аниқлаш учун юқорида кўрсатилган ташхислашнинг асосий шаклларидаги топшириқлар кўзда тутилган эди.

Ўтказилган ташхислаш суҳбати, Керн Ирасек методи бўйича тўрт топшириқ, шунингдек А.А.Венгер методикаси бўйича "График диктант" ва Ж.Саидназарованинг ўқув фаолияти кўникмаларини шаклантириш бўйича саволлар жамламаси натижаларининг мактаб тайёргарлигининг солиштирилиши ва таҳлили боланинг шахсий-руҳий, ақлий ва махсус тайёргарлик даражаларини холис белгилаш имконини беради, ривожланишдаги қусурларни аниқлайди, бола шахси ривожининг турли томонларини (қобилияти, иқтидори ёки қолоқлиги) текшириш (зарур бўлганда) йўллари-ни кўрсатиб беради.

Шу мақсадда ташхислашнинг қўшимча шакллари-ни ҳавола этамиз.

Қандай текшириш керак:

1. Кўриб, ёдда сақлаш.

Болага бир минут давомида 7-10 та бир-бирига боғлиқ бўлмаган нарсаларнинг, масалан, копток, дарахт, автобус, туя, олма, қўлқоп, китоб, пиёла, зонтик, капалак расми кўрсатилади. Сўнгра улар тескари ағдарилиб қўйилади, боладан кўрган нарсалари айтиб бериш сўралади.

Агар бола бир минут давомида хоҳлаган тартибида кўрган нарсаларидан 5, 7 ёки 10 тасини айтса, демак бу энг яхши натижа.

2. Эшитиб ёдда сақлаш.

Болага 2-3 секунд оралатиб 7-10 та, бир-бирига боғлиқ бўлмаган нарсалар номини айтиш ва ундан эслаб қолганларини такрорлашни сўранг.

Услубияти худди кўриб, ёдда сақлашнинг текширувидагидек бўлади.

3. Мазмунни ёдда сақлаш.

Болага маълум бир мазмундаги ҳикоя (1-2 марта) айтиб ёки ўқиб берилади. Сўнгра боладан унда нима ҳақида гапирилаётганлигини айтиб бериш сўралади. Агар бола ҳикояни сўзма-сўз айтса, демак унда эшитиб ёдда сақлаш ривожланган, агар у ҳикояни ўз сўзлари билан айтиб, шу ўринда ҳикоядаги асосий нарсани ажратса, унинг мазмунни етказа билса, демак унда мазмунини ёдда сақлаш ривожланган.

4. Болангизнинг тасавури ва ижодий фикрлаши ривожланганлигини билишни истайсизми? Бунда Сизга Роршах методикаси бўйича ташхислаш ёрдам беради.

Бу методикани швецариялик олим, доктор Роршах ишлаб чиққанлиги учун унинг номи билан аталади. Болага қоғозга симметрик тарзда 10 та сиёҳ чапланмаси (томчиси) ҳавола этилади. Текширувдан ўтаётган бола ҳар бир доғга қараб, худди мусаффо ёз осмонида сузиб юрган булутларнинг гоҳо кемага, гоҳо учиб бораётган чавандозга ўхшаб кетишидек, уларнинг нимани эслаётганлигини, уларда нимани кўраётганлигини айтиб беришлари керак. Бола қараётганда вақтни чеклаш тавсия этилмайди. Жавобларни изоҳлаш, аниқлаш жуда мураккаб ва мутахассис-психологлар томонидан тўлиқ амалга оширилган бўлиши мумкин. Бироқ нафақат мутахассислар, балки оналар ҳам боласида кўп нарсани кўриши ва билиши мумкин.

Мана бир неча мисоллар:

— агар 6-7 ёшли бола ўзига таклиф этилган

сиёҳ чапланмасидан бирон марта ҳам одамга ўхшаган шакли учратмаган бўлса, Роршах тести асосида бу болада ривожланиш тўхтаб, унинг ён-атрофидаги кишилар билан муносабати жуда-жуда оғир юзага келган, деб хулоса чиқариш мумкин эмасми?

— агар шу ёшдаги бола айнан ўша доғларда турли хил тузилмаларни кўрса, демак, у ўзида ҳиссиёт шаклининг, кенг кўламли ўйлашнинг ривожланганлигини намоён этиб, рангларни қизиқарли қилиб изоҳлайди, талқин этади. Унинг жавобларида одатийлик билан ўзига хослик ўртасида муносабат меъёрда. Бу ҳол бола жуда ақлли, руҳий вазмин, ўз салоҳиятидан енгил ва эркин фойдалана билади, деган хулоса чиқариш наҳотки ҳақиқий бўлмаса.

— агар бола доғларда ҳеч нарсани кўролмаса, демак, гап унинг фикрлаши, асосан тасаввури паст даражадалигига бориб тақалади.

5. Бўлажак биринчи синф ўқувчиларининг оғзаки-мантиқий фикрлашини текшириб кўришни қуйидаги топшириқлар ёрдамида ўтказиш мумкин:

Бунинг учун:

Қандай сўз тўғри келади?

—қиш ойи... (сентябрь, октябрь, февраль, ноябрь, март);

—бир йилда... (24 ой, 3, 12, 4, 7);

—ота ўз ўғлидан... (катта, кичик, тенг);

— йўловчилар транспорти... (комбайн, юк машинаси, автобус, тепловоз).

Ортиқча сўзни айтинг:

—атиргул, лола, шаҳар, бойчечак, райҳон;

—дарё, кўл, кўприк, ҳовуз;

—қўғирчоқ, сакрагич, қум, копток, леґо;
 —стол, гилам, кресло, кроват, стул;
 —терак, қайин, арғувон дарахти, атиргул, тоғ
 тераги;

—товуқ, хўроз, бургут, курка;
 —айлана, учбурчак, тўртбурчак, кўрсаткич,
 квадрат;

—Санжар, Искандар, Ҳусан, Мавлуда, Бурхо-
 нов;

—сон, бўлинма, қўшилма, айириш, кўпайтириш;
 —қувноқ, тез, ғамгин, ширин, эҳтиёткор.

Тўғри айт (оғзаки-мантиқий фикрлаш даражаси
 бир-бирига ўхшаш нарсаларни чиқара билиш).
 Масалан, "чиннигул" сўзига худди "бодиринг"га
 "сабзавот" қандай тўғри келганидек мос сўз то-
 пишни танлаб олиш керак.

1. Бодиринг (сабзавот) — Чиннигул (бегона ўт,
 шудринг, боғча, гул, ер)

2. Полиз (сабзи) — Боғ (девор, қўзиқорин, олма,
 қудуқ, ўтиргич).

3. Соат (вақт) — Градусник (ойна, катта, кро-
 ват, ҳарорат, шифокор).

4. Машина (мотор) — Қайиқ (денгиз, маёқ, ел-
 канли кема, тўлқин, қуруқлик).

5. Стол (котиба) — Пол (дарё, гилам, чанг, тах-
 талар, мих).

Уларни умумлаштириб қандай сўз билан ай-
 тиш мумкин?

— ола буғи, товон балиқ...;

— бодиринг, помидор...;

— шкаф, диван...;

— июнь, июль...;

— фил, чумоли...;

6. Кўрсат, расмда қаерда айлана квадрат ос-

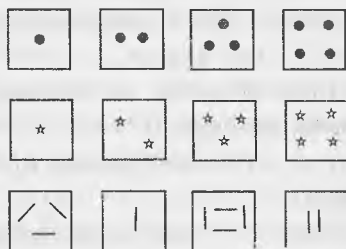
тида, квадрат айлана устида, айлана квадрат устида, квадрат айлана остида, айлана квадрат устида ва айлана квадратнинг чап томонида, айлана квадрат ичида ва бошқ.

7. Мантиқий фикрлаш:

Бола олдида уч қатор, ҳар бирида тўртадан карточкалар қўйилади — нуқталар, қорчалар ва таёқчалар.

Биринчи қаторда нуқтачалар, иккинчисида қорчалар, учинчисида таёқчалар чизилган.

Биринчи ва иккинчи қатордаги карточкаларни кўздан кечириб туриб катталар болалар билан уларнинг 1 дан 4 гача ошиб бориш тартибида қўйилганлигига ишонч ҳосил қилади.

Топшириқ: Таёқчалар чизилган учинчи қатордаги карточкаларни ҳам 1- ва 2-қаторлардаги каби жойлаштириб чиқинг.

8. Ҳар бир квадратга керакли сонни ёз.

$$3 + \square = 8 \quad 4 + \square = 8 \quad 7 - \square = 4$$

9. Икки қўшилувчи сондан айлана ва учбурчак ёрдамида 5 сони таркибини биринчи қаторда кўрсатилганидек тасвирланг.

$5 = 4 + 1$

$5 = 3 + 2$

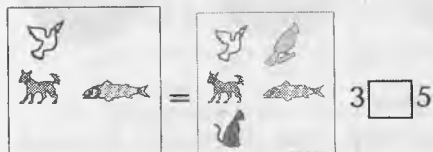
$5 = 2 + 3$

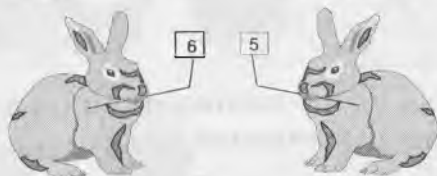
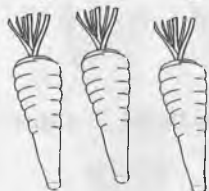
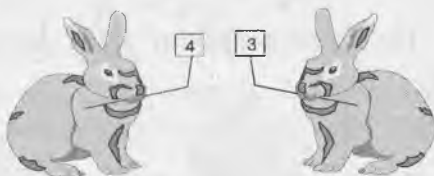
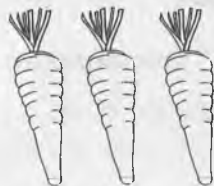
$5 = 1 + 4$

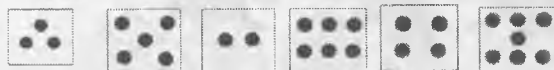
10. "Катта" (>) ва "кичик" (<) белгиларини тўғри қўй.

11. Сабзиларни сана. Қуёнчаларнинг қайси бири тўғри жавобни тишлаб турибди. Х билан белгила.

12.

21. Гултуваклардан олтига гули борини айланага ол.

22. Болалардаги тасвирлаш фаолияти бўйича билим, кўникма ва малакасини текшириш учун топшириқ.

— Айтгинчи, қанча рангни биласан (20 та ранг ва тус).

— Болаларнинг совуқ ва илиқ ранглари, куз, баҳор, ёз ва қишнинг ўзига хос рангларини биладиган, аниқ ажратадиганларини аниқлаш.

— Тўқ қизил, жигарранг, яшил ва кўм-кўк рангли суратларни топинг.

— Қалам, бўёқ(акварель, гуаш), фломастер, бармоқ, кафтда чапланиб чизилган суратларни кўрсатинг.

— Расмларни (расмлар аралашиб ётибди) қуйидаги тартибда жойлаштира: портрет, пейзаж, натюрморт.

— Фотосуратлардан кичик шаклдаги ҳайкалчаларни, (лойдан ясалган ўйинчоқлар) монументаль ҳайкал (ёдгорлик) қаердалигини кўрсат.

— Шаҳримиздаги ёки қишлоғимиздаги майдон ва ёдгорликларни айтиб бер.

— Қайси рассом ва безакчи рассомларни биласан (Тансиқбоев, Камолиддин Беҳзод, Абдуллаев, М.Набиев, Репин, Айвазов).

— Одамни, ҳайвонни ҳаракатда ҳамда ер усти ҳамда ер ости, ҳаво, сув, космик транспорт расмини чиз.

— Бутун бўлақдан кучукча яса.

— Қоғоздан дўши, кема, стакан кабиларни яса.

— Папье-маше(қоғоздан бирор бир буюм ясаш пиёла, лаган ва ҳ.) усули билан қандай қилиб пиёла ясашни айтиб бер.

— Тўғри бурчак ва квадратдан қайчи ёрдамида бошқа геометрик шакллар қилинг (квадрат - айлана, тўртбурчак - овал).

— Фотосурат ёки чизмалардан метро, эртақлар саройини қур.

— Гутурт қутисидан клей ёрдамида машина, уй яса.

23. Одам расмини чиз.

Кекса кишини

Болани, ўғил ёки қиз бола

24. Одам расмини чиз.

У чопаяпти

У ўтирибди

25. Мажнунтол, терак ва арча расмини чиз.

26. Рангларни бўяб чиқ, қандай ранг пайдо бўлди?

Сариқ + кўк =

қизил + кўк =

сарик + қизил =

қизил + оқ =

27. Чиз

Натюрморт

Портрет

Пейзаж

28.

Сана, нечта квадрат (4)

Сана, нечта тўртбурчак (3)

29.

Сана, қанча учбурчак (5)

Айлана қанча (5)

30. Тасвирлаш фаолиятида ўзини намоён этиш ва унга муносабати.

Болалар расмига қараймиз.. Айримлар ўйлай-дики, булар ҳеч нарсани англамайди, шунчаки чизилган биринчи маҳсулот фаолияти. Бироқ бу фаолият бошқалардан кўра кўпроқ болани намоён қилади, унинг атроф-оламга муносабатининг кўплаб жиҳатларини очиб беради. Мисолларда қараб кўрамиз:

1. Олти ёшли болага "Менинг оилам" мавзусида расм чизишни таклиф қилинг:

— жон-жон деб ишга киришди — ўзи яшайдиган уйини севади;

— оиласини чизишдан бош тортди — бу нохуш хотиралар билан боғлиқ;

— кимни биринчи бўлиб чизса — бола учун азиз инсон;

— ўзини йирик қилиб чизса уйда унга кўпроқ аҳамият беришади, катталар диққат марказида;

— акси бўлса — оиладаги аҳамиятсизлигини кўрсатади;

— катта она ва кичик ота — оилада руҳий мувофиқлик бузилган. Она аҳамиятли;

— барча фигуралар жуда кичик бўлса — болада зиқлик, эзилганлик, ташвишлилик ҳолатлари мавжуд;

— жинсий алоҳидалик ҳисобга олинмай чизилса — жинсий тарбиянинг тўхтаб қолганлиги;

— оёғи катта бўлса — оилада жойи борлиги белгиси, оёғи кичик бўлса — оилада тутумнинг ноқатъийлигидан дарак;

— бошига чизиқчалар тортилган, гўёки бизга орқасини ўгириб тургандек бўлса — ўзига кетди;

— ёпиқ юз — бола оилада бўлишни хоҳламайди;

— оғзи, лаби катта ва ёрқин бўлса — сержаҳлилиқ белгиси;

— қиз бола ўзини киприкларигача чизса — унга бировга ёқиш ёқади, катта эҳтирос кучи бор;

— тўхтаб-тўхтаб чизганда ёки чизган тасвири образининг устидан чизиб ташлашса — бу киши олдида қўрқув ҳиссини тутаётганлиги;

— барча оила аъзолари алоҳида бўлакларда чизилса — оилада дўстлик йўқ, кўпчилик бегоналашиб кетганлиги;

—телевизор ва гиламлар ҳам чизилган бўлса
— уларга бола хайрихоҳ.

—ёритқич ускуналарини, қуёшни чизса —
оилада иссиқлик йўқлигини бошидан кечиряпти;

—оила ўрнига оддий уйни чизса — унга зўрлаш
манбаи сифатида қараб, боргиси келмаётганли-
гидан дарак;

—Расмда кўғирчоқ ёки кучукчанинг расми
бўлса — оилада илиқлик етишмайди. Бола ҳай-
вонлар ва ўйинчоқлар билан муомала қилишга
интилади;

—кўпгина майда нарсалар — яқинлар билан
муносабат етарли эмас;

—кўп қора чизиқлар — ташвишланишни бош-
дан кечирмоқда;

—рангли қаламларни ишлатишдан бош тортса
— ташвишли ва ўзини паст баҳолайди;

—бола ўзини ўртага чизса — демак ўзини энг
аҳамиятли, агар қоғоз пастига чизса — энг қарам
деб ҳисоблайди.

ЎҒИЛ БОЛА — ҚИЗ БОЛА

Муаммо: Эҳтимол бугун оилада, болалар боғчалари-ю бошланғич синфларда болаларни жинсга ажратмасдан тарбиялаш усулига барҳам беришдан ҳам муҳимроқ масала бўлмаса керак. Оилаларда: "Сен қиз боласан, озода бўл", "Ўғил бола бўлатуриб йиғлайсан" деган гапларни кўп эшитиш мумкин. Болаларнинг жинсини ҳисобга олган ҳолда тарбиялашда шу билан чекланилади, холос. Бунинг устига болалар боғчалари ва мактабларда тез-тез янграб турувчи, ҳеч бир жинсни англамайдиган мурожаат усули мавжуд: "Болалар!" Биринчи кундан ҳозиргача шундай. Ташқи кўринишидан ўғил ва қизлар кийиниши-ю сочи-ю хулқи билан кўпинча ажралиб турадилар. Аммо бугунги кунда, тортинчоқ, мулойим, меҳрибон қизлар йўқолиб, ўғил болаларнинг қўпол, йиғлоқилари пайдо бўлмоқда. Бунда бир-иккита истисно ҳолат ҳақида эмас, атрофимиздаги типик ҳолат ҳақида гап кетаяпти.

Киши жинсига мос бўлмаган хулқ-атвордаги бундай ўхшашлик келажақда оилаларнинг бузилиб кетишига олиб келади. Қизалоқлар, бўйи етган қизлар, аёллар — дағаллашган, кучли, шу билан бирга хонадонга бекалик қилиш қўлидан келмайдиган бир тараф, болакай, ўсмир, эркак — ўз кучига ишонмайдиган, ожиз, оиласи учун ҳар қандай қийинчиликка қарши туриб бера олмайдиганлар бир тараф. Оилавий муносабатлардаги бунданомутаносибликлар келажақда ҳам давом этармикин? Турли халқларнинг юзлаб йиллик тарихида синовдан ўтган, айримлар бадий асарлар-

да тасвирланганидек аёл ва эркак тарбиясига алоҳида, ўзига хос тарзда ёндашиш усулига ўтиш керак, шекилли. Мисол учун қадимдан эркакларда куйидаги сифатлар тарбиялаб келинган:

— мардлик, жасурлик, ҳақиқат учун курашиш, ўз она ватанини севиш, ҳимоя қилиш;

— кучли бўлиш, оғриққа чидаш, кўрқувга берилмаслик;

— сиполик, бир сўзлилиқ, вазминлик;

— бошқалар учун ўзини фидо қилиш;

— мурувватли бўлиш, сахийлик.

Илгари ота-оналаримиз ўз ўғилларини тарбиялаш, ҳунарли бўлишлари учун шогирдлиққа берар эдилар. Фарзанд баловат ёшига етгунга қадар, у бирор ҳунар эгаси бўлиш(нонвойлик, этиқдўстлик, кулолчилик, гандчилик, дуродгарлик ва ҳ.) келажакда ҳақиқий ўзбек ўғлони бўлиб тарбия топишига катта эътибор берганлар. Шундан келиб чиқиб «Устоз — отангдан улғ» нақли кундалик ҳаётимизда ишлатиб келинмоқда.

Қизларни эса келажакда уларнинг ғамхўр она, ақли ва меҳрибон умр йўлдош, эпли бека бўлишида асқотувчи сифатлар билан тарбиялар эдилар. Бундан ташқари бўлғуси оналарда ҳимоя ва иззат-ҳурматни талаб қилувчи мулойимлик сифатини ҳам тарбиялаганлар. Масалан, Англияда оилада қиз бола туғилиши билан оталар унга бўлғуси хоним(леди)га қараган каби муносабатда бўлганлар.

Турли хил қарашларга қарамай турмушда "эркакларнинг иши", "аёлларнинг юмуши" деган туншунчалар мавжуд ва бизнингча ҳам шундай бўлиб қолиши керак. Аёллар эркакларнинг оғир юмушларини бажара олмайдилар ва бажараман

деб уриниб ўтирмасинлар. Эркаклар эса барча юмушларни қила олишлари, дейлик зарур ҳолларда касал аёлига дам бериб, овқат пиширишни, кир ювишни билишлари лозим. Ҳар бир қиз бола аёлларга хос юмушлар: тикиш-бичиш, ямоқ солиш, кашта тикиш, дастурхон тузаш малакасига эга бўлиши керак. Шубҳасиз, кашта тикиш, тўқиш, хонадоннинг бадий безаги билан машғул бўлиш қалбни нафис, нозик қилади, аёллик латофатини тарбиялайди.

Мактабгача тарбия ёшидаги икки хил жинсларга мансуб болалар тарбияси жараёнига бу ўзига хос, фарқли ёндашувни қайтариш учун нима-лар қилмоғимиз лозим?

Муаммонинг ечими: Ечимни илк қадамдан, яъни ўғил ва қизларнинг тетапоя давридан бошлашни тавсия қиламиз. Бунда, албатта, нозик жинс вакиллари — аёлларнинг қадам ташлашларига кўпроқ эътибор берамиз. Ёзилмаган қонун бор: нафис қадам ташлаб юрувчи аёл, унчалик чиройли бўлма-са-да, ҳар доим эътиборни жалб қилади. Ёки аксинча. Эркакчасига қадам ташлаб ёхуд қаддини эгиб юрувчи аёл ҳар қанча гўзал бўлмасин, аёллик латофати, жозибасини йўқотади. Бугунги ҳаёт қиз болаларни кўполроқ (бесунақай), қатъийроқ қилиб қўйди. Зиммамизда эса уларни тетапоя давриданок ўз жинсига мос нафис қадам ташлаб юришга ўргатиш масъулияти мавжуд. Қизалоқ ярим ёш, бир яшар, икки яшар бўлганида унинг оёғи яссилигини, илк қадамларини қандай ташлашини кузатмоқ керак. Қандайдир муаммо туғилганда шифокор ва массажист сизга ёрдамга келади. У уч ёшга тўлгандан бошлаб эса биз сиз билан унинг қадди-қомати ва қадам ташлашини

мунтазам кузатиб боришимиз лозим. Нафис қадам ташлаб юриш киши руҳиятига, ўзига нисбатан ишончига, шу билан бирга ҳаётда муваффақият қозонишига сезиларли равишда таъсир қилади. Қиз бола юраётганда қуйидаги қоидаларга амал қилишини маслаҳат берамиз:

1. Товуш чиқармай оҳиста, аммо таранг торти-либ юриш.

2. Товонни тўғри чизик бўйлаб ташлаш.

3. Юрганда қўлни силтамаслик (гавданинг юқори қисми ва елкани ҳаракатлантириш лозим).

4. Қадамни ҳаддан ташқари қисқа қилмаслик ёки аксинча лайлакқадам ташламаслик.

5. Қадам ташлаш билан бир вақтда сонни олдинга ҳаракатлантириш (гўёки улар кўринмас ип билан боғланган у ва у ип уларни олдинга қараб тортаётган каби тасаввур уйғонсин), тиззаларни тўғирламоқ.

6. Юрганда тиззалар мудом эгилган ҳолда бўлмасин.

7. Иложи борича равон, сипо, латофатли юришга ҳаракат қилинг.

8. Қандай юришингизни текшириб кўришнинг ажойиб усули бошингизга папка қўйиб (момола-рингизнинг тугунни бемалол бошида қўли билан ушламасдан олиб юришини эсланг) юриб кўриш-дир.

9. Зинада юриш қадди-қоматни одатдагидан кўра кўпроқ назорат қилишни талаб этади. Зинада юраётганда кўкрак қафасини олдинга эгишдан сақланиш лозим. Олдинга эгилиб юриш тос суяги ортга туртиб чиққан каби таассурот уйғотади. Юрганда гавда тик ҳолда тутилмоғи керак.

10. Ҳар бир қадам оёқ учидан бошланиб, оёқ тиззасининг тўғрилануви билан тугайди. Зинапоя панжараси бу ерда руҳий фактор ролини ўйнайди, холос. Шеригингизнинг қўлидан тутган каби улардан ушласангиз ҳам, уларга бор оғирлигингизни ташламаганингиз маъқул.

Энди, қандай туриш керак, шу ҳақда гаплашамиз. Чунки одамнинг туришига қараб, унинг тарбияси, хулқ-атвори, бирга турган одамга муносабати ва бошқа кўпгина жиҳатлар ҳақида фикр юритадилар.

Қандай туриш керак?

1. Бошни бироз кўтариб, иякни бироз тушириб (бўйни узунлар учун).

2. Елка ва қўлларни эркин тушириб.

3. Елка қопқоқларини бир-бирига яқинлаштириб, уларни озроқ пастга тушириб.

4. Кўкрак қафасини (пастки қовурғани) билинар-билинемас олдинга чиқаринг, у товонингизга тўғри келсин.

5. Қоринни ичга тортиб, эркин нафас олинг.

6. Сон ва болдирни олдинда тутинг.

7. Товон бироз ташқарига йўналтириб босилади.

8. Оғирлик бир оёққа ташланиб, иккинчиси билан полга енгил таянилади. Ўша оёқни бироз букиб олдинга ё орқага ташлаш яхшироқдир. Шундай ҳолатда савлат енгил ва чиройли кўринади.

Қизларни қандай ўтиришга ўргатишнинг аҳамияти бундан кам эмас. Машҳур туркман шоири Махтумқули: "Харидор бўлсангиз қиз(келин)га, маъракада ўтириб-туришин кўринг" деганидек, қиз боланинг ўтириш ҳолатига қараб, у ҳақда

кўп нарсани билиб олиш мумкин: қандай тарбияланган, сипоми, латофатлими ёки аксинча, қўполми, эркак сифатми, ўзини тута оладими, йўқми?

Қандай ўтириш керак?

1. Энг аввало, елкани тик тутинг.

2. Ўтираётганда аввал тиззалар букилиши керак(тос-сон бўғинларини эгиб тосни орқага чиқариб эмас).

3. Стулнинг ўртасига (чеккароғига эмас) қулай ўрнашинг (ўтиринг).

4. Оёқларни жуфтлаштиринг (бир-бирига тегиб турсин), чалишгирсангиз тизза-тиззанинг устига тушсин.

5. Қўлларни эркин тутинг, ҳеч бўлмаса биттасини.

6. Ҳамма ҳаракатларни эркин ва равон бажаринг.

7. Стулдан тураётганда бошингизни шифтга тегизмоқчидай тик тутинг, елкаларни (бир хил даражада) туширинг.

Қизалоққа, бўйи етган қизга, аёлга(турли юмушларни бажараётганда) тез-тез энгашишга тўғри келади. Энгашишнинг ҳам қоидаси бор, азизлар.

Қандай дейсизми?

1. Энгашаётганда тиззалар жуфтланиб, оёқлар букилади.

2. Бу ҳаракат ўтиришда имкон қадар гавдани тик тутишни эслатиши керак.

3. Товонлар бирлаштирилиши ёки бир-биридан салгина масофада тутилиши мумкин.

4. Бу ҳаракатларни назокат билан бажариш жуда муҳимдир, ўзгаларнинг ноқулай энгашаёт-

ганини кўриб ўзингизга хулоса чиқариб олган бўлсангиз керак.

Бўлғуси аёлни — хонадон соҳибаси, она, хотин, рўзгор бекасини — ўз кайфиятини (бошқаришга) ўргатиш ниҳоятда муҳимдир. Бу нарса ўғил бола учун ҳам жуда керак. Лекин, масалага ҳаққоний ёндашганда, аёлларнинг ўзини тута билиши биринчи ўринда туради. Бунда оиланинг барча аъзолари бирдай ўрнак кўрсатсалар яхши бўлар эди. Оғир-босиқ, сокин ижобий муҳит аёл характерини шакллантирувчи муҳим омилдир. Гоҳида бошқачароқ характерга, асаб тизимига эга болалар ҳам учрайди. Бундай ҳолда қизлар билан ҳам, ўғиллар билан ҳам алоҳида-алоҳида "Иккимизнинг сиримиз" деган суҳбат ўтказилади. Суҳбатни қиз бола билан онаси, ўғил бола билан отаси ўтказгани маъқул. Хусусан, бундай суҳбатларда қизларнинг эътибори қуйидаги жиҳатларга жалб этилиши лозим:

1. Кўз — кўнгил ойнаси, юз — бутун тананинг кўзгусидир.

2. Биз ҳар доим ўзимизни вазмин тутамиз, пешонамизда янаям ажинлар пайдо бўлишига йўл қўймаймиз. (қизлар буни, унча чуқур бўлмасада, ё ёшидаёқ тушуниб етадилар).

3. Ҳатто қўллар инсоннинг туйғулари-ю ҳаяжонлари ҳақида кўп нарсани англатиши мумкинлигини унутмаслик лозим. Улар жипслашган ё мушт бўлиб туғилган ёки аксинча бўлиши, бефойда силтаниши, ниманидир чертиб туриши мумкин. Кайфият яхши бўлганда бундай бўлмайди (бу ҳаракатлар хуш кайфият даракчилари эмас). Қўллар ортиқча ҳаракатларсиз, сипо ту-

тилиши керак. Оталар ўғил болалар, оналар — қиз болаларни ёш бўйича қўл ишларига ўргатиш лозим.

Қўл иши — кенг ҳажмли тушунча. Бу кўпроқ қизларда бичиш-тикиш, ўғил болаларда дурад-горлик ишлари билан боғлиқ. Бу сўзни анчагина кенг маънода тушунамиз. Мазкур ҳолатда қўларнинг моҳирлиги деганда соч турмаклашини тўғри танлаш ва амалга ошириш назарда тутилмоқда. Қизларнинг ёшлигиданоқ бир неча тароғи, шампуни ва лосьони бўлиши талаб этилади. Жуда ёшлигиданоқ онаси ва бувисининг тийрак кузатуви остида қизалоқ сочларининг тозалиги ва соч турмаклашига эътибор билан қарайди. Қизининг сочининг сифатига, пешона ўлчамига, юз айланасига ва бошқа жиҳатларга қараб онаси унга мос соч турмаклашини танлайди ва шунга мувофиқ зарурат бўлганда сочни қирқиб-тузатиб боради. Манглайдан кокил қўйиш керакми-йўқми, сочни қирқиш керакми ё ўстириб юрган маъқулми, шунга ўхшаш масалаларни ҳал қилиш учун мутахассис-сартарошнинг олдига керак бўлса бир неча марта бориш керак. Қизчалар онасининг таъсири остида қуйидаги қоидаларга амал қилишлари лозим:

1. Эринма, сочларинг ҳар доим рисоладагидек бўлсин.

2. Яхши совун, шампун сотиб олиш учун пулни аяма.

3. Агар сочларинг ўзингга мос бўлса унга ҳамма ҳавас қилади.

4. Ишга борганда, ҳар кунги, байрамга ёки театрга борганда қилинадиган соч турмаклашлар мавжуд ва ҳ.к.

Умуман, ўғил болаларнинг ҳам, қиз болаларнинг ҳам косметикага нисбатан ўз нуқтаи назарлари бўлгани маъқул. Даволаш хусусиятига эга косметика мавжуд, шунингдек, шунчаки хушбўйлиги учун ҳам косметика қиладилар. Қизчалар ёшлигиданоқ қўл креми, юз упасидан фойдаланишни ўрганиб борсалар ёмонми? У кўзгу қаршида онасининг ҳатти-ҳаракатларини такрорлайди — бу орасталик сари йўлдор. Орасталик аёлларнинг қудратли қуроли эканлигига ким шубҳа билдира олади?

Қизалоқлар ҳақида шунчалик кўп гапирдикки, энди ўғил болалар ҳақида ҳам гапиришга ўзимизда мажбурият сезамиз. Энг аввал болакайларга саркарда сўзининг моҳияти ҳақида гапириш керак. Илгариги замонларда офир яроғ-аслаҳалар (совут, темир қалпоқ, қилич, найза) тақиб юрадиган жасур, баҳодир аскарларни саркардалар деб атаганлар. Саркарда бўлиш учун махсус тайёргарликдан ўтиш талаб қилинар эди. 7 ёшида болани тажрибали аскарларга шогирдликка берар эдилар. У болани баландга сакрашга, ёйдан ўқ отишга, найза улоқтиришга, қиличбозликка ўргатар эди. Болани ҳарбий ишдан ташқари уни берган ваъдасида туришга, мулозаматли ва мулойим бўлишга, офир дамда бир-бирларига ёрдамлашишга, ожизу хафаларнинг тарафини (ёнини олишга, энг асосийси эса аёлларга олижаноблигу эҳтиром билан муносабатда бўлишга ўргатганлар. Шу каби дастлабки билимлар берилгандан сўнг болаларга қуйидаги савол ва топшириқлар берилса яхши бўларди:

1. Шу кунларда кимни саркарда деб аташ мумкин?

2. Аскарлар қасрга кирганда бошидан дубулғасини ечарди. Бу яхши одат ўша олис қуролбардорлар замонида пайдо бўлиб, бу ўз навбатида аёнларга бўлган ҳурмат ва эҳтиром маъносини билдирар эди. У замонлар ўтиб кетсада, бу яхши одат ҳануз мавжуддир.

3. Меҳмонга кетаётган кишига қандай маслаҳатлар берган бўлар эдинг? (Уйга киришдан олдин остонада оёқ кийимингни артиб ол. Хонага эшикни тақиллатмасдан кирма. Хонада меҳмонлар кўп бўлса ҳаммаси билан бир-бир қўл бериб сўрашишга уринма. Катталар ўтирмасдан ўтириб олма. Хонага қиз бола кириб келганда унга жой бўшат).

4. Икки бола эшикда дуч келиб қолдилар-да ҳеч бир-бирига йўл бўшатгиси келмаяпти. Улардан бири 8, иккинчиси 11 ёшда бўлса, қайси бири аввал йўл бўшатиши керак? (Бу ҳолатда қайси одобли бўлса ўша йўл бўшатади).

5. Бола кўчадан ўтаётган ўткинчига "соат неча бўлди?" дея бақирди. Бу билан у қандай хатога йўл қўйди. (Бола қичқирмаслиги керак эди. Нутқ маданиятига риоя қилиб, ўткинчига ҳурматини ифодалаб, хотиржамлик билан: "Кечирасиз, соат неча бўлганини айтолмайсизми?" деб мурожаат қилиш керак).

6. Ва ниҳоят оиладаги эркаклар ўфил болалар билан биргаликда "Аскарлар қасамёди"ни ёд олишлари лозим.

*Бизлар ботир ёш жангчи,
Синовларга чиниққан.
Учувчимиз ҳам танкчи,
Машқларга волиб чиққан.*

Нақорат:

Олға бу бизнинг шиор,
 Сафда турамиз ағл.
 Тизилиб турна қатор,
 Қадам ташлаймиз дағил.
 Қуролимиз ёғочдан,
 Ҳеч кимни кўрқитмаймиз,
 Ўзбекистон ҳур Ватан,
 Хизматиға биз шаймиз.

Нақорат:

Дўстга фидо жонимиз,
 Очиқ дастурхонимиз.
 Ўзимиздек мустаҳкам,
 Эътиқод, иймонимиз
 Бор бўлсин тинчлигимиз,
 Бағримиз кенг, темир тан,
 Бизларнинг кимлигимиз
 Сўранг Амир Темурдан.

Нақорат:

Тобланимиз ёзу қиш,
 Кўриб кўйинг, меҳмонлар,
 Ҳар биримиз Алпомиш,
 Биз бўлажак посбонлар.

(Сафар Барноев)

Бу қасамёдни кўринарли жойга илиб кўйиш, муаммоли вазиятда ундан фойдаланиш мумкин (дейлик бола ортиқча хархаша қилганда ёки аразлаганда). Лекин бу ҳаракатларингиз боланинг меъдасига тегиб кетмасин. (Ҳаддан зиёд тиришқоқлик қилманг).

Оиладаги, боғчадаги, синфдаги тарбияланувчилар қандайдир гўдаклар эмас, ўғил ва қиз боалардир. Бунини замонавий олимлар, психологлар, муаллимлар жуда яхши тушунадилар. Бу ўринда

Н. Бикбаеванинг "1-синфлар учун математика" китобини мисол сифатида келтириш жоиз. Унда ўғил ва қиз болалар учун математик топшириқлар осон-қийинлигига кўра даражаланиб, ўқувчининг онги тараққиёти назарда тутилган ҳолда берилган. Мана, бизнинг назаримизда муваффақиятли чиққан бир нечта мисол:

1. Бир-бирига мос келувчи юбка ва костюмни танла (қизлар учун).

2. Машина номерига мос жадвални танла (ўғил болалар учун).

3. Болалар, қизлар учун топшириқ ўйлаб топинглар.

4. Қизлар, болалар учун топшириқ ўйлаб топинглар.

5. Нечта қўғирчоқ бўлса, шунча кубикни тер (қизларга).

6. Нечта машина бўлса, шунча кубикни тер (ўғил болаларга).

7. Тўлиқ комплект яшаш учун гул ва гулдонлар етарлими? (қизларга).

8. Бутун машина яшаш учун фиддирак ва корпуслар етарлими? (ўғил болаларга).

Ўғил ва қиз болаларда ўзига хос (жинсига монанд) хулқни шакллантириш учун машғулот ва дарсларда уларга бу каби топшириқлар беришнинг ўзи камлик қилади. Бунда ўйин ва меҳнатнинг фойдаси катта. Умумий ўйин ва ўйинчоқлар танламасидан ташқари, бунга боланинг жинсини ҳисобга олган ҳолда қўшимча тадбирлар ҳақида ўйлаш керак. Агар сизнинг қизингиз бўлса, демак бунга мебель, идиш-товоқ, газ плитаси, телевизор, йил фасларига мос кийим-кечаги бўлган қўғирчоқлар, латта-путта, бантиклар, қийиқ

рўмол, фартук ва шунга ўхшаш аёлларга хос типик майда-чуйдалар — сумка, ҳамёнча, мунчоқ, сочпопук ва ишлатилган косметик буюмлар танламаси керак бўлади. Буларни ўйнаш билан у ўзида ҳаддан ортиқ истаган нарсасини — опаси ва бошқа аёлларда кўрган хусусиятларни кўради. “Уйда”, “боғчада”, “дўконда”, “касалхонада”, “сартарошхонада”, “мактабда”, “кутубхонада”, “кийим тикиш хонасида”, “бозорда” деган ўйинлар шундай пайдо бўлади. Ўзимиздаги, шунингдек, хорижлик обрўли психолог ва муаллимларнинг фикрича, “уйда”, “театр”да деган қизларнинг ўйинларини бемалол қизларни ҳаётга тайёрлаш ўйинлар сирасига киритиш мумкин. Уларда қизалоқ илк марта ўзини она, аёл, бека сифатида тутади. Олти яшар қизалоқларнинг “тўй-тўй” ўйнашлари бежиз эмас. “Келинчак” бўлиш уларга ёқади. Бу каби ҳолатларда уларнинг ўйинларини таъқиқламанг. Улар фойдали ва зарари йўқдир.

Аксинча, ўғил болаларга хос атрибутлар: жумладан ўйинчоқ машиналар, пилотка (аскар қалпоғи), ҳақиқий аскарча камар, дурбин, шапка, ўйинчоқ тўппончалар зарур. Қурилиш-конструкторлик ўйинчоқларининг ҳам тури кўп бўлиши лозим. Бола ўйинда ўзини ҳарбий учувчи ёки аскар деб ҳис қилар экан, чаққон, жасур ва чидамли бўлишга ўрганиб боради. Лекин бунда ўғил ва қизлар бирдай иштирок этадиган ўйинларни ҳам эсдан чиқармаслик керак.

Меҳнат ҳақида икки оғиз сўз. Болаларни ҳам, қизларни ҳам умумий меҳнатга — дейлик хонадаги ўсимликларни парваришлашда, ахлатни чиқаришда онасига ёрдам беришга ўргатиб боришнинг фойдаси катта. Шундан кейин жинсига қараб

вазифаларни тақсимлаш мумкин. Агар қизингиз бўлса, уни 5 ёшидан игна-ипдан фойдаланишга, 6 ёшидан тўқишга, тикишга ўргатинг. Бирга салат тайёрлаётганда унга ишонч билдириб, қайнатилган лавлаги, сабзи каби сабзавотларни тўғрашига изн беринг. Шундай қилиб, қизингизнинг ёшини ҳисобга олган ҳолда уни аёлларга хос юмушларни бажаришга ўргатиб боринг. Ўғил болаларни эса оталари тахта йўнишга (рандалашга), арралашга, миҳ қоқишга ўргатсинлар, электр токи ҳақида ибтидоий афсоналарни берсинлар.

Сухбатларда қуйидаги саволларни ўртага ташлаш фойдалидир:

— Нима учун қиз болалар чавандозлик ўйинини ўйнамайдилар?

— Нима учун қизлар жозибадор бўлишлари керак?

Эслатма. Лекин қизлар дарахтларга тирмашиб чиқсалар ёки "уруш-уруш" ўйнасалар, буни таъқиқлаш тавсия этилмайди.

— Нима учун ўғил болаларнинг қўғирчоқлар билан унчалик ишлари йўқ, ёки улар билан умуман ўйнамайдилар?

Турмушда учраб турадиган маълум бир воқеа-ҳодисалар шу каби сухбатларнинг мавзуси бўлиши мумкин.

Қизларга ҳам, ўғил болаларга ҳам ота-онаси дўст танлашда ўз вақтида ёрдам беришлари лозим. Мисол учун халқ педагогикасидан олинган бир мисолга мурожаат этамиз. Қадимги авар эртагида шундай ҳикоя қилинади:

Қадим замонда бир она яшаган экан. У ўғилларини ўстириб, улғайтиргач, уларни дунёнинг турли томонига жўнатибди ва қандай қилиб содиқ

дўст танлаш ҳақида маслаҳат берибди. Битта-сига дебди: атай йўлда тўхта ва ҳамроҳингга: биродар, отим чарчаб қолди, кетавер, кейин етиб оламан, деб қичқир. Сенга эътибор бермасдан, кетиб қолса, у ҳақиқий дўст эмас. Бошқасига деди: очкаганингга, хуржундан нон олиб, бўлиш учун ҳамроҳингга бер. Агар у ўзига катта бўлак олиб, сенга кичигини берса, демак очкўз экан — у билан ҳамроҳ бўлма.

Худди шу усулда сиполик, аммо, аниқ мақсадни кўзлаб қизлар ва ўғил болаларга дўст танлашни ўргатинг.

Бўлғуси аёл ва эркаклар тарбиясида бадий адабиёт ва халқ оғзаки ижодининг ҳам роли катта. Болалар учун китоб танлаш ҳақида сўнгра батафсил гаплашамиз. Ҳозир эса озроқ мисол келтирамиз. Қизларга ҳам, ўғил болаларга ҳам Ғ. Ғулом, Қ. Муҳаммадий, А. Обиджон асарлари ёқади. Лекин ўғил бола (ёки қиз бола) учун биринчи навбатда фойдали бўлган эртақ ёки бадий асарни танлай билиш лозим. Масалан, Асқад Мухторнинг "Адолат" номли шеърини эртаги энг аввало ким учун зарур? Маълумки, бу эртақда меҳнатсевар қиз Адолат ҳақида ҳикоя қилинади. "Уч оғайни ботирлар" эртаги эса дарҳол кимнинг эътиборини тортади? Нафақат қизиқтиради, балки бу эртақ барча ўғил болалар учун бирдай кераклидир.

Ниҳоят сўзимиз охирида ирсий жиҳатдан семиришга мойил қизларнинг овқатланиши ҳақида икки оғиз сўз. Овқатланиш маданияти, соғлом турмуш тарзи мактаб ёшига етгунга қадар бўлган даврда шаклланади. Бу жиҳатдан бир нечта маслаҳатимизга амал қилинг:

1. Биринчи овқатни озгина нон билан ейишга ўрганинг, иккинчисини мутлақо нонсиз енг.

2. Болангизни қайнатилган лавлаги ейишга ўргатинг.

3. Шундай қилингни, болаларингиз хом сабзини ейишни ёқтирсинлар, унга олма ва бошқа нордон меваларни қўшинг.

4. Болаларни сузма, қатиқ истеъмол қилишга одатлантиринг.

5. Болаларнинг иккинчи марта овқат ейишдан сақланиш, меъёр билан овқатланиш, таомнинг мазасини ҳис қилиб овқатланишга одатланишига ёрдам беринг.

6. Агар бола уйқу олдидан овқат ейишни хоҳлаб қолса бир неча қошиқ чойми, қатиқми ёки яримта олмани бериб кўндиринг.

7. Болангиз сули, гречка, тухум, сўк ошидан қилинган каша(сут ёки ёғ билан сув аралаш)ни севиб истеъмол қилишидан хурсанд бўлинг.

Қизимизнинг қандай аёл, ўғлимизнинг келгуси ҳаётда қандай эркак бўлиб етишиши кўп жиҳатдан бизга боғлиқ. Бу натижа умримизнинг иккинчи ярмини сокин ва бахтли ёки аксинча, аламли ва нотинч қилиши мумкин.

УЙДАГИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ МУҲИТ

Муаммо: Оилалар ҳар хил уй шароитларида яшайди ва шунинг учун ҳам уйда болалар бурчагини ташкил қилиш учун турли хил имкониятга эга. Алоҳида болалар хонаси бўлса, жуда яхши. Аммо, йўқ бўлса-чи? Оилада ривожлантирувчи муҳитни, яъни бола атроф-муҳитни ўз қонунқоидалари билан фаолроқ ва жадалроқ таниб-билиши, ва бунда катгаларнинг билвосита бошчилиги бўлган шароитни қандай яратиш мумкин?

Бола хонанинг барча жойини ўзлаштириши, бошқача қилиб айтганда, ювиниш хонасида ҳам, даҳлизда ҳам, ошхонада ҳам ҳаракатланиши, ўйнаши лозимлиги табиийдир. Аммо унинг психофизиологик хусусиятлари ва имкониятларини ҳисобга олган ўз дунёси ҳам бўлиши шарт.

Олдиндан айтиб қўямиз, ўйинчоқлар танлаш, спорт анжомлари, болалар театри, тасвирий санъат бурчагини ташкил этиш тўғрисида сўз алоҳида, конкрет бобларда («Болани уйда қандай соғломлаштириш мумкин», «Мактабгача болаларнинг ўйинлари ва ўйинчоқлари» бобларини қаранг) юритилади. Ушбу бобда эса сўз қуйидагилар ҳақида кечади:

Муаммонинг ечими: «Қани, кўзгу айтчи...» Болалар тошойнасини, яхшиси уч табақали кўзгусини ташкил этиш жудаям муҳим. Муҳимлиги шундаки, психологларнинг таъкидлашича, болалар ўз аксини яхши кўришади, айниқса мактабгача ёшдаги болалар. Ва биз уларга ана шундай

имконият яратиб беришингизни маслаҳат берамиз. Уч табақали кўзгу ёрдамида эса бола ўзини ён томондан кўриши мумкин. Бу, билгингиз келса, жуда муҳим саналган ташқи кўринишнинг одамнинг ўзига мослашуви (ўз-ўзи билан тотув яшамоғи)дир. Ёнидаги тахта токчада тутқичи бор кичкина ойна жойлаштирилса яхши бўлади. У кичкинтойга ўзини орқасидан кўришига ёрдам беради. Бундан ташқари, токчага тароқлар ҳамда болалар косметикаси тўпламини қўйишингизни маслаҳат берамиз. Тароқлар ҳамда косметика тўплами боланинг жинсига қараб аниқланади. Бу тўғрисида ўғил болалар ва қизлар тарбияси ҳақидаги бобда батафсил сўз юритилади. Энг яхшиси ушбу тошойна даҳлизда жойлаштирилгани маъқул: хонадан чиқаётиб, бола ўзини тартибга солишга ўрганади ва аксинча сайрдан қайтганида боғча тарбияланувчиси ўзига бошқатдан назар ташлаб, хожат бўлса, ташқи кўринишидан биронта нарсасини алмаштиради. Ушбу даҳлиздаги пойафзал токчасида эса пойафзал учун шётка ва қошиқча жойлаштирилади. Ана шундай шароит мавжуд бўлса, сўзсиз, болада ўзининг ташқи кўриниш маданияти ҳамда меҳнатсеварлик, ўзига ўзи хизмат қилиш, ўзини ўзи бошқариш каби маълум хусусиятлари шакллана бошлайди.

«Мигги картина галерея»си

Оилада ҳам, мактабда ҳам «Тасвирий санъат» каби таълимдаги муҳим ишорат қозигини олиб ташлаб, қанчалик кўп нарсадан жудо бўлганимизни ўз ҳаётимиздан биламиз. Бунинг оқибатида болалар, катталарнинг аксарияти расмларга бепарволик билан кўз ташлайди, кўргазмаларга ташриф

буюришмайди. Биз сиз билан, албатта, профессионал эмасмиз ва боғча ёшидаги болага пейзажли расмларнинг мисол учун хусусиятлари, композицион тузилиши, ёруғлик ва соя, бўёқларнинг танланиши ва бошқа жиҳатларини тўлалигича тушунтира олмаймиз. Аммо, бола кўзини рассомлик санъати, графика, ҳайкалтарошликнинг кичик турларига ўргатиш қанчалик муҳим. Ҳозирги кунда суратларни алоҳида ёки тўпلامда сотиб олиш ва бунга мактабгача ёшдаги болани дўстлаштириш мумкин.

Агарда сиз ушбу ташаббустга қўшилсангиз, мазкур материални аниқ бир тизимда беришни тавсия этамиз:

- ◆ бир ёки ҳар хил муаллифлар асарлари;
- ◆ ҳайкалтарошлик санъати;
- ◆ наққошлик санъати ва ҳаказо.

Шу ўринда материални мажбурлаб эмас, жойига қараб бериш керак. Мисол учун. Эрта баҳор келди. Рассом Ўрол Тансиқбоевнинг «Баҳор», «Ўзбекистонда баҳор» суратлари билан солиштирсак яхши бўлади.

«Эзгу ишлар халтачаси»

Бугун шиддатли ўтаётган асримиз, бозор иқтисодиёти, атрофимиздаги кескин ўзгаришлар даврида биз билан сиз энг асосий иш — эзгулик уруғларини сочишда кечикмаслигимиз даркор. Ҳозир эса боғча ёшидаги болаларнинг эзгулик туйғулари жуда танқис бўлиб кетди. Ушбу масалада, афсуски, таназулга юз тутмоқ сезилмоқда. Буни тадқиқотлар исботламоқда. Ушбу тадқиқотларнинг кўрсатишича, мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг тенг ярмиси ўзларининг ёнида содир этилаётган ёмонликларни кўришмайди, 10 нафардан 9 нафари эса эътиборсизлик билан ўтиб кетишади.

Нақадар кўрқинчли маълумот. Эзгулик туйғуларини тарбиялаш тўғрисида батафсилроқ алоҳида «Боғча ёшидаги болаларда эзгулик туйғуларини тарбиялаш» бобида ўқинг. Биз эса замонимизнинг ажойиб педагоги Ш.А. Амонашвили ғояларидан фойдаланишни ва «Эзгу ишлар халтачаси»ни ташкил қилишни тавсия этамиз. Соддагина, аммо ёқимли, рангли, ярақлаган, аппликацияли ва каштали халтача. Ва ёнида сизнинг қутичангиз: ичида кўплаб майда тошлар ва чиганоқ тошлар... Ҳар бир қилинган эзгу иш учун халтачага майда тош жойлаштирасиз. Натижалари самимийлик билан шанба ёки якшанба кунлари, яъни, ҳафта сўнггида чиқарилади. Ушбу вазиятдаги асосий жиҳат — бу жараёни моҳирлик билан бошқара билиш, халтачани бола хулқини кўрсатиш воситаси сифатида кўрсатиш эмас. Эзгулик борасидаги ишларни боғча тарбияланувчилари жуда ҳам кўп қилишади: ширин конфетини бўлишиш, бувисига, ойисига ёрдам бериш, мушукчага раҳм қилмоқ ва ҳоказо. Асосийси — вақтида кўриш, қўллаб-қувватлаш, мақтамоқ, болани ўпиб қўйиш, шанба куни фарзандингиз халтачасида 6 та майда тош йиғилганлигини биргалашиб санаган пайтда, унинг қўлларидан сиқиб, табриклаш.

«Болалар лабораторияси — бу жиддий»

Бола ажойиб тадқиқотчидир. Тез-тез у ўйинчоқларини бузади, кўғирчоғини ечинтириб, қўлига тушган нарса билан татқиқот ўтказгиси келади. Ва ҳамisha катталардан мулоҳазалар эшитишади. Лекин, катталар сўзи барибир ижодий натижалар бермаганлиги боис, орадан бироз вақт ўтгач, бола яна тадқиқотини давом эттиради. Ушбу ҳолатни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашимиз

керак. Бу борада оддийгина болалар лабораториясини ташкил этиш энг содда ва фойдали йўлдир. Яъни, махсус қутида ёки токчада бола тадқиқоти учун зарур нарсалар: магнитлар, ишга яроқсиз телефон аппаратлари, дурбинлар, катталаштирадиган ойналар, микрофонлар, диктофонлар, термометр, митти тарозилар, микрокалькуляторлар, компаслар (оталар фарзанди лаёқати-га қараб, кейинчалик бошқа предметлар қўшиши ҳам мумкин) бўлиши керак. Ана шундай лабораторияларни ташкил эта туриб, доимий равишда секин-аста янги нарсалар қўшиб, улар хизмати билан таништириш, қайси нарса нима учун ва қаерда ишлатиш кераклигини тушунтириш лозим. Предметларни битталаб, ҳар 2 ёки ундан кўп ҳафта давомида киритиш тавсия этилади.

«Дурадгорлик қиламиз ва кашта тикамиз»

Бола жинсига қараб, хонада бўлажак чевар ёки йигитнинг моҳир қўллари бурчаклари ташкил этилади (бу тўғрисида батафсилроқ «Қизлар ва ўғил болалар тарбияси» бобини қаранг).

«Топилмалар жавони»

Машҳур поляк шифокори ва педагоги Януш Корчак бутун ҳаётини болаларга бағишлади. Ва бу оддий сўзлар эмас, албатта. Ушбу китобда айтмасдан бўлмайдиган фожеали факт барчага аёнми, йўқми, билмадик. Унинг 200 нафар тарбияланувчиларини фашистлар Требменка ўлим лагери-га жўнатишаётган пайтда кекса докторнинг қолишини таклиф этишганида, у ўз болалари билан кетган... Я. Корчак бола тарбиясига тааллуқли барча майда нарсаларга катта аҳамият бериб келган. Бу сизларга педагогнинг оилада «Топил-

бўлиши мумкин, «Гулнинг номини топинг» каби (бирор нарсани тўлдириб) ребуслар бўлиши мумкин; бу топишмоқли чизмалар, яширин рақамлар, ҳарфлар бўлиши мумкин. Ҳар бир расмни картонга ёпиштириб қўйган маъқул. Бу расмни бир неча бор фойдаланиш имконини беради. Ребуслар бурчаги... ёки, бошқача айтганда, ривожлантирувчи бурчакни доимо қизиқарли материаллар билан тўлдириб бориш керак. Бу материал билан дастлаб ўзимиз биргалашиб (катта одам ва бола) ўйнаймиз. Ребуслар, бошқотирмаларни схематик тарзда, кўргазма сифатида эмас, ўзимиз тайёрлашимиз мумкин. Аммо бундай материал 5 ёшдан катта бўлган болаларга уларда ана шундай топшириқларни бажариш истаги пайдо бўлганида ва бўлажак мактаб ўқувчиларини ўйин ёки суратлар эмас, уларнинг ақлий меҳнатининг натижаси қизиқтирсагина тақдим этилади. Ота-оналар «Болангиз зукко бўлишини хоҳлайсизми?» бобида тасвирлаш ва баён қилиш усули орқали берилган ривожлантирувчи материал билан танишадилар. Бу материалларни ижодий, ўзининг ўзгартиришларини киритиб, мактабгача ёшдаги болаларга таълим беришда ҳам фойдаланса бўлади.

«Ўйингиздаги китоблар»

Агарда биз сиз билан мактабгача ёшдаги даврда китобга қизиқишни ривожлантиришнинг асосий вазифасини, аввало, суратларни кўриш, мазмунини эшитиш, сўнг уни ўқишни тўлалигича бажарган тақдиримизда, китоблар тўғрисида сўз юритмасак ҳам бўларди. Шу билан бир қаторда биз нафақат болаларга мўлжалланган китобларни, балки барча китобларни авайлаб сақлашига таъсир этган бўлардик. Лекин, бунақа ҳол, афсуски, ҳар доим ҳам бўлавермайди. Бунда фақат ота-оналарнинггина айби эмас. Телевизор, маг-

нитофон, видеоманитофон каби воситалар тева-
рак-атрофни манзарали қилиб намойиш этиша-
ди, бу билан бизнинг мактабгача ёшдаги болала-
римизни қизиқтиради ва уларни кўп вақтга ди-
ван ҳамда креслога муҳрлаб қўяди. Ўзимизда иш-
ланган болалар кўрсатувлари, кино ва мультфиль-
млари билан бир қаторда, бизнинг экранимизни
чет эллик «мультик»лар оқими эгаллаб олаяпти.
Уларни болалар жудаям яхши кўришади. Биз,
катталар, болалар учун тайёрланган ушбу филь-
мларнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида қанча
бўлсаям баҳслашишимиз мумкин (бир хил ота-
оналар уларни мақташади, ушбу фильмларнинг
ранг-баранглигини, мазмуни қизиқарлилигини,
алоҳида таъкидлашади, бошқа ота-оналар фильм
қаҳрамонлари хулқининг ҳаддан ташқари шаф-
қатсизлигини айтишади).

Аммо, бош афзаллиги аниқ — болаларга улар
ёқадими, демак, кўп нарса болалар дунёқарашини
ҳисобга олиниб киритилган. Мактабгача ёш-
даги болалар тўла англаб етмаганлик даражаси-
да бу фильмларни кўриш учун ҳеч қандай куч-
нинг ҳожати йўқлигини, бу ерда ҳаммаси тушу-
нарли, боши-бор, охири ҳам борлигини яхши би-
лишади. Эшитиш ва ўқиш учун эса ирода кучи
зарур (ҳарфлардан ташқари ҳеч нарса кўринмай-
ди, уларни фақат ўқиш керак).

Шунинг учун ҳам биз уйда китоблар йиғиш ва
ташқил қилишга эҳтиёткорлик ва талабчанлик би-
лан киришишни тавсия этамиз. Болаларнинг 3-4
ёшигача букиладиган ва ёзиладиган шаклдаги су-
ратлари кўп ва қисқа матнли расми китобчалар
ўраб туриши керак.

«Икки эчки», «Фил билан хўроз» ва ҳоказо. 3
ёшдан кейин асосий қоидаларнинг бирини қатъ-
ий ушламоқ зарур — боланинг кўз олдида ранг-

баранг суратли ва ушбу ёшга доир сюжетли 3-5 та китобча бўлмоғи лозим. Бу, албатта, Қ.Мухаммадий, П.Мўминнинг шеърий тўпламлари, Ўзбек халқ эртаклари кабилардир. 2-3 ҳафтадан сўнг китоб репертуарини биттадан китоб қўшиб сюрприз ёки рағбатлантириш тариқасида «Бутун сенинг хулқинг бизга жудаям ёқди, шунинг учун «Ўзбек халқ эртаклари» китобини олдик» ёки «Биз буving иккаламиз сенга янги китоб совға қилмоқчимиз, сен ахир китобларни жудаям яхши кўрасан ва уларни авайлаб сақлайсанку!», дея янгилаб борган фойдалидир.

Ўзингиз амин бўлишингиз мумкинки, китобларнинг жуда катта миқдорда бўлиши болаларда тўғридан-тўғри зарур хусусиятларни тарбияламайди. Бола уларнинг ичида «йўқолиб» қолиб, уларни авайлаб сақлаш кераклигини, уларни жой-жойига ҳамма вақт бир жойга) тахлаш лозимлигини тушунмайди. 4 ёш ва ундан катта даврда болага уйимизда болалар кутубхонаси борлигини айтиш зарур. Ва бола билан бирга кутубхона ишини тўғри ташкил қилиш, яъни катта кутубхоналар шаклида тизимлаштириш лозим: эртаklar, бир муаллифнинг китоблари, йил фасллари бўйича китобчалар, хорижий муаллифлар китоблари, топшмоқлар, мақоллар, алифболар ва ҳоказо. Биз шартли бўлишлар қилаётганимиз аниқ. Китобларни танлашнинг ўзи катталарга зарур бўлган тизимлаштиришни кўрсатади. Ҳар бир бўлимнинг аҳамиятини кўтариш керак: расми картон ёки картон билан.

Ўз кутубхонангизга ном бериш ва уни доимо бойитиб борган яхши. Адабий матн ёки фольклор асарлар билан ишлашнинг қизиқарли шакллари тўғрисида «Эртаklar, аммо янгича усудда» бобида ўқийсиз.

Ҳар бир боланинг фақат унгагина ёқиб қолган китобчани танлаб олишини таъкидлашимиз жоиз.

Бизни бир пайтлари унинг танлови ҳайрон қолдиради. У тўхтамасдан ва кўп марта шу китобни яна ўқиб беришни илтимос қилади. Лекин, хавотир олманг — бу табиий ва ижобий жараён. Унинг хоҳишларини қониқтиринг—мактабгача ёшдаги бола эртақлар ва ҳикоялар қаҳрамонлари билан уйғунлашиб кетади — уларнинг барчаси унинг энг яқин дўстлари ва маслаҳатчиларидир.

Лекин доимо унинг китобий дунёқарашини барча фойдали, бадий бойликларга йўналтириб кенгайтириб боринг.

Суратларнинг полиграфиясига, безатилишига ва албатта, мазмунига эътибор беринг. Болага эртақлар, кичик фольклор турлари, чет эл шеърлари ва ҳикояларни билиш баробарида болалар адабиётининг ноёб хазиналари — классика билан, жумладан Мирмухсин, Фарходий, Муҳаммадий, П. Мўмин, Толстой, Чуковский, Маршак ва бошқаларнинг асарлари билан таниш бўлиш жуда ҳам муҳим.

«Уйда сеҳрли таёқчанинг ҳожати борми?»

Мактабгача ёшдаги бола реал ва фаразий оламни фарқдай олмаслиги маълум. Лекин кун ўтган сайин, 5-6 ёш ва албатта, 7 ёшлик (боланинг қандайлигига қараб) пайтида болалар у ундоқ бўлади, бу бундоқ бўлади, бу фақат эртақлардагина ёзилганлигини англай олиши керак ва шартдир. Эртақларни эса у яна кўп вақт ўқишни ва севишни давом эттиради. Ва бу табиийдир. Бир мисол келтирамиз. 3-4 ёшида кичик мактабгача ёшдаги бола ҳақиқий Қорбобога ишонади. Ва уни тоқатсизлик билан кутади. 6-7 ёшдаги бола эса тўлиқ ёки қисман ишонмайди, аммо уни худди шундай тоқатсизлик билан кутади. Биз сизлар билан, ҳурматли катталар, фильм кўраётиб, реал(ҳақиқий) ҳаётда бундай бўлишини билган

ҳолда, барибир қизиқ бўлгани учун яна кўраве-
рамиз.

Болалар учун уйда кундалик қизиқишини шакллантирмоқ — бизнинг кичик бўлса-да, ва-зифаларимиздан биридир. Ва бунда биз тайёрла-ган сеҳрли таёқча кўмаклашиши мумкин. Қай-синиси — сизнинг хоҳишингизга боғлиқ (маса-лан, у икки тарафлама, 2 та боши билан, узайти-риладиган ва қисқарадиган ва ҳоказо бўлиши мумкин). Бундай таёқча бола диққатини ўзгарти-риш воситаси сифатида хизмат қилиши, кичкин-тойни рағбатлантиришда кўмаклашиши, совға та-риқасида, янги ўйинчоқ ёки китобча тақдим этиш-да ёрдам бериши ва ниҳоят, болани ухлатишда қўл келади... Бунинг яна фойдали томони шунда-ки, табиий ҳолда тескари алоқа ўрнатилиб, бола-нинг ўзи сеҳрли таёқча билан ўйнай бошлайди, сеvimли ўйинчоқлар ва бошқа нарсалар билан турли хил ҳаракатлар қилса бўлади.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРНИНГ ЎЙИНЛАРИ ВА ЎЙИНЧОҚЛАРИ

Муаммо: Халқимизда бир матал пайдо бўлган: "Ҳаётдаги қоғозбоз (бюрократ) — болалик чоғида кўп ўйнай олмагандир". Ҳа, агар мактабгача ёшдаги бола тўйгунча ўйнамаса, демак биз унга кўп нарса бера олмаймиз, унинг келгуси ҳаётида кўп нарса етишмайдиган бўлади. А.Р. Лурия ва Ф.Я. Юдовичлар олиб борган бир қизиқарли психологик тадқиқотда ривожланиши анча ортда қолган икки нафар эгизакнинг тарихи кузатилган. Эгизаклар бошқа болалардан ажратилган ҳолда ўсишганлиги натижасида, уларда фақат ўзларига хос, ўзларигагина тушунарли бўлган имо-ишора ва товушлар бирикмасига асосланган тил пайдо бўлган. Уларнинг нутқи тўлиқ нарсалар ҳаракатига боғлиқ бўлган: катталар нутқини яхши тушунишса ҳам улар фақат кўрган нарсаси ва нима қилаётганлиги ҳақида гапира олар эди. Болалар умуман ўйнашни билишмас эди. Улар нарсанинг ўйин пайтидаги янги маъносини тушуна олмас ва бу нарса билан ёлғондакам бирор нарса қилолмас эди. Уларга ўйинчоқ пичоқнинг супурги эканлигини айтишиб, у билан қандай қилиб супурса бўладиганлигини кўрсатишади. Одатда 3-5 ёшдаги болалар бундай талабларни жон-жон деб қабул қилишади. Аммо эгизаклар, кўлларига пичоқни олиб қалам тарашлай бошлайди ёки бирор нарсани кеса бошлайди. Ўйин пайтида катта киши қошиқни болта деб тушунтириб, у билан ёлғон-

дакам дарахт кесишни таклиф этса, болалар ҳайрон қолишарди: улар қошиқнинг қандай қилиб болта бўлиши мумкинлигини ҳеч тушунмас эди.

Хаёлпарастликка берилиш қобилияти эса ролли ўйинлар асосидир. Ушбу вазиятни тузатиш мақсадида икки эгизакни ўз тенгдошларидан ажралиб қолмаслиги ва улар билан турли хил мулоқотда бўлиши учун болалар боғчасининг ҳар хил гуруҳига жойлаштиришди. 3 ойдан сўнг вазият ўзгарди. Болаларнинг ўйини нутқ билан бирга бўладиган бўлди. Кичкинтойлар ўз ҳаракатларини режалаштирадиган, ўйин ҳолатларини яратадиган бўлишди.

Ўйин дегани нима? Психология тарихида бола фаолигининг бундай турига кўплаб тушунчалар берилган. Психологларнинг бир гуруҳи, ўйин бу истеъдоднинг инстинктив ривожланиши, келгуси жиддий функцияларнинг англамаган машғулотлари деб ҳисобласа, бошқалари уни хурсандчиликка етиш билан боғласа, учинчилари бу қизғинликни тушириш усули дейишса, тўртинчилари ўйин пайтида олинган маълумотларни ташлаб юбориш жараёни кечади деб ҳисоблашади. Буларнинг барчаси ҳақиқат. Ўйин — бу боланинг нарсалар олами ва одамлар муносабатини англаш негизида ётган нарсалар фаолиятининг ўзгача тури эканлиги ҳам ҳақиқат. Агарда икки ва ундан каттароқ ёшдаги бола ўйинни севмаса, ўйнай олмаса — бу кичкинтой ривожланишида нуқсон мавжудлигининг кўрсаткичидир, боланинг касалманд ҳолати ёки атрофидаги одамлар билан мулоқоти ночорлигининг белгисидир. Америкалик психолог Б. Уайтнинг маълумотига кўра, болада “Масаласи ноаниқ хулқ”нинг юқори фоизи бўлса, яъни вақтнинг ҳеч бир ҳаракатсиз ўтказилиши (уйғоқ пай-

тининг 15-25 фоизгача даври) болаларнинг ривожланиши ночорлиги ҳақида хулоса беради.

Бундай ланжлик, суствлик ўз тенгдошлари ва катталар билан кам мулоқотда бўлган болаларда учрайди.

Муаммонинг ечими: Психологлар 5-6 ёшдаги болалар билан қуйидаги тажрибани ўтказдилар: мутлақо бўш хоналарга (ҳатто мебелсиз) ўйинга ўргатилган ва ўргатилмаган болаларни жойлаштирдилар. Шундан сўнг улардан ўйнашларини сўраб, ўзлари яширин кузатув юритдилар. Аниқланишича, ўргатилмаган болалар бўш хонада бекор юришади ёки умуман ҳаракат қилишмайди. Ўйин ўйнашни билувчилар эса ўз навбатида нафақат нарсаларнинг, ҳатто ўйинчоқларнинг умуман йўқлигига ҳам қарамай, ажойиб ўйнар эди: ёлғондакам телефон орқали суҳбатлашар, каша қайнатишар, тошойна олдида ўзларига аро беришар, ўзларича самолёт, машина ҳайдашар ва ҳоказо.

Бундан биз хулоса чиқарамиз: болаларни ҳар хил ўйинлар ўйнашга ўргатиш керак:

1. Ҳақиқий ўйинчоқлар билан ўйинлар (қўғирчоқлар, мебеллар, машиналар билан);
2. Ўрнини босадиганлар билан (ёғочлар, тош, темирчалар билан);
3. Тасаввур қилишга асосланган ўйинлар (яъни мутлақо нарсаларсиз).

Кундалик ҳаётда бу ўзаро боғлиқ ҳолда бўлиши мумкин. Аммо, дастлаб биз шароитлар яратиш ҳақида ўйламоғимиз даркор, яъни ўйин материалларининг мавжудлигини аниқлашимиз керак. Кўп ўйинчоқларнинг ҳожати йўқ, лекин болаларнинг қизиқиши ва ёшларига мос келадиган ўйинчоқ-

лар зарур. Ўйинчоқлар билан ўйнаганда бола-ларнинг қизиқиши ва ёши тадқиқот қилиниши керак. 2,3 ва ундан катта ёшдаги болага қуйидаги ўйинчоқлар мақсадга мувофиқ бўлади:

- қўғирчоқли аравачалар;
 - ип орқали тортиб юргизиладиган ўйинчоқлар;
 - қаттиқ варақли китоблар;
 - барча ўлчовдаги тўплар;
 - одамлар ва ҳайвонлар шаклидаги қўғирчоқлар ва тимсоллар;
 - челақлар, қумда ўйналадиган тўпламлар;
 - мозаикалар;
 - пластмассали ўйинчоқлар ва пирамидалар;
 - ўйинчоқ телефон;
 - ҳар хил геометрик шаклдаги тешикчалари бўлган ёғоч ва пластмаса панеллар (уч бурчакли, ўткир бурчакли, доира шаклидаги) ҳамда ана шу шаклдаги шакллар;
 - турли рангдаги кубиклар;
 - конструкцияли ва қурилиш тўпламлари;
 - оилавий ҳаётдаги кўринишларни ўйнаш учун зарур бўлган сюжетли расмлар;
 - турли хил товушларни ўрганиш ва таққослаш имкониятини берувчи мусиқа асбоблари: рубоб, дутор, най, карнай, доира, чанг.
- Ушбу рўйхат қуйидагилар ҳисобига кўпаяди:
- фарзандингиз қизиқишлари;
 - фарзандингиз жинси (қиз болалар ва ўғил болалар ўйинчоқларини «Қизлар, ўғил болалар» бўлимидан қаранг);
 - спорт ўйинчоқлари, улар тегишли бўлимда кўрсатилган.

Фабрикада ишлаб чиқарилган ўйинчоқларга хўжалик нарсаларини қўшиш муҳим аҳамиятга эга; барча шакл ва ўлчовдаги бўш қутилар, қопқоқли банкалар, откриткалар, ишдан чиққан радиоприёмник, қандайдир ювилган кийимни осиш учун қисқич, "темирчалар" ва бошқа хўжалик буюмлари.

Мавжуд барча ўйинчоқлар боланинг қўл остида бўлиши шарт эмас. Бироз кузатинг ва болангиз кўп ўйнаган ўйинчоқларни танлаб олинг. Бошқаларини яшириб қўйинг. Ойига бир-икки марта ўйинчоқларнинг биронтасини олиб қўйинг ва яшириб қўйганларингиздан беринг. Бундай амалиёт ҳар доим ва даврий бўлиши шарт. Ўйинчоқлар ва ўйин учун зарур материаллар мустақил фойдаланишда намунавий тартибда бўлиши керак. Бу билан биз катталар, болаларга тартибли, фаросатли бўлишни ўргатамиз.

Икки ёшдан бошлаб биз болага ўйинчоқларни жой-жойига қўйишган ўргатамиз, дастлаб биргаликда, сўнг бола буни ўзи мустақил бажаради. Ўйинчоқларнинг бузилиши барчага маълум. Шунинг учун ҳам биз уларни ташлаб юбормасдан, "Ўйинчоқлар шифохонаси" бурчагини ташкил қилишни тавсия этамиз. Ўйинчоқларни таъмирлаш(даволаш)ни биргаликда бажарамиз. Таъмирдан чиққан ўйинчоқни болалар аввалги ҳолидан ҳам кўра кўпроқ яхши кўради.

Фақат қуйидагиларни унутмаслик зарур:

— болалар мустақил ўйнашни яхши кўришади;

— катталар билан ўйнаш эса уларнинг жонувдиди;

— аммо, кўп вақтларда улар тенгдошлари билан ўйнашади, бу ерда уларнинг инсоний муаммолари ва доимий мулоқотининг модели шаклланиши табиийдир.

БОЛАНГИЗ ЗУККО БЎЛИШНИ ХОҲЛАЙСИЗМИ?

Муаммо. Сўнги йилларда мактабгача таълим тизимини такомиллаштириш, таълим-тарбия мазмуни, шакли, восита ва методларини янгилашга алоҳида эътибор берилмоқда. Давлат ва жамият мактабгача ёшда бўлган болаларни мактабга тайёрлаш вазифасини қўйди. Шунга кўра болаларни мактабга тайёрлашнинг янги моделлари (қисқа муддатли гуруҳлар, шанба, якшанбалик мактаблари, саводхонлик марказлари) фаолият кўрсатмоқда. У ерда албатта латин алифбосини, хорижий тилларни, илк компьютер сабоқларини ўргатиш тобора кенг ёйилмоқда. Шу билан бирга хорижий мамлакатлар, у ердаги болалар ҳаёти, табиатни муҳофаза қилиш ҳақида ахборот берадилар. Ҳозирги кунда энг долзарб экология муаммолари ва бу борада қилинаётган ишлар билан болаларни таништириб бормоқдалар. Республикамиз бўйича эса Орол муаммоси, уни қуриши қанчадан қанча табиатга, инсонларга салбий таъсир кўрсатаётганлиги ҳақида гапириб, болалар ушбу мавзуларни қандай ўзлаштирганликларини аниқлаб олиш мақсадида «Орол болалар нигоҳида» мавзусида расм чиздирадилар, табиат, ҳайвонат ва ўсимликлар дунёси ҳақида ҳикоя тузادилар. Жумладан, Лондон яқинида Эйлсбург шаҳарчасида чиқиндиларни ўғитга, ифлос сувни тоза сувга айлантирувчи улкан тозалаш корхонаси ишламоқда. Кўпчилик бундай ишдан бурнини жий-

ириб, бу ерлардан узоқроқ юришга ҳаракат қилади, лекин тарбиячи болалар билан бирга тозалаш жараёнини кузатиш учун ҳар куни бу ерга шошиладилар. Болаларнинг фикрича бу улар учун жуда фойдалидир: улар табиатда қандай жараён кечишини ва бунга инсон қандай таъсир этишини ўз кўзлари билан кўрадилар.

Демак, юксак даражадаги ижодий тафаккур ва фантазияга эга ихтирочиларни шакллантирувчи фанларга (билимларга) эҳтиёж сезилади.

Муаммонинг ечими: Бола белгиланган билим ва кўникмалар билан чекланиб қолмасдан ақлий имконияти доирасида фантазия қилиши, фаол фикрлаши, конструкциялаши ва ихтиро қилиши учун ҳаммамизга ИМЕН — ихтирочилик масалаларини ечиш назариялари билан алоқа боғлаш муҳимдир.

ИМЕН (ТРИЗ) йўналишининг асосчиси — Генрик Саулович Альтшуллер. У ўз тизимини 1945 йилдаёқ ўйлаб қўйиб ярата бошлаган эди. Ишнинг бошида у ва унинг издошлари ИМЕНни техникага нисбатан жорий қилишган эди. Ҳозирга келиб эса бу ўта муҳим йўналиш кўпгина технологик тизимларнинг ривожини учун хизмат қилмоқда. 1987 йилдан ИМЕН боғчаларга ҳам кириб келди. Ўзбекистондаги ва хориждаги кўпгина боғчалар мактабгача таълим педагогикасини сезиларли равишда бойитди. Умуман олганда ИМЕН педагогикаси фантазияни шунчаки бойитмайди, юз бераётган ҳодисаларни тафаккур билан узлуксиз тушуниб боришга ўргатади. Бола дунёни тушунишнинг қотиб қолган усуллари билан холос бўлиб, дунёга ўз назари билан қарай бошлар экан, шубҳасиз даҳо бўлиб етишади. Бола 5-6 ёшидаёқ

қандай қилиб бўғирсоқни тулқидан қутқариш ҳақида ўйлай бошлар экан, катта бўлгач, ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетувчи, фикрловчи, уддабурон киши бўлиб етишади, деб ҳисоблайди ИМЕНчилар. Бу эса инсон учун энг керакли хусусиятдир, шундай эмасми?

Болани ИМЕНга жалб этиш учун, уни атрофдаги олам билан дадил муносабатга киришишга ўргатиш лозим. Фақат бутина эмас, одамлар билан киришимли бўлишни ҳам ўргатиш керак.

Ота-она ва оиладаги бошқа катталарнинг муносабат усули жуда муҳимдир. Болангизни атрофмуҳит билан муносабатга ўргатиш учун қуйидаги маслаҳат ва қоидалардан фойдаланишингиз мумкин:

1. Мумкин бўлмаган ҳолатда ҳам болага доимо тўғриси айтиш.
2. Муваффақиятга зўрлик билан эришманг.
3. Доимо хайрихоҳ, дўст бўлинг.
4. Кенгфеъл — кечирिशга мойил бўлинг.
5. Болаларни мақташни унутманг.
6. Болангизнинг кичкина муваффақиятини ҳам кўздан қочирмай, таъкидлаб турунг.
7. Боланинг ўзини эмас, ҳаракатини баҳоланг.
8. Болангиз қалбининг калитини топинг.
9. Муносабатни алифбодан эмас, хурсандчиликдан бошланг.
10. Болалар билан кўзига қараб гаплашинг.
11. Бола кўнглидаги эртақларга муҳаббатини сўндирманг.
12. Бола ҳаётидаги ёқимли хотиралар ҳақида ўйланг.
13. Болани фикрлашга ундаш — энг яхши тарбиядир.

14. Боланинг руҳий оламини ривожлантиришга уни ўзингизга яқин олибгина эришишингиз мумкин.

15. Бола сиздан мағлуб кайфиятда узоқлашмаслиги лозим.

16. Болалар хато қилиш ҳуқуқига ҳам эгаллигини тан олинг.

17. Инсонда эзгуликка ишонч бор экан, тарбия ҳам бор.

18. Бола ўзига унга катталар қандай муносабатда бўлса, шундай ёндошади.

19. Болаларни оз нарсага қодир деб эмас, ҳали имкониятлари очилмаган деб ҳисобланг.

20. Болаларга фақатгина уларнинг камчиликлари ҳақидагина гапириш ярамайди.

Энди болаларни муомалага ўргатиш масаласига ўтамиз. Муомала — боланинг умумий руҳий ривожланиши, шахс сифатида шаклланиши, ўз-ўзига баҳо бериш малакасини эгаллашида муҳим аҳамиятга эга. Айнан муомала орқали болада умумий қоидаларга бўйсуниб, ижтимоий меъёрларни ўзлаштириш кўникмаси юзага келади. 5-6 ёшлардаги бола қуйидаги лаёқатларни эгаллаган бўлиши лозим:

- бошқаларга қулоқ солиш ва сўзига кириш;
- эркин суҳбатда иштирок этиш;
- ўз-ўзига ва теварақдагиларга диққат қилиш;
- ўзгаларнинг туйғу ва кайфиятини тушуниш;
- ўзи ва бошқаларнинг ҳаракатларини фаҳмлаш.

Беш-олти ёшли болага "муомала сирлари"ни очиб берамиз:

1. Ўртоғингга исмини айтиб мурожаат қил, у ҳам сенга шундай муомалада бўлади.

2. Теварагингдагиларга эътиборли бўлсанг, одамлар сени ҳурмат қилишади.

3. Хушфеъл бўлсанг, дўстларинг кўп бўлади.

4. Ўзгаларни диққат билан тинглай олсанг, жуда кўп янги нарсаларни ўрганасан.

Муомалани яхши ўзлаштириш учун болалар билан бир қанча ўйин ўтказишни тавсия қиламиз.

Юз

Қоғозга турлича: қувноқ, йиғлаётган, хумрайган, шум, ажабланган, қўрққан юз суратларини чизиш. Болалар билан бирга юз тасвирлари нимани акс эттиришини аниқлаймиз. Болаларга юз тасвири — имо-ишора эканлигини тушунтирамиз ва бу сўзни (имо-ишора) биргаликда жўровоз бўлиб такрорлаймиз.

Ниқоблар

Болаларга ва ўзимизга топшириқ берамиз: имо-ишора ёрдамида истехзо, шодлик, оғриқ, қўрқув, ажабланишни ифодалаш. Кимдир топшириқни бажараётганнинг "ниқоб"ни ўхшата олган ёки олмаганлигини аниқлаб туради.

Имо-ишоралар

Болаларга имо-ишоралар орқали гаплашиш мумкинлигини ҳам тушунтирамиз. Қандай имо-ишораларни билишимизни эслаймиз (машинани қандай имо қилиб тўхтатиш мумкин, нимадир сўраш, саломлашиш, хайрлашиш...).

Чет эллик

Бирдан чет элга бориб қолдингиз, на тилни биласиз, на сизни тушунишади. Ҳаракат ва имо-ишоралар орқали зоопаркка, бассейнга, майдонга йўл сўрайсиз, ёдгорлик, кинотеатр, кафе, почта қаерда эканлигини сўранг.

Бу турфа сўзлар

Сўз ёрдамида эркалаш, ҳайдаб солиш, хафа қилиш, кўнглини олиш, озор бериш мумкинлигини айтиш. "Ҳилоланинг қўғирчоғи йиғлаяпти", "Ўртоғинга совға бер", "Бемор болани тинчлантиришга ёрдам бер" — бу ҳолатларнинг бари сўз, имо-ишора ва турли ҳаракатлар ёрдамида амалга оширилади.

Ўртоғингизни таърифла

Икки бола ёки биттаси катталардан бир киши билан орқам-орқа ўтиради ва навбатма-навбат бир-бирининг сочини, юзи, кийимини таърифлайди. Ким тўғри таъриф бергани аниқланади.

Тегингин

Бола кўзини юмади. Ёнидагилардан кимдир қўлига қўл тегизади. Бола унинг кимлигини топиб, номини айтади.

Жимликни тинглаймиз

Ҳамма жимликни тинглайди, кейин ким нима эшитганини айтади

Оҳанг

Болалар билан "Отам жўнаб кетди" жумласини ҳар хил оҳангда айтиб кўриш(қувноқ, бепарво, аччиқланиб, ғамгин кайфиятда...).

Эртақ тўқиймиз

Журналдан олинган расм қирқимлари йиғилган қутидан биттадан расм олинади ва жамоа бўлиб эртақ тўқий бошланади. Ҳар бир ўқувчи 1-2 тадан гап тўқийди, яқунда эртақ тугал маънога эга бўлиши керак.

Мен туғма боғбонман

Ҳаммага гулларнинг расми тарқатиб чиқилади. Боғбон танлаб олинади. У дейди: "Мен туғма боғбонман (боғбон бўлиб туғилдим), жаҳдим шунчаки чиққани йўқ, ҳамма гуллар жонимга тегди, ...дан ташқари" (Атиргулдан). Шунда атиргул расмини тутиб турган бола айтиши керак: "Оҳ!" — "Сенга нима бўлди?" — "Ошиқ бўлдим" — "Кимга?" — "...га" (Лолага) ва ҳ.к. Ўйин сўнгида кўзгу танланади ва боғбон "кўзгу"га топшириқ беради, у эса ўз навбатида ҳар бир иштирокчига топшириқни бериб чиқади.

Сеҳргар бўлсам эди...

Иштирокчилар ҳикоя ёки кичик эртақлар тўқийдилар.

Қаҳри қаттиқ малика

Қаҳри қаттиқ маликани кулдириш учун уddaбурон бўлиш керак: латифа айтасизми, кулгили ҳаракатлар қиласизми, ашула хиргойи қиласизми...

Таққослаш

Болаларга ўзи ёки ўртоғини қандайдир гул, дарахт, ҳайвон ва шу кабиларга таққослашни таклиф қилинг. Кейин бундай таққослашлар нима учун кераклиги муҳокама қилинади.

Сохри суратлар

Қуйидаги расмларни чизиб кўрсатинг:

- Ип билан боғланган шар;
 - Бир-бирига боғланган икки халқа;
 - Бирлашган тўртта учбурчак ва ҳ.к.
- Қолганлар ушбу расмларга ном топишади.

“Салом” деган яхши сўз

Бир бола ҳамма яхши сўзларни йўқотиб қўйди. Унда фақат ёмон сўзлар қолди. Шунда онаси уни шифокорга олиб борди. Шифокор айтди: “Оғзингни оч, тилингни чиқар, юқорига қара, бурнингнинг учига қара, лунжингни шишир”. Кейин болага яхши сўзларни излаб топишни буюрди. Аввал бола “уф-ф” деган сўзни топди, лекин бу яхши сўз эмас эди. Кейин “йўқол” (нари тур) деган сўзни топди, афсуски бу ҳам яхши эмас. Ниҳоят у “Салом” деган яхши сўзни топди. Уни чўнтагига солди ва уйга келтирди. Шундан кейингина яхши сўзларни айтишни ўрганиб, одобли, яхши бола бўлиб қолди.

Ж.Родари

Ушбу эртак бўйича оила аъзолари ўртасида ролларни бўлиб олиш ва ижро этиш мумкин.

Эзгу иш

Ўзбек халқ эртаги «Эгри билан Тўғри» эртаги-

ни ўқиш мумкин. Тасвирланган воқеа асосида "қўлмак" деган кўринишни ўйнаш мумкин: "Кучли ёмғир ёғди. Қизча юриб-юриб, бир пайт ўзини катта қўлмакнинг ўртасида кўрди. Қўлмақдан у ўз-ўзича чиқиб кетолмайди. Унга ёрдам берамиз (хода ирғитамиз, қўл чўзамиз, тахтача ташлаймиз ва ҳ.к.).

Кайфият ранглари

Болаларга кайфият турли ранглар билан ифодаланиши мумкинлигини тушунтирамиз.

- қизил — завқ-шавқ;
- тўқ сариқ — қувонч, хурсандчиликни;
- сарик — ёқимли (менга хуш ёқади);
- яшил — хотиржамликни;
- кўк — ғамгин, синиқ кайфиятни;
- бинафшаранг — нотинчликни;
- қора — маъюслик (умидсизлик)ни;
- оқ — қўрқинчни билдиради.

Камалак — етти ранг

Ўзингизнинг кайфиятингизни аниқланг ва рангларга мутаносиб ҳолда юз ҳаракатлари ёрдамида қандай кайфиятда эканлигингизни кўрсатинг.

Интервью

Дейлик сиз узоқ мамлакатдан учиб келдингиз, аэропортда мухбир билан учрашасиз ва у сизга саволлар беради. Вазиятнинг ишончли чиқиши учун микрофон ўрнида болалар сакраб ўйнайдиган арғамчи тутқичидан ёки эски микрофондан фойдаланиш мумкин.

Шундай қилсак адолатли бўлади

Болаларга ҳикоя ўқиб берамиз: "Она дўконга кетди. Она уйдан чиқиб, эшик ёпилиши билан болалар шўхликларини бошладилар. Гоҳ стол атрофида айланиб чопдилар, гоҳ бир-бирига ёстиқ ирғитдилар. Шу пайт қулф шиқирлаб онаси кириб келди. Катта ўғли тезда диванга ўтириб олди. Кичиги эса ёстиқ ирғитишда давом этиб, қандилни синдирди. Онанинг жаҳли чиқиб, уни бурчакка турғизиб қўйди. Акаси ўрнидан турди ва укасининг ёнига борди. "Сен нимага турибсан?" — деб сўради ундан онаси. "Шундай қилсак адолатли бўлади" — жавоб берди ўғил.

Фарзандларингиз билан болаларнинг қилиқлари хусусида суҳбатлашинг.

Вақти-вақти билан "Ўзингга ўзганинг кўзи билан назар ташла" деган ўйинни ўйнаб туриш жуда яхши самара беради. Бунда болалар ўзлари катталарга қандай бола бўлиб туюлишларини билиб оладилар.

Болаларингизни муомала муносабатга ўргатиш билан бирга, ҳурматли ота-оналар, уларни ИМЕН топшириқларини ҳам бажаришга ўргатишни маслаҳат берамиз. Тажрибаларнинг кўрсатишича, болалар бундай масалаларни катталарга нисбатан осон тушунар эканлар. Бизга қотиб қолган қолипда фикрлаш халақит беради.

Катталарни ИМЕНга ўқитишнинг ўзига хос тизими бор. Биз ушбу тизимдан айрим мисоллар келтириш билан чекланамиз. Дастлаб киши фаҳмидрокини, зеҳнини қамровчи ҳазил-саволлардан бошлаймиз.

Болаларга ҳам бериш мумкин бўлган саволлар қўшув (+) белгиси билан қайд этилган.

1. Нарса яна ўз жойига қайтиши учун, уни тўғри чизик бўйлаб қандай улоқтириш керак? (юқорига ирғитсангиз — яна ўз жойига қайтиб тушади)

2. Тасаввур қилингки, итнинг думига темир товани боғлаб қўйишган. Ит югурса, това тарақлайди. Товача тарақламаслиги учун ит қандай тезликда югуриши керак? (Нулинчи тезликда) +

3. Умумий қиймати 15 сўм бўлган иккита сўм мавжуд. Уларнинг барчаси 5 сўмлик эмас. Улар қандай сўмлар? (5 ва 10 сўмликлар) +

4. Бир одам баланд бинонинг 25-қаватида яшайди. Ҳар куни эрталаб у пастга лифтда тушади ва кечкурун ишдан қайтганида лифтда 24-қаватгача чиқади-да, сўнг пиёда яна бир қават тепага чиқади. Нима учун? (У пакана, 25-қаватнинг тугмасини босишга бўйи етмайди, шунинг учун) +

5. Агар итнинг оёғини дум деб ҳисобласак, унда нечта оёқ бўлади? (4 та) +

6. Банан шифтда осифлик. Профессор хонада тахта қути(яшик)ларни тахлаб қўяди.

Маймун яшиклардан фойдаланмай бананни олади. У буни қандай амалга оширди? (Профессорнинг елкасига тирмашиб чиқиб) +

7. Хонада 25 та ёнғоқ бор эди. Ирода 17 тадан ташқари ҳамма ёнғоқни олди. Нечта ёнғоқ қолди? (17 та) +

8. Бир одам эрталаб соат 10да туриш нияти билан кеч соат 21да ухлашга ётди. У будилникни соат 10га тўғрилади ва 20 дақиқа ўтгач ухлаб қолди. У соат жиринглашигача қанча вақт ухлаган? (12 соату 40 дақиқа).

9. Бир аёл такси тўхтатиб, уйига элтиб қўйишни сўради. Йўлда у тўхтовсиз бидирлаб кетди. Бу ҳол жонига теккан шофёр аёлга гапларингизни

эшитмаяпман, мен карман деди. Аёл жимиб қолди, лекин ўз уйи олдида таксидан тушар экан, сздики шофёр кар эмас экан. У бунни қандай билди? (Чунки шофёр аёлнинг уй манзилини эшитган эди).

10. Бир одам хона чироғини ўчирди ва хонага қоронғулик тушгунча тўшакка ётиб олишга улгурди. У бунга қандай муваффақ бўлди? (У кундузи ухлашга ётган).

11. Бир қиз тилла узугини кофе тўла чашкага тушириб юборди. Лекин узукни бармоқларини ҳўл қилмасдан чиқариб олди. Қандай қилиб? (Чашкадаги қуруқ кофе эди).

12. Бир одам ёмғирда қолди. Шляпаси ҳам, зонтиги ҳам йўқ эди, пана жой ҳам йўқ эди. Уйга етиб келганида уст-бошидан сув шариллаб томиб турса-да, бир тола сочи ҳам ҳўл бўлмаган эди. Нима учун? (У сочини устарада қирдирган эди).

13. Машҳур кўзбойлағич таъкидлайдики, хона ўртасига шиша (бутилка) қўйиб, унга эмаклаб кириш мумкин. У бунга қандай эришади? (Хонага ҳамма ҳам эмаклаб кира олади).

14. Бир ҳайдовчининг ёнида ҳайдовчилик гувоҳномаси йўқ эди. Кўча темирйўл билан кесишган жойда, шлагбаум туширилган бўлишига қарамай шофёр тўхтамади. Бир томонлама ҳаракат белгиси турганлигига қарамай, у ортга қараб (қарши томонга) юрди ва учта мавзени айланиб келгачгина тўхтади. Буларнинг бари ДАН ходимининг кўз ўнгида содир бўлди, лекин у шофёрни тўхтатмади. Нима учун? (Чунки шофёр пиёда юрган эди).

15. Етти ҳарфдан иборат қандай сўзни ҳамма нотўғри ёзади? ("Нотўғри" сўзини).

16. Қоронғи, ёмғирли кечада турмадан учта жиноятчи солинган бир машина чиқиб келди. Машинанинг давлат рақами қандай эди? (Ҳўл эди, чунки ёмғир ёғаётганди).

17. Сизникига меҳмон келди, совутгичингизда эса лимонад ва помидор шарбати бор. Аввал нимани очасиз? (Совутгични) +

18. Бир кишидан нечта фарзандингиз бор деб сўрашди. У жавоб берди: "Менинг 6 ўғлим бор, ҳаммасининг биттадан туғишган синглиси бор". У кишининг фарзандлари нечта? (еттита, ҳаммасининг онаси бир киши)

Энди эса қийинроқ топшириққа ўтамиз.

Сўзлардаги муштаракликни топиш, идрок билан аҳамиятлиларини ажратиш, тушунчаларни таҳлил этиш қобилиятини кўрсатиш.

Қуйида 20 та сўзлар қатори берилган. Ҳар бир қатордан маъноси биринчи сўзга яқин бўлган икки сўзни аниқланг. Топшириқни бажариш муддати — 30-60 лаҳза (секунд).

1. Боғ — ўсимлик, боғбон, ит, тўсиқ, ер.
2. Дарё — балиқчи, қирғоқ, балиқ, балчиқ, сув.
3. Шаҳар — автомобиль, бино, оломон, кўча, гуллар.
4. Оғил — пичанхона, от, том, девор, мол.
5. Дўкон — колбаса, харидор, сут, сотувчи, расм.
6. Бўлиш(матем.амал) — қалам, бўлувчи, қоғоз, бўлинувчи, синф.
7. Мактаб — боғ, журнал, ўқитувчи, кундалик, ўқувчи.
8. Ўқиш — расм, матн, кўз, китоб, сўз.
9. Газета — телеграмма, кўшимча, муҳаррир, қоғоз, ҳақиқат.

10. Ўйин — жазо, қоида, жарима, ўйинчи, карта.

11. Уруш — аэроплан, жанг, аскарлар, замбараклар, милтиқ.

12. Китоб — расмлар, қоғоз, муҳаббат, уруш, матн.

13. Куйлаш — санъат, куй, қарсақлар, овоз, жанг

14. Зилзила — тебраниш, ўлим, ёнғин, фалокат, шовқин.

15. Кутубхона — ўқувчилар, маъруза, муסיқа, шаҳар, китоблар.

16. Ўрмон — овчи, олма дарахти, дарахтлар, барг, ҳайвонлар.

17. Спорт — пойга, оркестр, медаль, стадион, спортчилар.

18. Касалхона — бино, касаллар, радио, боғ, шифокор.

19. Трамвай — рельслар, вагон, шаҳар, кўча, йўловчи.

20. Ошпаз — ошхона, озиқ-овқатлар, идиш-товоқ, фартук.

21. Натижалар баҳоси: топшириқ 17 қаторда тўғри бажарилган бўлса, сизнинг жуда юксак даражадаги умумлаштириш қобилиятингиз ҳақида гапириш мумкин; 14-17 — юксак даража; 10-13 — ўрта даража; 10 дан кам — паст даража.

Қуйида 20 қатор сўз ёзилган. Ҳар бир қаторда 5 тадан сўз бор, улардан тўрттаси умумий тушунча билан боғлиқ, биттаси бу гуруҳга кирмайди. Ҳар бир қатордан ўша битта сўзни аниқланг ва дафтарингизга ёзиб олинг. Вазифани бажаришга 10 дақиқа вақт берилади.

1. Юсуф, Нурали, Шерали, Элмурод, Нишонов.

2. Эски, кичик, мункиллаган, қари, чириган.
3. Аста-секин, шоша-пиша, шошилинч, тезда, зудлик билан.
4. Барг, тупроқ, пўстлоқ, тангача, шох.
5. Ёмон кўрмоқ, ғазабланмоқ, аччиқланмоқ, жирканмоқ, тушунмоқ.
6. Баланд, бўйчан, узун, ақлли, дароз.
7. Ин, уя, товуқ катаги, қоровулхона, айиқ ини.
8. Қоронғулик, зимистон, зим-зиё, соқчи, ғира-шира.
9. Бахтсизлик, фалокат, тун, олам, мусибат.
10. Зилзила, ҳужум, босқинчилик, ўғирлик, ўт қўйиш.
11. Қатик, сут, қаймоқ, пишлоқ, мой.
12. Ёқимли, яхши, чиройли, мулойим, хушмуомала.
13. Уй, печка, хонадон, офил, будка.
14. Қайин, сирень, қарағай, эман, арча.
15. Лаҳза, оқшом, ҳафта, соат, йил.
16. Дадил, жасур, ботир, қўрқмас, ёвуз.
17. Чўткача, фломастер, қалам, сиёҳ, ручка.
18. Баскетбол, бадминтон, қўл тўпи, футбол, хоккей.
19. Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, денгиз
20. Сўм, доллар, марка, франк, товар.

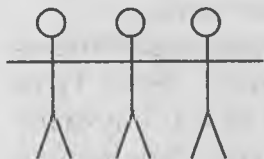
15 ва ундан ортиқ саволга тўғри жавоб топган бўлсангиз — яхши. 14 дан 9 гача — ўрта. Тўғри жавобларингиз 8 ва ундан кам бўлса, умумлаштириш қобилиятингизни ўстиришга тўғри келади.

Озроққина ўргандингизми? Энди ИМЕН таълимини ўрганишга киришамиз. Физикадан бошлаймиз.

Болаларга физик тушунчаларни, "ўлик" табиат ҳақидаги билимларни қанча эрта ўргатишни бошласак, уларда синчковлик, қизиқувчанлик, топқирлик ва албатта тасаввур ва тафаккур фаолияти шунча эрта ривожланади. Аввало, болаларни қаттиқ, суюқ ва газ ҳолатидаги жисмлар билан қандай қилиб образли таништиришга эътиборингизни тортамиз. Шу билан биз болаларни материалистик дунёқарашга, системали фикрлашнинг асослари шаклланишига ва атрофимиздаги ҳаракатларнинг мантикий таҳлилига ўргата бошлаймиз.

ИМЕНчилар шундай мураккаб материални 5-6 яшар болалар учун яқин ва тушунарли қилишнинг йўлини топдилар.

Қ а т т и қ ж и с м л а р. Болалар билан биргаликда барча қаттиқ нарсаларни топамиз. (Яқиндан узоққа тарзида) — тишлар, суяклар, тирноқлар; сочлар, тугмалар, ботинкалар; стол, стул, пол, ликобча... Бу нарсалар нима учун қаттиқ? Столнинг ичида нима бор? Ва биз болаларга бир сирни ошкор қиламиз: "Ҳар бир қаттиқ нарсанинг ичида одамчалар яшайди. Улар мана бундай бўлади:

Ҳеч нима ўтиб кетмаслиги учун улар бир-бирларининг қўлларидан маҳкам ушлаб оладилар (ҳамма катталар бир-бирининг қўлидан ушлаб ҳеч нимани ўтказмайди).

Энди суюқ нарсаларнинг номини айтинг: сув, компот... Сув билан тажриба ўтказиш жуда яхши натижа беради.

Болаларнинг кўз ўнгида ёки уларнинг бевосита иштирокида бу каби тажрибалар ўтказиш сувнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтиришда муҳим аҳамиятга эга.

suv oqayapti

suv to'kiyapti

suvning rangi yo'q

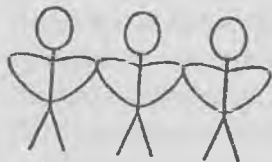

suv rangsiz

suvda narsalarning aksi ko'rinadi

Болаларга савол: Суюқликда ҳам одамчалар яшайди. Сув орқали қаттиқ нарсалар ўтиши учун улар қўлларини қандай тутиши керак?

Болалар жавоб бермаса, ёрдамлашамиз: "Одамчалар тирсакларини тирсакларига тегизиб, ўзларининг белбоғларидан ушлаб оладилар.

Дейлик, дарёда чўмилганимизда, сувдаги одамчаларни икки ёққа суриб ташлаймиз.

Газсимон моголлар. Атрофимизда тутун, буғ бор. Тутун қандай? Қаттиқми? Суюқми? Йўқ! У қаттиқ ҳам, суюқ ҳам эмас. У газсимон. Газсимон моддаларда ҳам одамчалар яша-шини исботлаш учун болалар билан кичик таж-риба ўтказишни маслаҳат берамиз.

1. Полиэтилен халтача оламиз. Уни ҳаво билан тўлдирамиз, сўнг уни тешамиз-ки болалар халта-дан одамчалар қочиб чиқаётганига ишонсинлар.

2. Саримсоқ пиёз солин-ган пиёлани очамиз, қирғич билан суркаймиз ёки чашка-да озроқ лимонни эзиб су-вини чиқарамиз — болалар ҳидни сезадилар ва биладиларки бу газсимон одамчалар саримсоқдан, лимондан учиб чиқди-лар ва хонада учиб юрибдилар ҳамда улар ҳеч қачон тўхтамайдилар.

Сув ҳақидаги суҳбатнинг давомида қўйидаги соддагина қўшиқни ёдлашни тавсия этамиз:

Қаттиқ — суюқ

*Мезанадан сакра айни қиш,
Орттирганинг бўлар ғурра, шиш.
Билмайсанми, сув музлаган-ку,
Муз — қаттиқ ҳолатдаги сув.
Сакраб кўр-чи жазирамада,
Сочинггача ҳўл бўлар шунда.
Бунинг ҳеч бир ажаб жойи йўқ —
Ёз кунлари сув бўлар суюқ,
Жуда яхши билиб олдиқ биз:
Ёздаги сув қишда қаттиқ муз.
Дарё суви қандай ҳолатда,
Десак суюқ дейсан албатта.
Олиб келиб ундан бир челақ,
Ёнаётган печкага қўйсак.
Қолмас сувдан бирон-бир асар,
Бутун уйни шу чоғ буғ босар.
Бунни ҳамма яхши билсин,*

Буғ — газ ҳолатидаги сув десин.

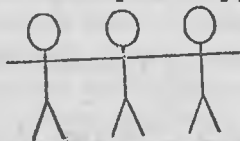
Демак шундай хулоса:

Сув, буғ ва муз — бир нарса.

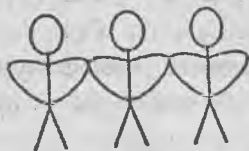
Ўзгарса ҳарорати,

Ўзгаради ҳолати.

Кичик одамчалар мавзусини вақт ўтган сайин мисоллар ва ҳолатларни кўрсатиш билан мустаҳкамлаб бориш зарур:

—тош, темир, пластик;

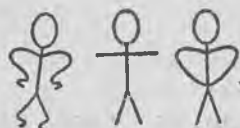

—сув, шарбат, чой;

—ҳаво, буғ.

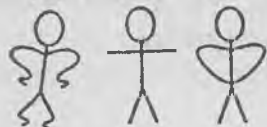
Такрорлашдан сўнг биз болаларни моделлаштиришга, яъни одамчалар ёрдами билан ҳар қандай нарсанинг моделини кўрсатишга ўргатамиз.

—шарбат солинган стакан модели;

—апельсин модели;

—одам модели

Атрофимизда ҳар хил материаллардан тузилган нарсалар тўлиб-тошиб ётибди. Булар: тупроқ, резина, қум, пластика, ойна, тош ва ҳ.к. Бу материалларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга: офирлик, ранг, ўтказувчанлик ва ҳ.к.

Болаларга тупроқнинг хоссаларини тушунтириш учун қизиқарли мисол келтирамиз. Болаларнинг катгароғига қуйидаги мантиқий масалани ечишни таклиф қилинг:

Ёзнинг илиқ бир кунига болалар ўрмонга бордилар. Кутилмаганда шаррос ёмғир ёға бошлагу. Уст-бошлари ивиб, болалар уйга шошилдилар. Қайси йўлдан кетиш ҳақида баҳслашдилар. Яқин тупроқ йўлданми, узоқ қумли йўлданми? Ҳамма қумли (узоқ) йўлни танлагу. Фақат Салим яқин йўлдан кетди. Болалар уйга келиб, кийимларини алмаштириб, овқатланишга ўтирганларидегина жаҳли чиққан, уст-боши ҳўл, лой бўлган Салим етиб келди.

Нима учун Салим йўлда узоқ қолиб кетди ва уст боши ҳўл, лой бўлди? У яқин йўлни танлаган эди-ку?

Сиз билан тушундикки, болалар физикавий ҳодисалар моҳиятини гарчи тушунмасада улар амалда бу ҳодисаларнинг қандай содир бўлиши ҳақида илк тасаввурга эга бўлишади. Демак, нарсаларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини, дейлик, темир билан ёғочнинг, умуман, хонадаги барча нарсаларнинг ана шу жиҳатларини аниқлаш учун магнитдан фойдаланиш зарур. Маълумки, магнит фақат металлариғина ўзига тортади.

6. Фишт ёғочга қараганда иссиқликни ёмон сақлайди.

Ушбу билимлар асосида болалар билан қуйидаги муаммоларни ўйин жараёнида ҳал қилиш мумкин:

-Пластинини кафтда думалоқламай, куҳ-куҳламай, иссиқ сувсиз қандай юмшатиш мумкин?

-Симга мум шарчалар тизиб қўйилган. Қўл тегизмасак ҳам, қиздирмасак ҳам улар ўзлари тушиб кетиши учун нима қилиш керак?

-Қорқизни, пластин одамчани шимолга жўнатиш учун ёки уларни жанубда сақлаш учун нима қилиш керак?

-Чойни қандай қилиб (газ йўқ) иссиқ сақлаш мумкин?

-Совутгич йўқ бўлса, сутни қандай қилиб совуқ сақлаш мумкин?

-Қишда ўрмонга бориб, иккита уйчани кўрдигиз, бири фишгдан, бири ёғочдан қурилган Қайси бирига кирар эдингиз?

-Латофат исмли қўғирчоғингизнинг туғилган куни. Конфет йўғу шакар бор. Меҳмонлар учун шакардан конфет ясава бўладими?

-Калитни нимадан ясава бўлади? Болаларга кўпроқ вариантни таклиф қилинг: тошдан, муздан, металдан, пластиндан, ойнадан. Қайси бир материалдан ясалган калит мустаҳкам бўлади?

-Оддий қалам билан темирдан, ёғочдан, пластмассадан, ойнадан ясаладиган буюмларнинг расмини, шунингдек совуқ, иссиқ, сирпанчиқ нарсаларнинг расмини чиз.

Физикавий савол ва топшириқларни, агар бу ҳодисаларга болангизнинг қизиқиши бўлса, улар-

нинг қамровини кенгайтириш билан мураккаб-лаштириш мумкин. Агар сизда «Учинчи минг йилликнинг боласи» болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлашнинг таълим дастури ва қўлланмасидан фойдалансангиз айти муддао бўлади. Қизиқарли ўйин, савол ва топшириқлар нафақат физикавий тафаккурни шакллантиради, балки умуман ўқишга қизиқишни оширади. Мана, катталарнинг озгина изоҳлари билан 6 яшар болакайлар тушуниб оладиган саволларнинг бир нечтаси:

1. Пашша ва филни қандай қилиб қиёслаш мумкин? Қиёслаб бўладими ўзи?

2. Нима учун қисқа масофага югурувчи спортчилар учун таги михли, узоқ масофага югурувчилар учун эса михсиз оёқ кийим берилади?

3. Тез синадиган муз устида ҳўл бўлиб қолмаслик учун қандай ҳаракат қилиш керак?

4. Дор устидаги дорбоз томошабинларни қойил қолдиришни истади. Сув тўла челақ обкашдан ушлаб юрса у янада эпчил ҳисобланади. Дорбоз мувозанатни қандай тарзда сақлай олади?

5. Босим катта бўлса ҳам Тошкент телеминораси нега ағдарилиб тушмайди?

6. Челақдаги сув ҳажмини икки баробарга камайтурсак, унинг оғирлиги ўзгарадими?

7. Нима учун қайиқда ўтирганларнинг бири ўрнидан турса, қайиқнинг барқарор мувозанати камаяди?

8. Нега тўмтоқ қозикдан кўра, ўткир қозикни ерга қоқиш осон?

9. Нима учун уста бурама михни деталга бураб киргизишдан олдин совунлаб-мойлаб олади?

10. Типратикан нега ғужанак бўлади?

11. Автомобиль шиналари нега уйдум-чуқур-қопламали бўлади?

12. Нима учун шкаф тўла китобни қимирлатиш қийин?

13. Эшкак эшишни тўхтатгач, қайиқ тез тўхтайдими?

14. Трактор ғилдирак занжирлари нега кенг бўлади?

15. Агар оғир арқонни ушлаб тортсанг, қўлда оғриқ сезасан. Нима учун уни қоғоз ёки латта билан тортсанг оғриқ камаяди?

Агар болангизни жонсиз табиат билан янада яқинроқ таништирмоқчи бўлсангиз уни илк физикавий тушунчалар билан ошиқ қилинг ва болалар ёшига тўғри келадиган ҳодисаларни болангизнинг ёшига мослаб, соддалаштириб тушунтиринг. ИМЕН усулининг муҳим йўналишларидан бири болаларни зиддиятлар билан таништириш. Бу болани ҳаётни борича—қарама- қаршиликлар билан кўришга ўргатади. Ҳар куни ва ҳар соатда зиддиятлар билан юзма- юз келамиз (кечикамиз бироқ, эртароқ туришга эринамиз; билсақда — нарсани ўз жойига қўймаймиз; одамлар билан лиқ тўла транспортга ҳам, чиқишга уринамиз...). Болаларга болалар боғчасиданоқ оламнинг оқ ва қора рангдан иборат эканлигини англатмоқ лозим. Ёхуд шундай шеър ҳам бор-ку, «Нима яхши-ю, нима ёмон?» Ҳаёт ўз йўлида қарама қаршиликлардан иборат. Аммо биз сиз билан бу турфа оламни болага борлигича кўрсатиб беришга келишиб олдик. Демак, болаларга тушунтиришимиз керакки, ҳар қандай ёмоннинг яхши томони бўлганидек, бир бочка асалда ҳам, албатта, бир қошиқ қора мой бўлади. Шу сабабли «яхши-ёмон» деган қизиқарли ўйин ўйлаб топилган. Дастлаб

қараганда у жуда оддий туюлади (эскига қарам, оқ ва қора уруш- қора, дўстлик -оқ). Агар бу ўйин орқали бола кўз ўнгида оламни намоён қилар эканмиз, маълум қоида бўйича ҳаракат қилиш лозим: кичкина боланинг дунёқарашини шакллантираётганимизни ёддан чиқармаган ҳолда ҳамма нарса, ҳодиса, тафсилотларнинг аввал яхши тамони, кейин ёмон, сўнгра яна ижобий тамонини кўрсатиш лозим. Бу фалсафий ўйинни чуқурроқ тушунош учун бир қанча мисоллар келтирамиз:

Эртак — яхшими, ёмонми?

-Эртакларнинг нимаси яхши?

-Эртаклардаги ижобий қаҳрамонларни эсланг.

-Салбий қаҳрамонлар ҳам бор. Эсланг (ялмоғиз, эгри, Қиммат, ўтай она)

-Улар нега ёмон?

-Эртак қаҳрамонлари билан қандай воқеалар юз бериши мумкин?

-Қандай ёмон воқеалар юз бериши мумкин?

Шундай қилиб эртакда яхши ва ёмон воқеалар юз бериши мумкинлиги аён бўлади. Аммо доимо қандайдир ноодатий, қизиқ, сирли, воқеалар тасвирланади. Энди машҳур «Қўлқопча» эртаги қаҳрамонларини истаган ҳолатда таҳлил қилиш учун «Яхшироқ - ёмонроқ» ўйинни кўриб чиқамиз: Яхши: Бобо учун «қўлқопчасини йўқотди»: кампир янгисини тўқийди: Ҳайвонлар учун (қўлқопни топиб олишди): Совуқдан қутилиб, бир-галикда қувноқ яшайдилар.

Қўлқоп учун: У йўқ бўлиб кетмайди, ҳайвонларга асқотади:

Бобо(топиб олди): қувонади, энди қўллари совуқ қотмайди, янгисини тўқиш шарт эмас;

Қўлқоп учун: (топилди) у бобонинг қўлига кийилган, бобонинг қўлидагина у ўзини эркин ҳис қилади, ишлаб бўлгач, бобо уни печка устига осиб, қуритади.

Ёмон: Бобо учун (йўқотиб қўйди): энди қўли совуқ қотиб юради, ишлаш ноқулай, кампири хафа;

Ҳайвонлар учун; (топиб олишди): ҳаммаси кирса, қўлқоп ичи торлик қилади, бунинг устига йўл устида ётибди, уни ичида сурилиб, қоқилдилар;

Қўлқопча учун: ётаверади, қор босиб қолиши мумкин. Ҳайвонлар учун (бобо топиб олди): бобо ишлаётганда йиртиб қўйиш мумкин, ёки яна йўқотиб ва ҳоказо.

Яхши-ёмон (табиат ҳодисалари бўйича)

Қиш—яхши: чанғида сайр қилиш, қорбўрон ўйнаш, мумкин. Қишда энг қизиқ байрам—янги йил бўлади. Аммо қиш—ёмон: совуқ қотиш, қорда тойиб йиқилиш мумкин. Намгарчилик кўп бўлади, кунлар қисқа, дўстлар билан кам учрашасан, ниҳоятда кўп кийим кийиш керак. Барибир қиш ажойиб фасл. Ёмғир—яхши: уйлар усти ва дарахтлар чанги ювилади. Ер ва булут ҳосил учун фойдали. Аммо ёмони—ивитади, совуқ...

Сайр қилиш—яхши, дўстлар билан ўйнайсан, югурасан кум билан ўйнайсан, гимнастик жиҳозларга тирмашиб ўйнайсан. Ва ёмон ҳам: устки кийим, оёқ кийимларни кир ушласак, тозалаш керак...

Битта шоколадди конфет ейиш—яхши: ёқимли ширин. Кўп шоколад ейиш—ёмон: тишинг, қорнинг оғрийди. Меҳмон келгани яхши, дўстлар бирга ўйнайди, хурсандчилик қилишади. Ёмон—кўп ўйинчоқларни йиғиштириб олиш, идиш-товоқ

ювиш, меҳмонлар оёқ кийими ифлос қилган даҳ-
лизни тозалаш керак...

Саёҳат қилиш яхши—кўп нарса кўрасан, ўрга-
насан. Ёмони—адашиб қолиш мумкин, яна, онан-
гдан узоқда бўласан...

Онанинг уйда бўлмагани яхши—ҳеч ким ҳеч
нарсани таъқиқламайди, унинг кўйлаги, шляпа-
сини кийишинг мумкин. Ёмони—зерикарли, ҳеч
ким сени эркаламайди...

Ўқишни билганинг яхши—онанга ёпишиб ол-
майсан, кўп нарса ўрганасан, бунинг учун катта-
лар сени мақташади. Ёмони—баъзан зерикарли,
китобни қўлингга олишинг қийин бўлади ва у ту-
файли мультфильм кўролмай қолишинг мумкин...

Қаламинг бўлгани яхши—қизил бўлса, ёқади,
ингичкаси ёқмайди, узун ёқади, ўткири ёқмайди
тез синиб тушади, яна чиқариш керак...

Дорининг даво бўлгани яхши — тез тузаласан,
ёмони — ҳаммаси аччиқ ёқимсиз...

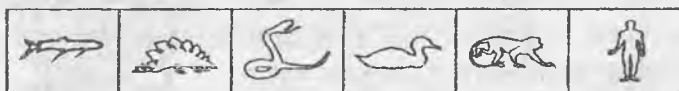
Шабада эсса—яхши, ёқимли. Кучли шамол,
бўрон бўлса—ёмон, ҳамма нарса ағдар-тўнтар
бўлади, юриш қийинлашади, майин шабада да-
рахтнинг барглари уйнайди...

Шаҳарда яшаш яхши—метрога тушасан, авто-
бусда юрасан, чиройли магазинлар кўп, ҳайво-
нот боғи бор. Ёмони—дўстлардан узоқда бўласан,
ҳавоси дим ва тўзон босган...

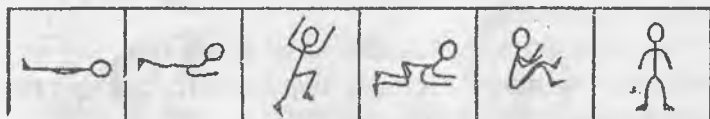
Қўшиқни баланд кўйиб эшитган яхши—ҳамма
эшитади, қўшиқнинг сўзлари дона-дона эшити-
лади, уйдаги барча хурсанд бўлади. Ёмони—ким-
дир ухлаётган бўлиши, қаттиқ товушдан боши
оғриши мумкин...

Қўғирчоққа укол қилган яхши—тез тузалади.
Ёмони—укол оғритади...

«Яхши-ёмон» ўйиннинг турларида ёмон томонни айтгандан сўнг, албатта яхши томонини ҳам айтиш лозим. Ва яна давом этади. Агар бола билан ролга киришиб: она яхшисини, бола ёмонини гапирса ўйин зериктирмайдиган, қизиқарли бўлиб чиқади. Ким биринчи тўхталиб қолса, ўша ютқазади. Ўйин кутилмаганда, нафақат уйда, балки, магазинга кетаётиб, ҳайвонот боғида, болалар боғчасига бораётиб бошланиб кетиши мумкин. Ташаббус боланинг ўзидан чиқса, янада яхши натижа беради. Ҳар куни турли муаммо, ҳодиса нарсалар билан юзма-юз келган турли қарама-қаршиликларни таҳлил қилган бола дунёқараши ўзгариб боради. Дунё унга тобора яқин, тушунарли бўлиб боради. Дастлаб болага қарама-қаршиликлар моҳиятини тушунтириш керак. Улар ечимга кейин тўxtалади. Кейин, негаки, бола инсон ҳаётининг баъзи қонуниятлари, тирик табиат, бутун теварак олам билан танишган бўлиш лозим. Бутун олам ҳаракати қонуниятини боланинг ўзи ва теварагидан келиб чиқиб тушунтириб бериш лозим. Ҳеч нарса қотиб турмайди, ривожланади. Одам қандай пайдо бўлганлигини оддий шаклда кўрамыз:

Энди боланинг бир ёшга етгунга қадар ўсишини кўрамыз:

Боғча ёшидаги бола буни билиши шартми? Шуб-

ҳасиз, 4 ёки 5-6 ёшларида болага ҳақиқат эшигини очамиз: ҳамма ўтади, ҳамма ўзгаради-жонли табиат ҳам, жонсиз табиат ҳам. Худди шу ўринда кенг тарқалган ўйин ёдга тушади:

-Ким билан ейиш(нима билан ейиш) керак?

-Ким бўлади(нима бўлади)?

-Илгари ким эди(нима эди)?

Бу занжирли ўсишни қуйидаги мисолларда кўриб ўтамиз:

-Агар Олма уруғи экилса нима бўлади?

-Олма компоти нима бўлган эди?

Ёки

-Далада ўсадиган пахта нима бўлади?

-Велосипед илгари нима эди?

-Бувим илгари ким эди?

-Мен кейин ким бўламан?

Берилган материалларнинг бутун тизими сизнинг атайин жўртага қилган ҳазилингиз туфайли бузилиб кетиши мумкин, бундай ҳолатда берилган барча билим мустаҳкам кўринишда қатъийлашади. Занжирли ўсиш болага теварак атрофни бир бутун ўзаро боғланишли алоқаси билан англашга ёрдам беради.

Боланинг кейинчалик кашфиётчилиги учун ўзини ўраб турувчи олам қонуниятларини чуқур тушуниш аҳамияти ҳам кам эмас.

Кенг фикрлаш ва тасвирлаш кичик ёшлардан шакллана бошлайди.

Буни болага ҳаётининг ўзи, унинг турмуш фаолияти ўргатади.

Биз юқори даражадаги кенг фикрлаш ва тасвирлаш тарбиясига ёрдам берадиган махсус таълим ҳақида сўз юритамиз.

Биринчи навбатда ўзлаштиришга боғлиқ «Ўйин

залимизнинг жиҳозланиши», кейин хотира билан боғлиқ «Ётоқхонадаги тунги чироқ қаерда турганлигини эслаймиз» ўйинини ўтказамиз. Қоғоз варағи ёки ер юзасига белгилашда ўлчам, ранг, катталиқ жойлашишини кузатувчанлик билан бошқариш малакаси лозимлигини ёддан чиқармаслик керак. Бу билан боғлиқ «Нимага ўхшайди» деган бир қанча ўйинлар туркумини тавсия қиламиз:

Нимага ўхшайди?

-шарча гул, семафор...

-капалак, капалак нусха галстук, гул...

-кўзойнак, танк, ўзиюрар...

-кўприк, камалак, тепалик...

-дарахт барги, томчи, тухум...

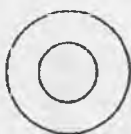
-телевизор, эшик, шкаф, дераза...

-ёғоч қўғирчоқ, ваза, нок, лампочка...

-тепалик, лента, илон, ариқча...

-рул, филдирак, тешиккулча

-стакан, челақ, гултувак

Болалар ўз вариантларини ўйлайдилар. Голиблар рағбатлантирилади.

Буни ким топди?

-ўрдак боласи

-жўжа

-хўрозча

-олмахон

-типратикан

-қуёнча

-кучукча

Қандай ўйинчоқ?

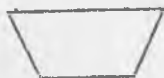

-ҳаракатланувчи ўйинчоқ, ёғоч қўнғи-

роқча, қорбобо

-вагонча, машина, паровоз,

-қайиқ, кема, қўғирчоқ ваннаси,

челакча

-пирамида, минорача, ракета,

арча, парус

-тўп, тарелка, ҳаво шари, машина фил-

дираги, чамбарак, рул

-ит, мушук, ўрдак боласи

-қўғирчоқ- қизча, қўғирчоқ-бола,

аскар, космонавт ва ҳоказо.

Бола сайрга ўзи билан нима олиб чиқди?

-шар, байроқча, гул, музқаймоқ

-машина, кучукча, қайиқ

-сават, сумка, портфель, челакча

-қармоқ, тўр, милтиқ

-тўп, қайиқча, сават

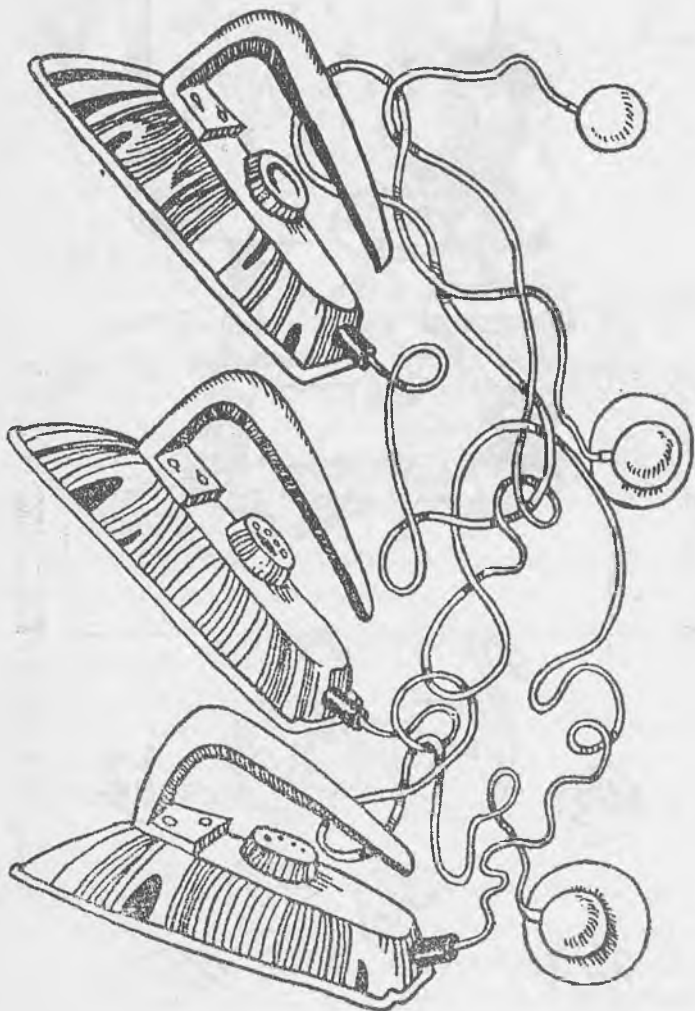
Бундан ташқари қўлларни қиёслаш, ўхшатиш каби ҳаракат талаб қилувчи ўйинлар бор.

Йиғиб, бутун қил.

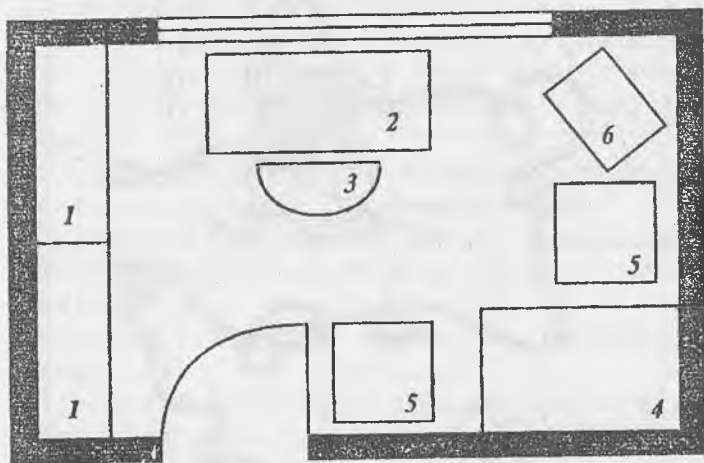
Синиқлардан қайси бири синган кўзойнакка мос келади? Бола зеҳнини оширишда лабиринтлардан фойдаланиш ҳам катта фойда беради. Уларни газета-журналлардан топиш мумкин.

Дазмоллардан қайси бири ўчирилган? Бундан сўнг атайин кенгроқ фикрлашга йўналтирилган ўйинларга навбат келади.

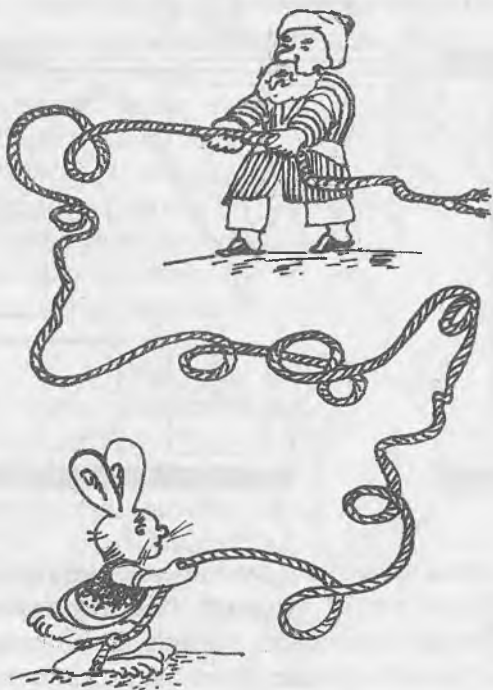
Ўйинчоқни топ

Ўйин хонада ўтказилади. Ўйиндан олдин хонангининг чизмаси талаб қилинади. Бу унчалик қийин эмас. Маълум бир масштаби (дейлик, 1:10) танлагандан сўнг, хона деворларини чизиб чиқинг, эшик ва деразаларни белгиланг, сўнг хонадаги буюмларни тасвирланг. Мисол сифатида бир хона ва ундаги буюмлар чизмасини келтирамиз: икки табақали стенка (1), ёзув столи (2), кушетка (4), стуллар(5), телевизор(6).

Бу ўйинда, чизмадан фойдаланиб яширинган буюмни топиш талаб этилади. Катта киши ва бола навбат билан ўйинчоқни яширади ва буни чизмада қайд қилиб қўяди. Бола хонанинг исталган жойида туриб чизмадан фойдаланишни билиши

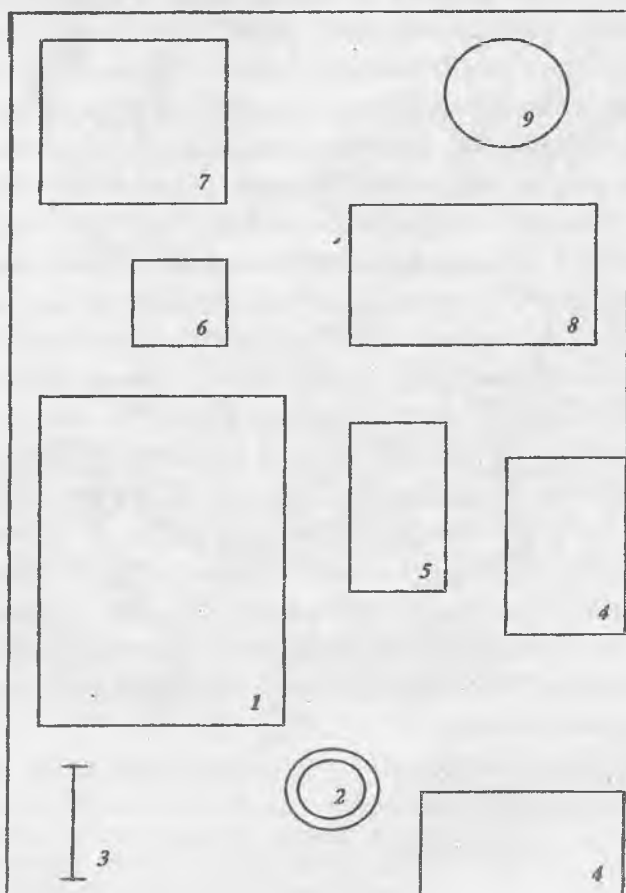
керак. Бунинг учун у аввало чизмани тўғри мўлжаллай олиши керак (уни шундай тутиши керакки, режадаги «девор» девор томонга, «дераза» деразага қарасин). Кейин хонада ўзи турган жойни режада кўрсатиб бера олсин (дейлик, «мен студда ўтирибман»). Шундан кейингина хонада яширилган буюмни чизмага қараб топиш осонлашади. Кейинги ўйинни бошқа хонада ошхонада ўтказса ҳам бўлади ёки режани 180° қайириб ўйинни давом эттириш мумкин. Объект сифатида болалар тез-тез бўлиб турадиган жойларни танлаймиз. Бу-боғ, хиёбон уйингиз ёнидаги жойлар бўлиши мумкин.

Топингчи, бобо билан қуёнполвон арқонни тараф тортсалар нечта тугун ҳосил бўлади?

Сирлар

Уйингиз яқинида хиёбон ёки болалар майдончаси бўлса, «Сирлар» ўйинини ўйнаш мумкин. Бола билан унча катта бўлмаган ҳовли режасини чизиб кўринг. Мисол сифатида қуйидаги тахминий режа чизмасини бераяпмиз:

Бизнинг режамизда қуйидагилар шартли равишда тасвирланган: Ўйин майдончаси (1) ўйинчоқ ракета (2), арғимчоқ (3), стол(5), қум (6), уйча(7), тепалик(8), шийпон(9).

Болага билдирмасдан ҳовлига ниманидир яширинг. Яширилган буюмнинг жойини режада қайд этинг, бола уни топишга ҳаракат қилсин. Ёки аксинча, бола ҳовлига ниманидир яшириб, у турган жойни режада белгилаб берсин. Ўйинга бошқа болаларни жалб этишга ҳаракат қилинг. Шунда улар ўртасида мусобақа уюштириш мумкин бўлади. Яширинган нарсани ким аввал топар экан? Бир вақтда бир нечта буюмни яширса ҳам бўлади, бунда болалар ўзига тегишли буюмни қидирадилар. Болаларнинг ўйинга схема бўйича одатланиши жуда яхшидир. Бола тафаккури ва хаёлоти тараққиётида чигал ва қоришиқ образли топшириқларнинг аҳамияти катта. Бунда болалар адабиётидаги, ҳалқ оғзаки ижодидаги муаммоли (чигал) вазиятлардан, рангли суратлардан фойдаланишни тавсия этамиз. Билимсиз яхши тараққий этган хаёлот (тасаввур) бўлмайди, чунки мактабгача ёшдаги боланинг хаёлпарастлиги айнан табиий билимларга асосланган бўлади. Муаммоли суратларни йиғиш фойдадан холи эмас. Улар ёрдамида бир қатор машғулотларни мазмунли ўтказиш мумкин.

Қуйида бесаранжом қизча тасвирланган оддийгина расм берилган.

У капалакларни гуллар билан адаштириб қўйган. Камолага гуллар орасидан капалакни топишда ёрдам бериш керак. Бунинг учун эса капалаклар билан гулларни фарқлай олиш лозим.

Ушбу расмга доир саволлар:

1. Камола нечта капалак тутади?
2. Камола ва сиз қандай белгиларига кўра капалакларни гуллардан фарқлайсиз?
3. Ялангликда (далада) нечта гул бор?
4. Камола капалакларни не мақсадда тутди?
5. Капалакларга қайси маъқул: гулга қўниб туриши ё Камоланинг тўрхалтасига қамалишими?
6. Камола нима қилса тўғри қилган бўлади? Унга ёрдам берамиз.

Қуйидаги расмда кўз олдингизда бир манзара намоён бўлади, унда кўп нарсалар аралашиб кетган, ушбу расм бўйича саволлар мисол учун, қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

1. Расмга диққат билан қаранг, унда нимани кўраяп-сиз?
2. Расмда тасвирланган нарсалар ҳаётда учрайдими?
3. Хонада тартиб ўрнатишда қизчага ёрдам берамиз-ми?
4. Энди ўзимизнинг хонамизга назар ташлаймиз (ҳаммаси жойидами?)
5. Қизчанинг хонасида ким тартибсизлик келтириб чиқарди?
6. Юқоридаги расмни нима деб номласа бўлади?

Бу ерда нима адаштирилаяпти?

Энди биз адаш расмларнинг бошқа иккита образ битта расмда тасвирланган турларига ўтаяпмиз. Бу каби расмлар бола хаёлотининг ва уни сўз билан ифода эттиришнинг қудратли воситасидир. Фикрий фаолиятсиз униси ҳам, буниси ҳам бўлмаслиги бизга аён. Болаларни бу фаолиятга тахминан қуйидагича ўргатиш мумкин(расмларга қаранг).

Бир куни ялмоғиз кампир денгиздаги, ердаги, ўрмонлардаги, осмондаги тартиб интизомдан безор бўлди. Шунда у барча ҳайвонларни, қушларни, балиқларни бир-бири билан аралаштириб ташлашга қарор қилди. Ҳамма ухлаган пайтда ўз сеҳржодуси билан у ёвуз мақсадини амалга оширди: балиқни тошбақа билан, ғозни чўчқа билан, чўчқани қўй билан, мушукни ит билан, итни мушук билан, қўйни сичқон билан, сичқонни ғоз билан, тошбақани балиқ билан бириктириб ташлади. Энди жониворларни нима деб аташ керак? Улар нима ейишади, қаерда яшашади? Улар ажралиб, асл ҳолига қайтишларига қандай ёрдам бериш мумкин? Уларга аввалгидай яшаш яхши эмасмиги?

Бу хаёлий маҳлуқларни болалар уларнинг отларининг дастлабки бўғинлари билан, дейлик батош (балиқ + тошбақа = батош) деб аташлари мумкин. Батош навбат билан овқатланади, аввал балиқ нима еса ўшани ейди, сўнг тошбақа нима еса ўшани. Яшаганда ҳам шундай, аммо балиқ сувда яшайди, тошбақа бунинг акси-қуруқликда. Шу ерда болалар тафақурининг кашф этиш жараёни бошланади. Бунда 5-6 яшар болага кулгили расмлар сирасини чизиш тавсия этилади. Бола эртак қаҳрамонлари, ҳайвонлар, шунингдек ўзига ва яқинларига ўхшатиб кулгили расмлар (карикатуралар) чизади.

Нарсаларни моделлаштириш, уларда рамзларни қўллашни ўрганиш бола тафаккури ва хаёлот тараққиётига, уни кашфиётчиликка ўргатишга катта таъсир кўрсатади. Болада маълум бир образли тафаккурга ихтисослашиш майли бўлса-да, биз уни 5 ёшидан бошлаб узлуксиз равишда мавҳумлаштиришга, аниқ нарса ва ҳодисалардан

диққатини чалғитишни тавсия этамиз. Сизда савол туғилиши мумкин: нима учун? Буларнинг бари болангизнинг хотирасини, тафаккурини, хаёлотини тараққий эттириш учун керак. Бунинг учун аввало сизга болангиз билан муносабатда нималар муҳим туюлса ўшаларни белгилаб олишни таклиф қиламиз. Бу боланинг ўзи, кайфияти, ўйнаш хоҳиши, овқатланиши унинг дўстлари, табиат ҳодисалари ва бошқа кўп нарсалар бўлиши мумкин. Шундай мисол оламиз. Бола ўзига қизил доира, отасига кўк, онасига яшил, дўсти Нигорага сариқ доирани белгилashi мумкин. Ёки Наргизанинг кўк квадрати қайғуни, яшили-ёмғир ёғаётганини билдиради. Шундай бўлса, агар Наргиза аввал қизил, кейин кўк ва яшил квадратларни кўрсатса, демак ёмғир ёғаётгани унинг учун қайғули. Болангизда карточка-тимсоллар солинган кути бўлса, бола уларни қўллаб, фойдаланса - бу унга мактабда қўл келади. Бу ҳаётига ахлоқий жиҳатдан ҳам бефойда машғулот эмас. Бола ҳаётда илк бор ўз белгиси ёрдамида ўзини-ўзи намоён этишни ўрганади. Поляк педагог психологи М.Фидлер бизга қизиқарли шартли расмларни тавсия этади:

—бир эшик ва икки деразали

уй- катта уй деган маънони англатади.

—бир деразали уй- кичик уй де-

ган маънони англатади.

— семиз одам

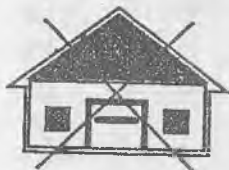

— ориқ одам

Демак, шартли расмлар ёрдамида биз ҳар қандай нарсага 4 хил нуқтаи назардан изоҳ (баҳо) беришимиз мумкин экан: катта, кичик, семиз, ориқ. Бу мезонга рангларни ҳам қўйиш мумкин. Мисол учун:

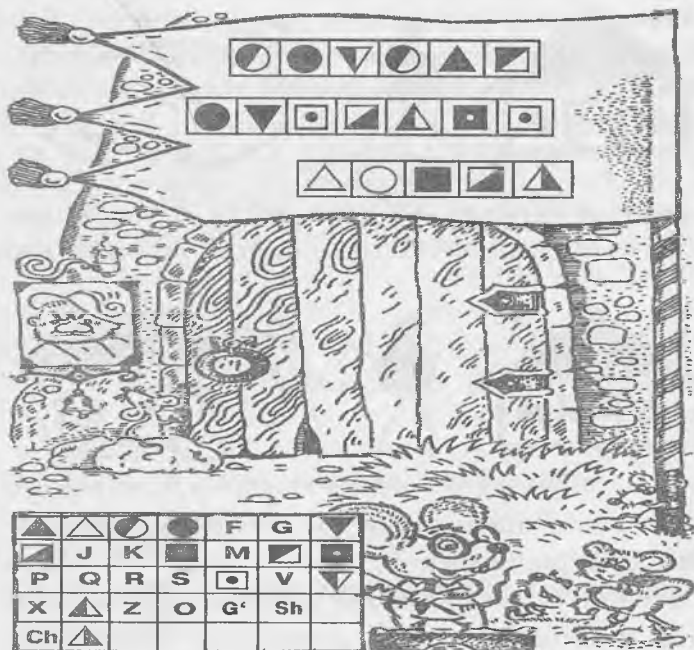
шундай ўқиймиз. Бу нарса катта, семиз, қизил. Бу нима бўлиши мумкин? Ўйлаймиз, помидор, ёки

Катта эмас, яшил, сариқ. Бу нима бўлиши мумкин? Олхўри, гилос.

Табиий, расмлар шартли равишда олинган. Сиз болалар билан ўзингизга маъқулини ўйлаб топи-

шингиз мумкин. Асосийси болалар шартли рас-
 млардаги маъно ва рамзларни ўқий олсин. Яна бир
 мисол. Биз ҳаммамиз ҳар доим ўқишга қизиқиш-
 ни рағбатлантириш (қўллаб-қувватлаш) ҳақида
 қайғурамиз. Бунда, болалар равон ўқишни ўрга-
 ниб олганларидан кейин алифбони шифрлаш кат-
 та фойда беради, (яъни қизиқишни оширади).
 Алифбони ўзимиз шифрлаймиз, буни болалар
 иштирокида қилсак, янаям яхши. Бу ажойиб ма-
 шғулот: шифрлаш ва ўқиш. Шифрни болалар сиз-
 га ўқиб беради, сиз болаларга. Болаларни ўз вақ-
 тида шифрлар, кадрлар, рамзлар дунёсига жалб
 қилиш мана нима учун керак экан. Болалар би-
 лан лотин алифбоси бўйича беркинган ҳарфлар-
 ни ўқинг, шунда сиз ушбу ғорда ким яшашини
 билиб olasиз.

Топилганидан сўнг саволлар берилса, фойдали бўлади:

-У ҳозир уйидами?

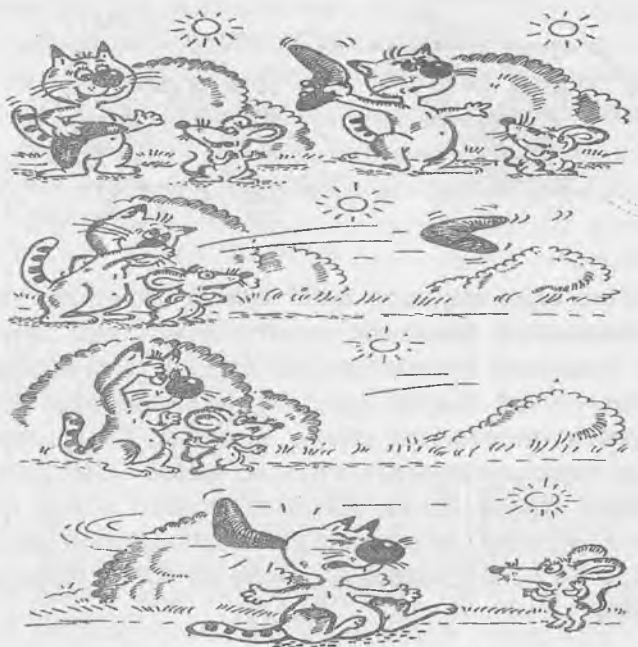
-Нима учун йўқ деб ўйлайсиз?

-У қулфнинг калитини йўқотиб қўйганми? У бу ёрға қандай қилиб кириши мумкин?

-Балки, биз унга ёрдам ҳам бермасмиз — шунда ҳамма учун яхши бўлар?

-Барча суратга ном ўйлаймиз.

Шубҳасиз, кичик фантастик воқеа-ҳодиса тасвирланган ҳикоячалар тасвирлаш малакасини шакллантиради. Эртақлар ҳақида сўз борганда бунга таъминлаган эдик. Энди нафақат ҳодиса, балки, иқтисодий топшириқ фантастик ҳаёлга асосланган муаммоли саволлар ҳақида гап бора-япти. Аввалига одатий бўлмаган воқеа-ҳодиса тасвирланган сурат берилади.

Шундан сўнг болага ҳодисанинг бошланиши тақдим қилинади. Бу худди ниҳояси очиқ-ойдин ҳаётий ҳикоялар кабидир.

1. Пластилин одамча ҳақида ҳикоя.

Пластилин одамча

Бир шаҳарда пластилин одамча яшар эди. У қувноқ, сахий ва кўнгилчан эди. Аммо яшаш у учун осон эмас эди.

У иссиқда қуёшдан эриб кетиб, кимгадир ёпишиб қолибди, ўзини ажратиб ололмас, ёки шунчалик чаплашиб кетганлигидан ҳатто дўстлари уни кўздан қочириб қўяр эди. Шунинг учун унга ёзда совутгичда яшашга тўғри келарди. Ёз кунларининг бирида совутгич бузилиб қолди. Пластилин одамча зудлик билан шимолга учишга қарор қилди. У тез-тез нарсаларини йиғиштириб уйдан чиқди ва истар-истамас қисинди: қуёш чарақлаб турган эди.

Пластинин одамча жазирама ёз кунда аэропорт сари йўлга чиқса, у билан қандай ҳодисалар юз бериши мумкин эди? Аввалги бетдаги расмда тасвирланган ҳолатлар юз бериши мумкинми.

Кейин нима бўлади?...

2. Фил ҳақида ҳикоя.

Фил

Тасаввур қилинки, ажойиб кунларнинг бирида, уйда ўйнаётганимизда эшик қўнғироғи жиринглаб қолди. Эшикни очиб остонада... филни кўрдингиз. У баҳайбат эди. Фил сиз билан саломлашди ва...

Сарлавҳа топинг ва ҳикояни ўзингиз давом эттиринг.

3. Бир куни отам билан болалар боғчасидан қайтаётган эдик. Шунда кўриб қолдикки, ... Ҳозир у менинг энг яқин дўстим.

Ҳикоянинг ўртасини тўлдилинг.

4. Қуйидаги айтишнинг баъзи сўзларига инкор маъносидаги эмас(-мади) сўзларини қўшиб ўқингчи, нима бўлар экан?

Бир, икки, уч, тўрт, беш.

Қуён чиқди сайрга

Билмай қолди-қаердан

Пайдо бўлди бир овчи

Милтигини созлади

Ва қуённи кўзла(ма)ди...

Пақ-пақ (эмас),

До-о-од (эмас)!

Қуёнча ўл(ма)ди!!!

5. Қуёнча ва овчи ҳақида эртак тўқишга ҳаракат қилинг, охири қувноқ ва бахтли тугасин.

6. *Отам билан онам гилам сотиб олишди. Лекин улар унинг (ўйлаб топчи?) қайси мамлакатдан эканлигини, сеҳрли учар гилам эканлигини би-*

лишмади. Учар гилам бир йил деворда осифлиқ турди, икки йил турди. Учинчи йилга келиб жуда зеркиб кетди ва бир куну... Учар гиламнинг турли саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилинг.

7. Асосий қаҳрамони Булутча бўлган эртак тўқинг. У юқоридан туриб нималарни кўради? Уни қандай саргузаштлар кутмоқда? Булутча қандай яхши ишларни бажариши мумкин?

8. «Баҳор эртаклари» тўпламини (қуёш, гул, куртак, чумоли, қўнғизча ҳақида эртаклар) яратишга киришинг. Шунга ўхшаш «Ёз эртаклари», «Куз эртаклари», «Қиш эртаклари» китобини яратиш мумкин.

9. Кўпчилик болалар ўйлайдики, «Ўйинлар шаҳри» аҳолиси дунёдаги энг қувноқ одамлардир. Лекин баъзан ўйинчоқлар ҳам зеркиб кетадилар. Бу ҳақда Камола исмли қўғирчоқ нима деганини эшит:

Бир қизнинг туғилган кунига мени унга совға қилишди. Дастлаб у бундан хурсанд бўлди ва кун бўйи мен билан ўйнади. Шундан сўнг мени бир ко-о-отта қутига солиб қўйишди. У ерда мендан бошқа катта-кичик, янги-эски қўғирчоқлар ҳам зеркиб ётишган экан. Улар айтишдики, у қизчанинг қўғирчоқлари кўп экан, лекин шунга қарамай унга ҳар гал янғисидан олиб беришаркан. Шу ерга келганда қўғирчоқ Камола йиғлаб юборди: «Энди у ҳеч қачон мен билан ўйнамаса керак? Зеркиб ўламан шекилли. Нима қилайин?»

10. Бирдан мушукка (капалакка, чумолига) айланиб қолсанг нима бўлади? Шу ҳақда эртак тўқинг ва унга сарлавҳа топинг.

11. Ўйлаб кўринг-чи, қандайдир эртакнинг ёвуз қаҳрамонлари ижобий қаҳрамонларнинг (сеҳргарларнинг) кийимини кийиб олсалар нима бўлади?

Жавоб топишда болаларга ёрдам беринг.

12. Дилдора билан Дилфуза эртақларнинг ижобий қаҳрамонларига қандай қилиб ёрдам бериш тўғрисида узоқ ўйладилар. Бирдан Дилдора қичқириб, чапак чала бошлади: «Топдим, топдим! Яхши одамлар, яхши сеҳргарлар, яхши ҳайвонлар ёмонларига нисбатан анча кўп. Шундай қилиш керакки, улар бир-бирига ёрдамлашсинлар. Учта қўзичоқ эчки ва улоқчалар билан бирга яшаши мумкин. Эчки ўтлагани кетганда қўзичоқлар улоқчалар билан ўйнаб туради.» Сухбатга Моҳира аралашди: «Яхши ўйлабсан. Лекин бўри оч, ёвуз ва айёр. У бу сафар ҳам қўзичоқларни алдаши мумкин. Ўйлайманки, бўрини қайта тарбиялаш лозим. Лекин қандай қилиб? Буни билмайман». Ўйланг-чи, бўрини қандай қилиб қайта тарбиялаш мумкин?

13. Бутун оила аъзолари жам бўлиб фазовий кемада саёҳатга чиқилса соз бўлар эди. Йўлда НУЖ (номаълум учар жисмлар)ни, юлдузларни учратиш мумкин. Сиз қайси сайёрага учишни хоҳлайсиз? У ерда сизни қандай саргузаштлар кутмоқда? Шулар ҳақида ҳикоя қилиб беринг.

14. Сизнинг, албатта, қалингина эртақ китобингиз бор. Бир куни, дейлик, унинг эртақлар ёзилган саҳифалари аралашиб кетди. Биринчи эртақ «Маликаи Ҳуснобод» (ўзбек халқ эртаги) эди. Шаҳзода кенжа Ботир гўзал Ҳуснободни излаб зolim подшо мамлакати сари йўлга тушганда, саҳифалар чалкашиб, бугунлай бошқа эртаққа тушиб қолди. Энди шаҳзоданинг қарға, бўри, тулқилар сингари содиқ дўстлари йўқ. Шаҳзода гўзал Ҳуснободни энди қандай қилиб қутқаради? Ҳолбуки у ҳозир бошқа эртақда юрибди. Бу эр-

такнинг қаҳрамонлари шаҳзодага қандай ёрдам берадилар?

15. Ҳайвонот боғида ота-онасидан ажралиб, адашиб қолган бола ҳақида эртак тўқинг. Бола кейин нима нима қилади, йўлда кимни учратади? Унга ким ёрдам беради.

16. Саволга жавоб беринг-чи, «Нега дунёда «нега» деган савол кўп?» Бир куни бир бола «нега» деб савол беришни бас қилди. У шунчаки бу сўзни унутиб қўйган эди. Бола билан нима ҳодиса юзберди? «Нега?» деган ажойиб сўзни ёдга олишига унга қандай эзгу хотиралар ёрдам берди?

17. Икки дугона қурбақа билан нима ҳодиса юз берганлиги ҳақидаги ҳикояни давом эттиринг:

Бор экан-да, йўқ экан. Улар дугона бўлиб, бир зовурда яшар эканлар икки дугона қурбақа бор экан. Улардан биттасигина ҳақиқий ўрмон қурбақаси экан—ботир, кучли, хушчақчақ. Уни... деб аташаркан. Иккинчиси эса бунинг тамоман акси—қўрқоқ, уйқучи. Уни... деб аташаркан. У ҳақда ҳатто « у ўрмонлик эмас, қандайдир шаҳар боғида туғилган» деган гап юраркан. Шунга қарамай улар бирга яшарканлар. Бир кун тунда улар сайрга чиқишибди. Ўрмондаги сўқмоқдан кета туриб, ... бирдан кўриб қолишибди...

18. Ш. Перронинг «Золушка» деган эртаги нима билан тутаганини биласизми? Золушка қирол билан шаҳзодага ўзи ҳақида нима дейиши керак эди?

19. (Ўйлаб топ шаҳарчамиди? Қувноқлар шаҳарчаси бор)... мамлакатида Табассум деган шаҳар бор. У ерда ақлли машиналар табассум иш-

лаб чиқарадилар. Улар табассумни жўжа очгандай очадилар. Мана, онасининг инидан биринчи, иккинчи, учинчи табассум тухуми уриб чиқди. Улар қандай, нимага ўхшайди? Балки уларнинг расмини чизарсиз? Улар дарҳол нима ҳақида гапира бошладилар? Қаёққа кетишди? Одамчаларга қандай ёрдам беришди? Улар уйга қайтганларида бир-бирларига нималар тўғрисида гапириб беришлари мумкин?

20. Янги йил кечасида сиз ёки ўртоғингиз билан содир бўлган бир қизиқарли воқеани айтиб беринг.

21. Бир куни қизча дарахтдан йиқилиб тушди ва отасига энди ҳеч қачон дарахтга осилмайман дея ваъда берди. Бир куни қизча қутилмаганда дарахтга чиқиб, ерга қайтиб тушолмай тинмай миёвлаётган мушукчани кўриб қолди. Қизча нима қилиши керак? Отасига берган ваъдасига риоя қилган ҳолда мушукчага қандай ёрдам бериши мумкин?

22. *Бир куни она товуқ жўжаси билан ялангликда сайр қилиб юрган эди. Товуқ ерни титиб, жўжаси учун чувалчанг олаётганида жўжа йўқолиб қолди. Она товуқ жўжасини излашга тушди ва кўрдикки, у ариқнинг нариги қирғоғида турибди.* Лекин товуқ ҳам, жўжа ҳам сузишни билмайдди. Жўжа онасининг ёнига қандай қайтади? Келинг фараз қилайлик-да, аниқ ҳисоб қитоб қилиб олайлик. Жўжа нариги қирғоққа қандай ўтиб қолди? Балки жилға муз билан қоплангандиру, қуёш нурида муз эригандир? Демак, унинг қайтадан музлашини кутиш керақдир? Сиз нима деб ўйласиз?

23. *Қоронғу тушиб, ёмғир майдалиб ёға бошлагди. Автобус бекатида икки қиз бир зонтикни ту-*

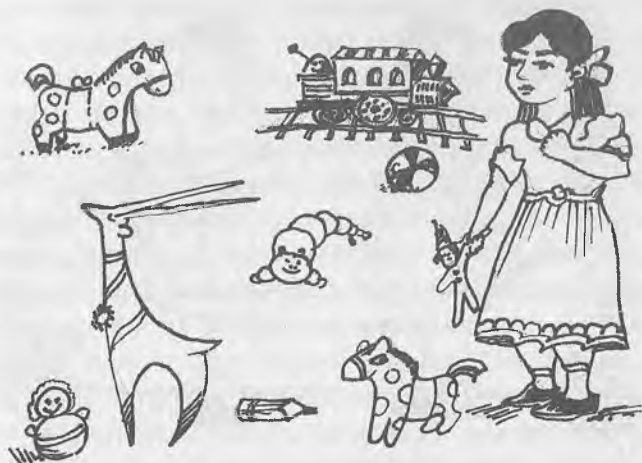
тиб туришарди. Бирган... ҳикояни давом эттириб, тугатинг.

Муаммоли ҳикоя-ю тариху маталлар болаларни доимий таҳдил методига тайёрлайди, кундалик нутқда сўзнинг нозик қирраларини ҳис қилишга ва уни ишлатишга ёрдам беради. Бу жараёнда «Ўхшайди-ўхшамайди», «Бир хил нарсаларни жамлаб, ҳар хилларини ажрат» каби ўйинларнинг аҳамияти катта. Бунинг учун ҳар хил ва бир хил нарсаларни мана бу расмдагидек жойлаштиришни ўрганиш керак:

«Буратино китобларни ўзига қайси токчалардан танлаб олди? деган саволга жавоб бериш учун албатта Буратино олган китоблар билан токчалардаги китобларни муқовадаги фарқларига қараб таққослаш керак. Кейинги расмларда кўпгина нарсалар орасидан умумий белгиларга қараб иккита бир хил нарсани ажратиб олиш керак.

1. Қизалоқнинг бир хил ўйинчоқлари борми?

2. Иккита бир хил ҳаракатланувчи қўғирчоқни топинг.

Демак, болалар фақат шу икки нарсагагина хос бўлган, катталиги, ранги, шакли, вазифаси ва шу каби жиҳатларни билишлари керак экан. Ёки аксинча, иккита деярли бир хил расмдан фарқли томонларини топиш талаб этилади.

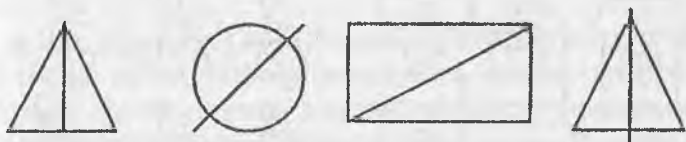
Энди атрофдаги оламни кўргазмалиликка таянмасдан, хотира ва тасаввур асосида фарқлаш мумкин. Бу, ишонсангиз, тафаккурни тараққий эттирувчи жуда яхши амалдир. Ўзимиз учун қандайдир жиҳатлари билан бир-бирига яқин бўлган образ, нарса ва ҳодисаларни ечамиз ва «нимаси билан ўхшайди, нимаси билан фарқланади?» деган ўйинни ўйнаймиз. Мана улардан айримлари:

ёмғир-қор;	стакан-пиёла;
банан-апелсин;	кема-балиқ;
бўри-тулки;	калиш-шиппак;
диван-кресло;	бўри-ит;
автобус-троллейбус;	ручка-қалам;
телеграмма-эълон;	стол-стул;
чойнак-фил;	капалак-гул;
чумоли-одам;	магнитофон-телевизор...

Шундай қилиб, энди бизнинг болаларимиз дунёни билишга қаратилган саволлар беришни, иккита муглақо бир хил нарсани топишни ва таққослашни ёки аксинча бир-бирига ўхшаш туюлган икки нарса ёки ҳодисанинг фарқли томонла-

рини топа оладилар. Демак, энди бундан ҳам юксакроқ даражадаги умумлаштириш, тизгинлаштириш ва қонуниятларни ўргатишга ўтаверсак ҳам бўлади. Демак, макон, замон ва ҳаракат тезлигининг ўзаро таъсирини аниқлаштириш учун қуйидаги кўринишда савол бериш мумкин: «Одамни, уйнинг деразасини, одамнинг юзини қанча масофадан туриб кўриш мумкин?» ва ҳоказо. Бирор нарса ва ҳодисанинг хусусиятлари ҳақида кўпроқ ва тезда фикр билдириш қобилиятини шакллантириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, қор ёғиши (паға-паға, шамолли, совуқ), эртақдаги сандиқча (чиройли, катта, беназир). Мазмун моҳиятига кўра бир-бирига боғлиқ бўлмаган нарсаларни боғлашни ўргатиш мақсадида қуйидагича топшириқни бериш мумкин: «3 та сўздан фойдаланиб, иложи борича кўпроқ гап тузинг, масалан «Ит», «Шкаф», «Бўйинбоғча». Нарсаларни умумий аломатларига кўра жамлаш қобилиятини тараққий эттиришда қуйидаги топшириқлар тавсия этилади:

1. Қайси шакллар ўхшаш?

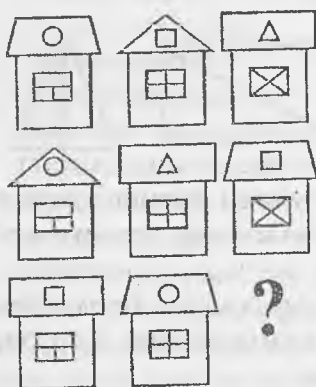
2. Ўсимликларнинг 4 гуруҳини айтинг (уларни сабзавотлар, мевалар, зираворлар, гуллар деб аташ мумкин).

3. Нарсаларни алоҳида гуруҳларга бирлаштинг. Уларни нега бундай жамладингиз? Ҳар бир гуруҳга умумий ном беринг.

Нарсалар орасидаги қонунийликни аниқлаш ҳамда тафаккурни тараққий эттириш учун қуйидаги каби расмлар билан машқ қилиш фойдалидир.

4. Қайси шаклни бўш жойга қўйса бўлади?

6 ёшлилар учун (баъзан ўзингиз учун ҳам) қуй-

идаги каби топшириқ (вазифа) қийин туюлади: «Нарсани бошқа икки нарса ёрдами билан аниқлаш» (агар бу нарсалар биргалиқда мавжуд бўлса аниқланаётган нарсани топишга ёрдам беради):

- тасмача ва одам билаги (соат);
- гўшт ва пиёз (котлет);
- газета ва кўзойнак (ота газета ўқияпти);
- куртка ва зонт (ёмғир ёғаяпти);
- махсус кийим ва машина (далага саёҳат).

Зукко бўлиш учун билимга интилувчан бўлиш керак. Билимга интилувчан эса:

- саволлар берганини яхши кўради;
- ҳаётга боғлаб савол беради;
- савол беришни одат қилиб олади.

Уйда «тирик энциклопедия» (оила аъзоларидан кимдир) бўлса, янада яхши. Мисол, Орол бобо невараси Зоирнинг қутилмаган, қийин саволарига эринмай жавоб берди:

- Қандил ва лампочка нимага ўхшайди?
- Кимнинг тирноқлари энг катта?
- Нима учун кучук баъзан болаларни ҳам тишлаб олади?
- Мана бу темирча нима учун керак? ва ҳоказо.

Агар уйда бу саволга жавоб берадиган кимса бўлмаса, луват, тўплам, антология, энциклопедиялардан фойдаланиш тавсия этилади. Боланинг ҳақиқатни билишга интилиши фақатгина ўз қобилиятига боғлиқ бўлмай, ота-она ва яқинлар томонидан бериб бориладиган билимлар самарасига ҳам боғлиқ. Бола нафақат боғчада тарбиячига, балки уйда ота-онаси ва яқинларига савол беришни яхши кўради. Бунга бефарқ қарамаслик лозим. Бола ҳар доим тинимсиз савол берса, уни янада синчков, қизиқувчига айлантиришни мас-

лаҳат берамиз. Агар 5-6 ёшли болалар берадиган саволларни таҳлил қилиб чиқсак, уларнинг кўпчилиги фактни қайд қилиш характерида эканлигини кўрамиз: Ким ҳаракат қилаяпти? Бу нима? Албатта, бу саволлар фойдалироқдир: нимадан, нима учун, қандай, сабаби нима, қандай эришиши мумкин, агарда... Кечқурунлари «Ким энг мураккаб савол беради?», «Ким энг қувноқ савол беради (оғир, аччиқ, ширин...)» каби ўйинлар ўтказишни тавсия қилган эдик. Уйда ўзлари учун «Савол бер-чи», «Тушунтир-чи», «Исботла-чи» деган дафтарлар тутадиган ота-оналар жуда яхши қиладилар. Бу уч дўст, имконият туғилганда эртас, шеър, ҳикоя ўқиб бўлгандан сўнг ота ёки она ёрдамида ҳаракатга келади. Топишмоқ-суратлар саволларни тўлдиради. Даставвал қараганда ҳазилнамо, асли ниқобланган, ички маънога эга топашмоқ-суратлар кулги қўзғаш билан бирга кулгиллигини аниқлаш тушунчасини шакллантиради. Бу фақат юқоридан қараганда шундай. Бунинг учун, бундай тасвири тушиниш учун шакли ва жонсиз табиатнинг ўзаро муносабати, инсон ҳаёти уринишлари бўйича 2-3 ҳаракатини умумлаштириб фикрлашни ўзлаштириш ва албатта, савол беришни ўрганиш керак. Тўлиқ бўлмаган, чала сурат савол туғдириш мумкин. Ундан кейин ўйин ўтказиш мумкин.

Рассомга ёрдам берамиз

Болага инсон тасвири схематик тарзда чизилган қоғоз варағи кўрсатилади.

Бир рассом чизаётган расмини тугаллай олмаганлиги ва бу расми охиригача чизиш кераклиги айтилади. Болалар уни қандай қилиб чиройли чизиш мумкинлиги ҳақида ўз фикрларини билдиради, ўқитувчилар улар айтгандай қилиб расми чизиб тугаллайди. Кейин болалардан сўрайди:

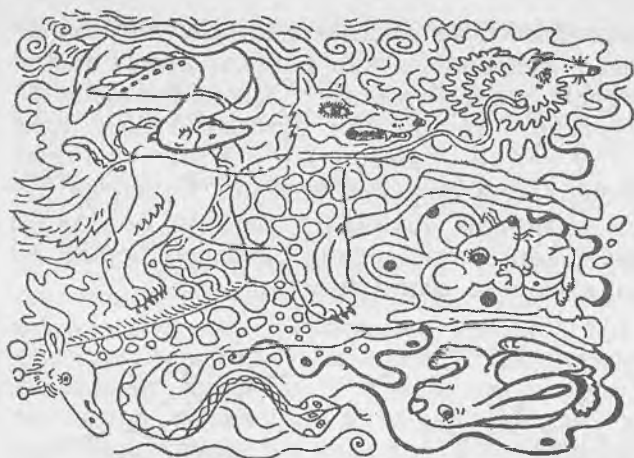
Расмда ўғил бола тасвирланганми, қиз бола-ми? Унинг кўзлари қанақа рангда? Нима кийиб олган? Расм чизиб бўлингач у ҳақда бошқа маълумотлар ўйлаб топиш ҳам мумкин: Унинг исми нима? Каёққа кетяпти? Ким билан?

... тасвирларни нафақат болалар, балки катталар ҳам ёқтиради. Қуйидаги расмни болаларга кўрсатиб, уларга қуйидагича саволлар бериш ва турлича жавоблар олиш мумкин:

1. Дарахтда кимни кўрдингиз?
2. Нима учун улар у ерга... чиқиб олдилар?
3. Нега дарахтдаги одамни дарров кўриб бўлмайдими?
4. Рассомлар кимни ёки нимани чизмоқда?
5. Келинлар, биргаликда расмга 5 та турли ном топамиз.

Расмлар бирмунча мураккаб кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Лекин улар анчагина қизиқарли бўлади. Бир қарашда фақат эгри чизиқлардан иборат тасвирда ҳеч нарса кўзга ташланмайди. Тасвир узра кўз югуртириб чиқсангиз жонли шакллар, объектларни илғаш мумкин. Қуйидаги расм юзасида ушбу саволларни бериш мумкин:

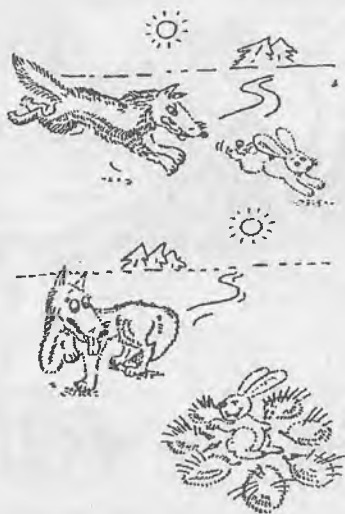
1. Кимни кўряписиз?
2. Улар нечта?
3. Нима учун улар битта расмда кўриняпти?
4. Улар ҳақида қизиқарли эртақ тўқинг?

Пастда ким ва нима тасвирлангани аниқ кўрсатилган расмлар берилган. Аммо савол бериш ва муносиб жавоб олиш учун ҳамма яхшилаб ўйлаши керак. Нима учун Буратинонинг бурнидан барглар ўсиб чиқди?

Ушбу ўйинда болаларнинг тасавури, фантазияси ривожланади. Уларда Буратинонинг бурнидан барг ўсишига оид ўзига хос ижодий ҳикоялар туғилади.

Болалар эътиборига ҳавола этилаётган расмлар орқали уларни фикрлашга ундаш керак. Масалан, бўри ва қуён тасвирланган сурат орқали албатта машҳур «Сеними, шошмай тур!» мультфильми, қуённинг уздабуронлиги эса тушади. «Бўри қуён учун нега қўрқинчли эмас?» Болалар бу расмлар асосида ўз фикрларини ифодалаш керак.

Ёки бўлмаса «Ким биринчи чопиб келди, нима учун?» деган мазмундаги расмни кўриб мантиқий жавоб топиш керак. Бундан ташқари «кимнидир доғда қолдириш учун яна нима ўйлаб топиш мумкин» деган каби саволлар билан болаларнинг топқирликларини синаб кўриш мумкин.

Баъзан тасвирда эртак матни ифодаланган бўлиб, биз фақат муаммоли саволлар билан уни тўлдиршимиз керак бўлади.

Типратикан узоқ
йўлга отланди.
Чарчади ва дам
олишга шайланди.

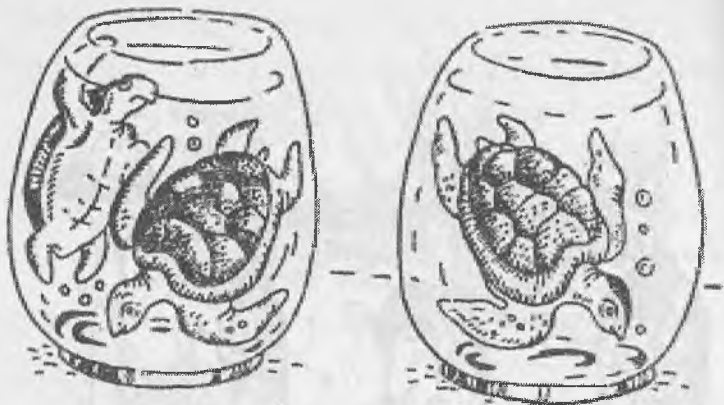
Тугунчасини
қўйиб тепа-
ликчага, ўзи
эса чўзилди
дарахт тагига.

Сен биласан
кейин нима
бўлганин,
фақат уни
тушунмас
типратикан

1. Нега тасвир «Замбуруғ — ўғри» деб номланган.

2. Расмни яна қандай номлаш мумкин?

Ва энг асосийси — типратиканга қандай қилиб ёрдам бериш мумкин? Яна алоҳида мураккаб суратлар ҳам бўладики, бунда болаларга таҳлилий тахминлар орқали тушунтириб беришга, ёрдамлашишга тўғри келади. «Қайси аквариумда сув кўпроқ» деган саволга 5—6 ёшли бола жавоб топишга қийналиши табиий. Бунда иккита бир хил сифимли (масалан, қошиқ) идиш ва жисмлардан фойдаланиб кўриш тажрибаси қўл келади.

Яна болаларга йўл, масофа ва тезлик кабиларни ҳисобга олиб, тушуниш талаб этиладиган муаммоли расм кўрсатилади.

Бундай расмга нисбатан қуйидагича саволлар тузса бўлади:

1. Бир пайтда йўлга чиққан ва манзилга тенг етиб келган типратиканларнинг қайси бирининг тезлиги юқори?

2. Қайси типратикан кўп олма олиб келди?

3. Улар олмаларни кимга олиб келди?

4. Типратиканларнинг биринчисини ва иккинчисини қандай рағбатлантириш мумкин?

5. Атрофда қанча замбуруф ўсаяпти?

6. Келинг, типратикан ҳақида эртак тўқиймиз.

НИМА УЧУН ВА ШУНИНГ УЧУН ҲАҚИДА (Эртак)

Бир замонлар Шунинг учун ва Нима учун яшаган экан. Улар ғўла(гарахт новдасининг ғилдираётганини кўриб қолишибди.

— У нима учун ғилдираяпти? — сўрабди Нима учун.

— У юмалоқ бўлгани учун ғилдираяпти, — дея жавоб берибди Шунинг учун.

— Нима учун биз ҳам бирор юмалоқ нарса яшашимиз мумкин эмас? — сўрабди Нима учун.

Шунинг учун билан Нима учун биргалашиб арралаб, рандалаб бир ғилдирак ясашибди. Ғилдиракка чиқиб олиб, ерда ўйнай бошлашган экан, осмонда учиб юрган қушни кўриб қолишибди.

— Нима учун у учаяпти? — дебди Нима учун.

— Унинг қанотлари бор, шунинг учун учаяпти, — дея жавоб берибди Шунинг учун.

— Нима учун биз ҳам қанот яшашимиз мумкин эмас? — дебди Нима учун. Иккови биргалашиб қанот ясабди ва уларнинг ғилдираги самолёт бўлибди. Улар самолётга чиқиб яна ажойиботлару ҳайрат сари учиб кетибди.

Ана, болалар кўрдингларми, бу дунёда Нима

учун билан Шунинг учун борлиги учун ҳам ҳамма ишни қилиш мумкин.

Болаларга саволлар:

- Нима учун қандай саволлар берди?
- Шунинг учун қандай жавоб қайтарди?

Болалар бошқа саволларга ҳам жавоб тузади:

- Шифокор нима учун келди?
- Нега одамлар соябон олади?
- Қушлар нега учади?
- Нима учун қишда чўмилиш мумкин эмас?
- Нега ёзда пўстин кийилмайди?
- Қишда нима учун этик кийишади?

Демак ихтирочилик — самарали ақлий ривожланишнинг кўриниши сифатида бирдан эмас балки секин-аста шаклланади. Бу борада нарса ва жисмлар умумийлиги қўл келади. Табиийки болалар боғчаларида бунга эътибор етарли бўлмаган. Яъни, агар бола тайинланган ишлардан ташқари хатти-ҳаракатлар қилса доимий танбеҳ олган.

Уста, кашфиётчи бўлиш — ажойиб. Бу билан боғлиқ бўлган «Бой ва камбағал» эртагини эсланг. Бизда камбағалга нисбатан хайрихоҳлик нақадар юқори бўлса, бойга бўлган нафрат ҳам шунчалик кучли. Шундай қилиб биз бола нарсаларнинг ўзига хослиги ва номланишини энди ўзлаштираётган пайти — 3 ёшида эмас, балки у ёки бу нарсаларнинг мавжудлигини аниқ тасаввур этадиган — 5 ёшида нарса ва ҳодисаларнинг умумийлиги ҳақидаги тушунчаларни бериб борамиз.

Шу билан бирга мактабгача ёшдагилар тафаккурининг ўз вақтида йўналиш касб этиши учун улар билан масалан қуйидагича суҳбатлашиш мумкин: «Биз санчқини овқатланиш учун ишла-

тамиз. Лекин шундай ҳолатлар бўладики, биз ундан бошқа мақсадларда ҳам фойдаланишимиз мумкин. Тоғ ёки ўрмон шароитида биз санчқи ёрдамида нима қилишимиз мумкин?.. (бирор нарсани йиртиш ёки тешиш). Агар у жудаям эски бўлиб қолган бўлса яна бошқа усулларда фойдаланса бўлади...

Бу каби суҳбатдан кейин болалар билан уларга таниш жисмларнинг умумий хусусиятлари ҳақида эслатиш мумкин.

— Дазмол — дазмоллаш, қуритиш, ўзини ҳимоя қилиш, қиздириш...

— Полиэтилен халтача — нарса соладиган идиш, ювинганда сочни ўраб олиш, ёмғирдан ҳимояланиш, гигиеник ҳимоя воситаси...

— Сочик — артиниш, бошни ўраш, пишириқни идишда иссиқ сақлаш, мушукча устига ёпиш, ойнадан кираётган совуқни тўсиш ва ҳоказо.

Умумий хусусиятлар ҳақидаги тушунчалар бир мунча очиб берилгач, болалар билан кашфиётчилик, саёҳатчилик каби ўйинлар ташкил қилишни маслаҳат берамиз.

Бу ўйинларни мана бундай уюштириш мумкин:

Болаларга нарса ва жисмлар акс этган расмлар берилади (санчқи, тўқмоқ, стул, пиёла ва ҳоказо). Бир болага иккита нарсанинг расмидан учинчи нарсанинг умумий тузилишини ифодаловчи, фойдали бўлган нарса ўйлаб топиш сўралади. Агар расмлар бир-бирига мос тушмайдиган, умумийлик касб этмайдиган бўлса, у ҳолда бирорта ҳазил ёки кулгили ҳикоями, эртақми ўйлаб топсин. Бу фаолият тасаввурни бойитади, юморни ҳис этиш, ихтирочилик қобилиятларини ривожлантиради.

Саёҳатчилар ўйинини ҳам қўйидагича ташкил этиш мумкин: сиз болалар билан ҳаво шарига саёҳат қилаяпсиз.

Қоғозда катта шарнинг расми чизилган. Болалар билан йўл анжомларини йиғиш керак (уларнинг номлари бирма-бир расм ичига ёзиб борилади). Керакли анжомларни синчковлик билан танлаш керак. Масалан, сафар йўналиш (жанубга, шимолга, денгизга, тоғ ёки чўл томонга) биринчи галда ҳисобга олинади. Йўлда кутилмаган ҳодисалар (акула, шамол, чақмоқ, дарё, тоғлар) бўлиши эҳтимоли бор. Уларни енгиб ўтиш

учун қатор масалалар, топишмоқ ёки сўз ўйини орқали катталар кузатувида ҳал этилиши керак. Саёҳатни мураккаблаштириш ёки бошқача ташкил этиш ҳам мумкин. Унда санаш, ёзиш каби машқлар қўлланилишига эришиш лозим: масалан қароқчининг оёғи нечта ёки шарга қўнган қушчалар сони қанчалигини санаш ва ёзиб бориш. Агарда нотўғри саналса ҳаво шарига олинган қуш тумшуғи билан шарни ёриб юбориши мумкинлигини ҳам ҳисобга олиш болани ўйлашга ундайди.

Саёҳат давом этади...

Кашфиётчилик фаолиятига қизиқиш ҳосил қилиш учун болалар билан мунтазам фантастик ўйинлар ташкил этиш керак. Масалан, шиша одам кашф этиш — у ҳаракат қилиши, ўртоқларини жалб этиши, кутилмаган хавф-хатарларга дуч келиши керак. Ёки бирор нарсанинг ғойиб бўлиб

қолиши, масалан, шакар йўқ — нима қилмоқ керак? Қуёш йўқ — нима қилмоқ керак? Катталар йўқ..., уйлар.., ҳайвонлар... Лекин бу ўринда болаларга фантастик ўйинлар ва уларнинг ечими ҳақиқий ҳаётдаги билан мос бўлмаслиги, қолаверса бу шунчаки ўйин эканлигини тушунтириш лозим. Акс ҳолда бола тасаввурида фантастик тахминлар ва ўйлар зарарли из қолдириши мумкин. Шунинг учун боладаги яратувчанликни нафақат фантастик жараёнлар, балки ҳаётий мисоллар билан боғлаб ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Ижодкор бола учун ўзига хослик, ғайритабиийлик, зехнлик, фикрлаш фаолиятига мойиллик характерлидир. Мисол учун иккита беш ёшли болани олайлик. Иккиси ҳам расм чизаётган бўлсин. Бирдан бўёқ тўкилиб кетдию чизаётган расмлари чапланиб кетди. Ижодга мойиллиги йўқ бола йиғлаб юборса, ижодкор бола эса расминг янги кўриниши билан қизиқади. Биз ҳаммамиз, жумладан болаларимиз ҳам ана шундай фавқулодда ҳолатлар қуршовида яшаймиз. Демак ҳар биримизнинг ҳаётимизда бўлиши мумкин бўлган, кутилмаган қийинчиликларни бартараф этишга 5—6 ёшли болаларни ундаш фойдали.

1. Уйнинг калити йўқолиб қолди. Ота-она ишда. Нима қилиши керак? Қандай қилиб уйга кириши мумкин?

2. Уй яқинида ёнғин пайдо бўлди. Уни қандай ўчириш керак?

3. Соат тўхтаб қолибди. Вақтни қандай қилиб тезда билиб олиш мумкин?

4. Қошиқ эсдан чиқибди. Қошиқсиз қандай қилиб овқат ейиш мумкин?

5. Туфлининг таглиги кўчиб кетди. Уйгача ҳали узоқ. Нима қилиш керак?

6. Йўлда машина бузилиб қолди. Нима қилмоқ керак?

Ёдингизда бўлса, «Яхши ва ёмон» ўйини орқали болаларни теварак олам билан таништириш, шу билан бирга зиддиятларга муносабат билдиришга ўргатиш ҳақида атрофлича ҳикоя қилган эдик.

Энди болаларнинг ёшига мос муаммолар ҳақида ўйлаб кўришларига ҳам ўргатиш мақсадга мувофиқ. Масалан:

Соябон — яхши (ёмғирдан тўсади), лекин ёмон (уни олиш учун каттароқ сумка керак, автобусда синиб қолиши мумкин, кимгадир тегиб кетиши мумкин). Демак соябонни мукаммаллаштириш ҳақида ўйлаш керак. Бу ҳақда болалар ҳам уйлагани маъқул.

Якшанба — бу яхши (оила даврасида бўлиш, яхши таомлар тайёрлаш, саёҳатга чиқиш), ёмон томони (уйда тартибсизлик бўлиши, шовқин тўполон). Нима қилиши керак?

Унутмаслик керакки, кашфиётчилик «ҳазил саволлар»га жавоблар топишдан бошланади. Улардан баъзиларини сизга ҳавола этиб, болалар билан ўйлаб топишни маслаҳат берамиз:

1. Фил эмас, хартуми бор. У нима? (урғочи фил)
2. Икки қўлда 10 та бармоқ бор. Ўнта қўлдаци? (50)
3. Бўтқа тагига олиб кетмаслиги учун тўппончадан қандай фойдаланиш мумкин? (бўтқани тўппонча билан аралаштириб туриш)
4. Дарахтда 4 та қўш ўтирарди. Мушук биттасини еб қўйса, нечта қолади? (қолганлари учиб кетади).

5. Қайси йил фақат бир кун бўлади? (янги)
6. Ёмғир икки кун тинимсиз ёғиши мумкинми? (йўқ, чунки кунлар орасида тун бор).
7. Қарға 7 ёшга тўлгач нима бўлади? (8 га ўтади)
8. Идишдаги 5 та олма беш кишига биттадан берилганда битта олма идишда қолиши мумкинми? (бир кишига олма идишида берилади)
9. Лайлак қачон бир оёқда туради? (иккинчисини кўтариб олганда)
10. Кетма-кет беш кунни ҳафта номларини айтмасдан сананг. (аввалги куни, кеча, бутун, эртага, индинга).
11. Қайси парранда ўзи тухумдан чиқади-ю, тухум туғмайди? (Хўроз)
12. Одам қаерда юрмайди? (шифтда)
13. Яримта апелсин нимага кўпроқ ўхшайди? (иккинчи ярмига)
14. Қуруқ тош қаерда бўлмайди? (сувда)
15. Сувни қандай қилиб тешик челақда олиб бориш мумкин? (музлатиб)
16. Терақда нечта олма бўлади? (бўлмайди).
17. Овқатланиш учун нима керак? (оғиз)
18. Қандай идишдан овқат еб бўлмайди? (бўш идишдан)
19. Ким ҳамма билан гаплашади-ю, кўринмайди? (акс-садо)
20. Ёмғир ёғаётганда қарға қандай дарахтда ўтиради? (хўл дарахтда)
21. Ўрдак сузишни қаердан бошлайди? (қирғоқдан).

Бу жараёни узлуксиз давом эттириш мумкин. Таълимнинг бу кўриниши чексиз бўлиб, уни дидактик ўйинлар ва машқлар ёрдамида такомил-

лаштириб бориш мумкин. Қуйида ана шундай ўйинлардан бир туркумини ҳавола этамиз:

Тўртинчиси ортиқча

Бу мантиқий ўйин. Болага 4 та нарсанинг расмини беринг. 3 таси битта умумий тушунчага даҳдор бўлсин. У «ортиқча»сини топса, рағбатлантирилади. Расмлар тўплами турлича бўлиши мумкин: стол, стул, кроват ва чойнак, от, мушук, ит ва қисқичбақа, арча, қайин, чинор ва қулупнай, бодринг, шолғом, сабзи ва қуён.

Агар бола ҳамма топшириқларни тўғри бажара олмаса, ажабланманг. Унинг фикрлари ва асосларини тинглашга ҳаракат қилинг. Чунки болага қуён билан сабзининг бир-бирига боғлиқлиги бодринг ва шолғом каби сабзавотлар қаторидан сабзини ажратиб олишига асос бўлиши мумкин. Унга сабзавот ва жониворлар деган тушунчага асосланиб тўғри жавобни топишда ва қуён «ортиқча» эканини билишда ёрдам беринг. Бунда болага умумлаштирувчи жумлалар айтиш орқали ўзи жавоб топишига имкон яратиб беринг.

Оламда нима бўлмайди?

Болага оламда йўқ нарсалар расмини чизишни топширинг. Расмдаги нарса нега оламда йўқлигини сўзлаб беришни сўранг. Агар ўйинда ўзингиз ҳам иштирок этсангиз, у янада қизиқарли бўлади.

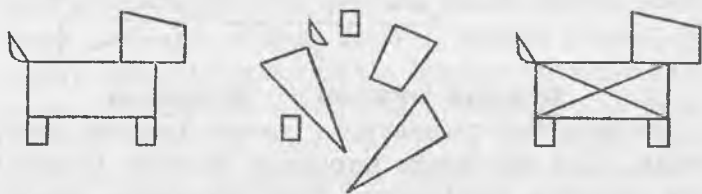
Ҳамма бир нарса ҳақида

Оилада бўладиган суҳбатларни бирон-бир нарса ҳақидаги умумий сифатлар ва тушунчалар атрофида ташкил этиб, болалар ҳам унга жалб этилади: дарахт нимага ўхшайди, нимадан фарқ қилади? Дарахт бўла туриб нега одамлар пластмасса,

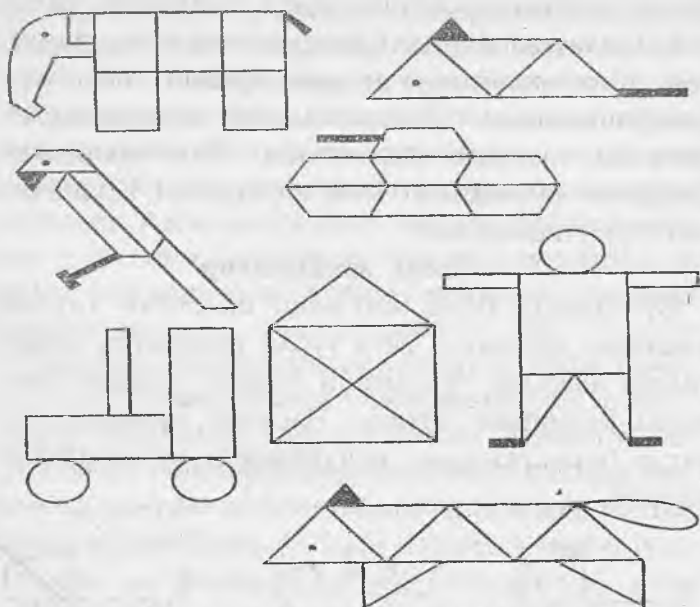
темир кабиларни кашф этди? У нимаси билан ноқулайлик касб этади? Ёғочдан жиҳозлар, идишлар, ўйинчоқлар ясаган одам қандай сифатлардан фойдаланади? Ёғоч майдалари ва қириндилари нима мақсадда ишлатилади? Ёғоч чўкадими? Ёнадими? Бўяладими? Нам тортадими? Қизийдими? Сув ўтказадими?

Ўзинг жойлаштир

Бу ўйинда бола жисмлар шаклини таҳлил қилишни ўрганади. Унга турли қисмларга ажратилган шакллар тўпламини беринг, қандай шакл ҳосил қилишини айтинг. Масалан, қуйидаги суратда берилганидек, кучукчанинг кўринишини ясасин.

Ўйинни бола учун мураккаброқ ҳолатларгача ривожлантириб беринг. Агар намунада ички чиқиқлар ҳам кўрсатилса масалани ечиш осонлашади. Агар кўргазма учун берилган шаклдан берилган шакл бўлаклари кичик ва майда бўлса, у ҳолда топшириқ мураккаблашади. Бу шакл яшаш учун берилган бўлакчаларнинг миқдорига ҳам боғлиқ, агар улар керагидан кўпроқ бўлса, бола танлаб олишга мажбур бўлади. Қуйида геометрик фигуралардан яшаш мумкин бўлган нарсаларнинг кўринишлари берилган:

Бўлиши мумкин — бўлмайди

Бу ўйин бой тасаввур ва соғлом фикрни талаб этади. Сиз айтаётган нарсалар бўлиши мумкин ёки аксинча эканлигини бола мушоҳада қилиб кўриши керак. Агар у тўғри жавоб топса, навбатдаги топшириқни бола сизга беради. Агар нотўғри жавоб берса, навбат яна сизда бўлади. Бунда сиз бўладиган, бўлмайдиган мисолларни аниқ келтиринг, масалан: «Бўри дарахтда ўтирибди», «Идишда пиёла пишаяпти», «Мушук томда юрибди», «Кучук томда юрибди», «Қайиқ осмонда сузиб кетяпти», «Қизча расм чизаяпти», ва ҳ.к. Агар сизнинг ва боланинг фаразлари турлича ва қутилмаган тарзда берилса, ўйин қувноқроқ ва қизиқарлироқ бўлади. Агар баъзан янглишиб кетсангиз, бу ўйиннинг фақат қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Нимадан нима ҳосил бўлади?

Бола катталарнинг саволларига жавоб беради: «тухум, жўжа, бола, уруғ, ун, темир, фишт, мато, ўқувчи, касал ва ҳ.з.лардан нима ҳосил бўлади?». Бола берган жавобларни муҳокама қилишда яна бошқа жавоб вариантлари мавжудлигини ҳам таъкидлаш керак. Масалан: тухумдан нафақат қушча балки тимсоҳ, ташбақа, илон бўлиши ва ҳатто овқат қилиш ҳам мумкин. Бир ўйинда 6-7 сўзни муҳокама этса, бўлади.

Бу ўйиннинг яна бир варианты:

Аввал нима бўлган эди?

Бу ўйиннинг мазмуни аввал нима бўлган эди? деган саволга жавоб беришдан иборат: жўжа (тухум). От (тойчоқ), сигир (бузоқ), балиқ (икра), олма (уруғ), капалак (қурт), нон(ун), шкаф (ёғоч), велосипед (темир), кўйлак (мато), туфли (тери), уй (фишт), кучли (кучсиз) ва ҳ.з. Бундан ташқари биттадан кўп маънога эга бўлган сўзлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Ҳар бир сўзга мос жавоб вариантларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Энг зарурини танлаш

(морфологик таҳлил услуби)

Айтайлик, биз расм чизмоқчимиз ва бир қанча сўзларни келтирамиз: қалам, бўр, гуашь, асфальт, тош, қоғоз, буёқ чўткаси, бармоқлар, таёқча. Улардан 3 та сўзни танлаб олиш керак ва шу нарса-лар иштирокида расм чизиш мумкин бўлсин. Қанча кўп вариант топиш мумкин бўлса, шунча яхши.

Кашфиётчи

Ушбу ўйинни ташкил этиш учун 10 та аниқ тасвирдаги расмлар керак бўлади. Ҳар бир расмда битта нарса тасвирланган бўлади: болға, илгак, арра, пичоқ, санчқи, қайчи, курси, китоб

токчаси ва ҳ.з. Ҳар бир расмни болалар ишти-рокида диққат билан кўриб чиқинг, нарсалар ном-ланишини таҳлил қилинг. Кейин ўйинни бошлаш мумкин, бошловчи айтади: «Келинлар кашфиёт-чилик ўйнаймиз. Янги буюмлар ўйлаб топамиз. Масалан, бир вақтнинг ўзида ҳам илгак ҳам арра вазифасини бажарувчи янги буюм бўлсин. Бош-ловчи болаларга шу буюмлар тасвирланган рас-мларни кўрсатади. *«Лекин бундай буюмни яшаш учун унинг расми чизилади.»*

Ҳар бирингиз ана шундай кашф этилаётган буюм расмини чизинг».

Тайёр расмларни болалар кўриб чиқади, му-ҳокама қилади. Энг яхши вариантлари қайта иш-ланган расмлар пластилин ёрдамида тайёрлана-ди.

Кейин қуйидаги нарсалар ўйинни давом этти-риши учун таклиф қилинади: курси — китоб ток-часи, санчқи — пичоқ, болға — болта, қайчи — отвёртка ва ҳ.з. Яна бошқа нарсаларни ҳам ўйинга киритиш мумкин. Кейин болалар икки хил вазифани бажарадиган буюмларни ўйлаб топишга ҳаракат қиладилар.

У.В.М.(ўлчам, вақт, миқдор) оператори

Бир-иккита нарса олиб уларнинг ўзига хос ай-рим хусусиятлари алмаштирилади: ёки ўлчами, ё вақти. Масалан, бўғирсоқ жуда ҳам оғир ва бу айни қишда содир бўлсин дейлик. Тулки оғир бўғирсоқни кўтариб кетишдан чарчаб, совуқда қотиб қочиб қолибди. Бошқа яна кўплаб вариан-тларни топиш мумкин.

Сўранг — топинг

Ҳар қандай сурат бўлсин:

- а) тасвирда (бўлмаган) ифодаланмаган нарсалар ҳақида кўплаб саволлар тузиш;
- б) тасвирдаги ҳолат билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни имкон қадар кўпроқ санаш;
- в) тасвирдаги вазиятни юзага келтириши мумкин бўлган сабабларни имкони борича кўпроқ келтириш.

Ўзгартир

Ўйинчоқни шундай ўзгартиргинки, натижада уни уйнаш жудаям қизиқарли бўлсин.

Фойда — зарар

Бошловчи нарсанинг номини айтади. Бола унинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойда ва зарари ҳақида тушунтириб беради.

Нима бўлиши мумкин?

Бошловчи нарсанинг номини айтади. Бола унинг универсал хусусиятларини санаб беради.

Биз — тарихчилармиз

Болалар билан бирор бир нарсани танлаб оламиз ва унинг фойдаланадиган буюм шаклига келгунича бўлган ўтмиши ҳақида фикрлашамиз (чойнак — аввал тупроқ бўлган, кейин лой, кейин эса...).

Тасаввур қилинг...

Бола гулга айланиб қолди... У нима ҳақида ўйлайди? Кечаси ниманинг гувоҳи бўлади? Нимадан кўрқади унинг гулбаргчалари сенга нималар ҳақида шивирлайди.

Нима бўлади?

Нима яшил бўлади (сарик, қизил,, тузли, ҳўл, айлана,... бўлади)?

Бирор нарсани чизинг

Ўрмонда ўсадиган ўсимликни чизинг (ёки фақат сувда яшайдиган ҳайвонни). Энг ширин нарсанинг расмини чизинг....

Балиқ, қуш, йиртқич

Бошловчи уч сўздан бирини айтади бола тезликда шу сўзга хос жонивор номини айтиши керак қуш - қалдирғоч.

Тузилиши бўйича ҳикоя

Бирор ҳайвон ёки қуш ҳақида гапириб беринг

1. Нима?
2. Нима билан қопланган?
3. Қаерда яшайди?
4. Қандай ҳаракатланади?
5. Нимадан қўрқади?
6. Нима билан озикланади?
7. Қандай фойдаси бор?
8. Қандай зарари бор?
9. Нимага ўхшайди?
10. Нимага ўхшамайди?

ва ҳоказо.

Нимага ўхшайди:

Товланувчилар

Экранли уйин

Ясама телевизор экрани орқали бирор нарса-

нинг ёки ҳайвоннинг бир қисмигина кўрсатилди. Болалар уни топишлари ва номини айтиши керак.

Ғайриоддий нарсани чизинг

Ғаройиб машина расмини чизинг ва унда сеҳрли мамлакатга бориш мумкин бўлсин. Шундай дарахт чизингки унда ажойиб мевалар ўсиб чиқсин; ҳайвонлар базмига кийиб бориладиган кўйлак расмини чизинг.

Нима учун.

Одамга нима учун кўп кийим-кечак керак?

Нега идиш - товоқлар керак? Одамга дўстларнинг нима кераги бор? Пул? Мебел? Китоблар?

Сиз кашфиётчисиз

Кутилмаганда сиз онангизга қийин ишларни бажаришда ёрдам берадиган ёрдамчи кашф этдингиз. У қандай бўлади?

Кўриб қолдингиз

Сиз кўчада чумолини кўриб қолдингиз. У қаерга шошилмоқда.

Учар ликопчада ғаройиб одамни кўриб қолдингиз. У қанақа бўлади?

Хоҳлайману, мумкин эмас

Музқаймоқ егим келяпти-ю, томоғим оғриydi.

Уйлаб топ

Ота-она нима учун керак? Болалар боғчаси-чи? Мактаблар-чи?

Туфли? Дўстлар? Қор? Ёмғир-чи?.

Нима қаерда тугилган

Ерда... Сувда...

Гапни тўлдилинг

Кеча жуда..., шунинг учун иссиқ

Қайси сўз яширинган?

Сўзларда қайси ҳайвонлар номи яширинган; «шукму, батошқа», мисоллар келтиринг.

Ликопчалар ва қошиқларнинг жаранги қандай

Идишларни тахлашда уларнинг товуши неча бор такрорланганига қараб сонини айтиб бериш.

Шаклга қараб билиш

Турли буюмларнинг шаклига қараб номини айтинг: қайчи, қўл соати.

Шеърый усулда расм чизиш

Юмалоқ тана

Яъни бу калла.

Икки айлана.

Бу-кўзлар, ана.

Оғиз, бурун ҳам доира,

Қўшиқ айтар тўхтамай.

Тўрт оёқда туради,

Шамол келса юради.

(Одатий тушунчалардан чекинган ҳолда одамчани қандай чизиш мумкин).

Бундан ташқари, боладаги ижодий қобилиятни ривожлантириш ва ўзига бўлган ишончни шаклантириш учун пантомимо(турли хатти-ҳаракатлар билан бирон-бир жараённи ифодалаш)дан ҳам фойдаланиш мумкин.

Кимнинг вазифасини бажараяпман?

Харакатни тартибга солувчининг.

Бўёқчининг.

Дурадгорнинг.

Тарбиячининг.

Скрипкачининг.

Почта ходимининг.

Этиқдўзнинг.

Ҳайдовчининг.

Боксчининг.

Тасвишлаб берчи, агар... нимани ҳис қиласан?

Итнинг оёғини босиб олишса?

Уйқуга ётганингда?
 Адашиб қолсанг?
 Ташқарида жуда совуқ бўлса?
 Қорнинг оғриб қолса?
 Музқаймоғингни олиб қўйишса?
 Меҳмонга бориб, қизиқ нарсани кўриб қолсанг?

Туфилган кунларга бориб қолсанг?
 Қуёш чарақлаб турганда?

**Қўлларинг ёки бармоқларинг ёрдамида
 кўрсат ишора қил**

Жойингдан қимирлама!
 Кимнидир койияпсан.
 «Кўришгунча» деб имла.
 Игнага ип утказ,
 Тишингни юв.
 Тирноғингнинг кирини тозала.
 Тишларинг орасидан ниманидир олиб ташла.
 «Ярашиш» белгисини кўрсат.
 Жуда шошиб кетаётган одамнинг юришини ўхшат.
 Пойафзали қисаётган одамни юришини кўрсат.
 Йўлбошчининг юришини кўрсат.
 Имиллаган, лаппашанг одамнинг юришини ўхшат.

Қайси уй вазифаларини бажараман?

Полни супураман.
 Уй жиҳозларининг чангини артаман.
 Идиш-товоқларни юваман.
 Чангютгични ишлатаман.
 Столга дастурхон ёзаман.
 Ювилган кирларни дорга осаман.
 Хазонларни тўплайман.
 Экинларни сўфораман.

БОЛА ХОТИРАСИНИ ҚАНДАЙ ЯХШИЛАШ МУМКИН?

Масала: "Ҳеч ким ўзини эси паст демайди, лекин кўпчилик хотираси чатоқлигидан шикоят қилади" дейилади халқ мақолида. Бу маталга истеҳзо жо қилинган. Бироқ ҳақиқатдан ҳам биз катталар, айниқса, ёшимиз 40 дан ошганидан сўнг хотирамиздан шикоят қила бошлаймиз, машҳур шеърни ёки куйлаётган кўшиғимизнинг давомини эслай олмай қоламиз, уйда бирон нарсани қаерга қўйганимизни эслай олмай, уни роса қидирамиз. Илгари бунақа аҳволга тушмаган эдик. Бундай ҳолатда ёш улғайганлиги ўз таъсирини кўрсатади. Аммо, хотира даражаси умрнинг дастлабки йиллариданоқ мавжуд бўлади. Ирсий омиллар аҳамиятини камайтирмаган ҳолда шуни айтиш керакки, болалар туғилганиданоқ уларнинг қобилиятлари, шу жумладан хотиралари ҳам турлича бўлади. Мисол учун икки нафар уч ёшли болани қиёслаймиз, улардан бири кичкинагина шеърни тез ёдда сақлаб қолади, иккинчиси билан эса, бунинг учун бир оз шуғулланишга тўғри келади. Шунга қарамай, бу борада уйда ёки жамоат муассасасида яратилган шароитнинг ҳам ўзига яраша таъсири бор.

Келинг, инсон ҳаётида хотира қандай ўрин тутишини аниқлаб олайлик. Чунки, сиз геометрия, физика ва бошқа фикрлашни талаб қилувчи фанларни жуда яхши ёдда сақлаб қолган ҳолда улар-

ни яхши ўзлаштира олмаслик мумкин деб, ҳақли фикр айтишингиз эҳтимолдан холи эмас ва бу тўғри ҳам. Бироқ заиф хотира билан ҳарфларни ёдда сақлаб қолиш, ўқишни ўрганиш, карра жадвалини, бирор шеърни ёки ҳеч бўлмаса бирор матал ёки мақолни ёдда олиш мумкинми ахир. Мумкин, лекин бунга кўп вақт сарфлашга тўғри келади. Кўп вақт сарфландими, демак бу машғулот зерикарли ва қизиқарсиз бўлади.

Хуллас, хотира боланинг ақлий ривожланиши учун дастлабки ижобий замин яратади. Қолаверса, у кундалик ҳаётда энг зарур нарса.

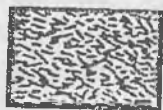
Масаланинг ечими: Биз ота-оналарнинг олдимизда фарзандимиз хотирасини ривожлантиришдек муҳим масала туради. Бу ишда аввало, хотира кўрганини, эшитганини, ҳидлаганини, ушлаганини эслаб қолиш каби тўрт турга бўлинишини ёдда тутмоғимиз керак. Мактабгача ёшдаги болада кўриб эслаб қолиш кучлироқ бўлади, яъни у кўрган нарсасини тезроқ ва яхшироқ эсда сақлаб қолади.

Келинг, аввал, мактабгача ёшдаги боланинг хотира хусусиятларини кўриб чиқамиз: кичкинтой одатда ахборотни тезда эсда сақлаб қолади ва янгисини ўзлаштириш учун эскисини шунчалик тез унутади ҳам (Агар эски ахборотни такрорлаб, машқ қилиб турмаса). Қисқаси, кичкинтойлар хотираси ўзгарувчан-нозик бўлиб уни машқ қилдириб туриш лозим. Хотиранинг ҳар хил турларини ривожлантириш учун уларга ёндашув ҳам, машғулотлар, машқлар ва ўйинлар ҳам ҳар хил бўлмоғи лозим. Аниқ маслаҳатларга ўтмасдан олдин диққатингизни "Хотирамиз заҳиралари" қўлланмалар тўпламига қаратамиз. Мазкур тўпламга қуйидаги ҳолатлар киради:

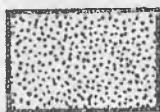
- ушлаб кўриб эсда сақлаб қолиш;
- ҳидлаб кўриб эсда сақлаб қолиш;
- кўриб эсда сақлаб қолиш;
- рақамларни эсда сақлаб қолиш;
- хорижий сўзларни эсда сақлаб қолиш;
- хотирадан соқит қилишга ўргатиш.

Қўлингиздаги тўпلامда нафақат хотирани яхшилашга, балки тасаввурни, бадий тафаккурни, ижодий қувватни ҳамда умумий маърифий даражани ривожлантиришга қаратилган ўйинлар тизими тақдим этилган.

Бунда кичкинтойлар чарчатиб қўймайдиган, қизиқарли ўйинлар жараёнида катта сифимдаги маълумотларни эсда сақлаб қолишнинг самарали усуллари ўзлаштирадilar. Шундай қилиб, машғулоти хотиранинг "ушлаб кўриб эслаб қолиш" туридан бошлаймиз. Чунки, биринчидан, хотиранинг бу турига оилада ҳам, болалар боғчаларида ҳам жуда кам эътибор берилади, иккинчидан эса хотиранинг бу тури сезгилар ривожига ва инсон учун зарур бўлган таъсирчанликнинг шаклланиши учун ўта зарурдир. Хотиранинг бу тури — турли хил предметларга тегилгандаги сезгини эслаб қолиш қобилиятидир. Хотиранинг бу турини ривожлантирувчи ўйинлар учун юза қисми бир хил ғадир-будирликда бўлган 10 дона тахтача керак бўлади. Қалин картон ёки фанерадан ёхуд ис-талган бошқа материалдан 10x20 см ўлчамдаги 10 та тахтача кесиб олиниб, орқа томонидан 1 дан 10 гача рақамланади.

1-рақамли тахтачага болалар билан биргаликда табиий ёки сунъий мўйна парчаси елимланади.

2- рақамли тахтача эса, қаттиқ ва дағал (ғадир-будир) бўлиши керак. Унга жилвирли қоғоз парчаси елимланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

3- рақамли тахтачага қандайдир бир пахмоқ, ипдан ёки жундан тўқилган мато парчаси елимланади.

4- рақамли тахтача устига эса шамнинг эриганини (мумни) томизиб чиқинг, тахтача узра мум томчилари бўртиб-бўртиб турсин.

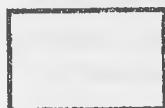
5- рақамли тахтача юзасига арқон ёки қалинроқ ип парчасини илон изи қилиб ёпиштиринг.

6- рақамли тахтачага гугурт доналари ёки ҳар хил таёқчаларни ёпиштиринг.

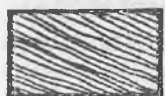
7- рақамли тахтачага эса худди б-чидагидек гугурт чўпларини тартибсиз равишда жойлаштиринг.

8- рақамли тахтачанинг юзаси мутлақо силлиқ бўлиши керак. Бунда целлофан, клеёнка ёки шунга ўхшаш бошқа нарсалардан фойдаланиш мумкин.

9- рақамли тахтачага духоба ёки бахмал мато елимланг.

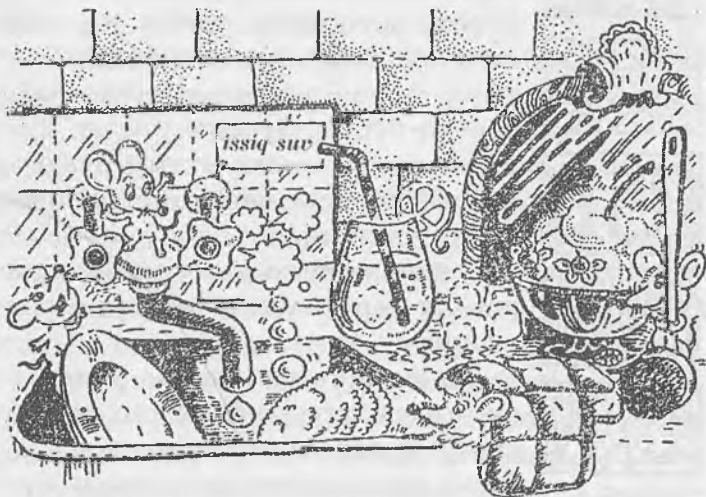

10- рақамли тахтачага йўл-йўл чивикли мато, масалан, жинси ёки чий-духоба парчасини ёпиштиринг.

І ўйин

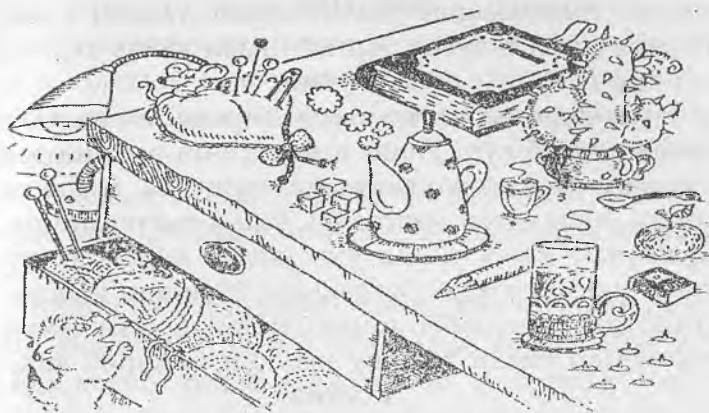
Турли хил нарсалар чизилган расмлар танлаб олинади. Расмда иссиқ, совуқ, силлиқ, дағал,

гадир-будур нарсалар акс этсин. Кичкинтой, расмдаги нарсаларни ушлаб кўр, балки улар ҳақиқийдир. Уларни "ушлаб кўраётганимда" нимани ҳис қилаяпсан? Уларнинг ҳар бири сенга қайси рақамли тахтачани эслатмоқда:

II ўйин

Расмда, столнинг устида ва остида турли хил нарсалар ётибди. Ушлаб кўрсанг, уларнинг ҳаммаси ҳар хил: иссиқ, совуқ, силлиқ, тиконли, юмшоқ, қаттиқ. Ўзингча уларни бирма-бир ушлаб кўраётгандек бўл. Ҳеч бирини қолдирма. Диққатли бўл. Хўш, ҳаммасини "ушлаб кўриб" сизнингми? Энди расмни ёпиб, бўм-бўш стол расмига қара.

Олдинги стол устида ва остида ётган нарсаларни эслашга ҳаракат қил. Бу ишни осонлаштириш учун худди ўша нарсаларни яна ушлаб кўраётгандай ҳис қил. Қўйига эсингга келган нарсаларнинг номини ёз (ёки расмини чиз, онанг босма ҳарфлар билан ёзиб чиқса ҳам бўлади):

глобус, кактус, соат, дўппи, портфель, нок, самолётча, қалам, ип ўрами, чироқча, чойнак, шам, саватча, ботинкача, газета, сочиқ, атиргул, копток, кўлмакча, арра.

1-расми стол сурати туширилган варақни очиб кўргин-чи, ҳамма нарсани эслаб олдингми-йўқми билиб оласан. Эслай олган нарсаларнинг ёзилган номлари олдидаги катакларга белги қўйиб чиқ, кейин белги қўйилмаган катакларни санаб чиқ — шулар сенинг хатоларинг бўлади.

III ўйин

Тахтачаларнинг рақамланган томонини пастга қилиб, 1 дан 10 гача бўлган тартибда қатор қўйиб чиқ. Яхшилаб, диққат билан қараб чиқ. Кўзларингни юм ва уларни аралаштириб ташла. Топ-

шириқ: тахтачаларни ушлаб кўриб, уларни 1 дан 10 гача аввалги тўғри тартиб билан қатор тер.

IV ўйин

1-рақамли тахтачани ол. Кўзингни юм ва тахтачани ушлаб кўр. Унинг юзаси сенга нимани эслатмоқда (жавоб вариантлари: мушукча, мўйнали пальто, қирқилган майсазор). Ёки 4-тахтачани ол. Кўзларинг юмуқ ҳолда уни ушлаб кўр. У сенга нимани эслатмоқда (ботқоқдаги йўсинни, идишда қотиб қолган мураббо томчиларини). Бошқа ҳамма тахтачалар билан ҳам шу машқни бажариб чиқ.

V ўйин

Ўзингча тасаввур қил, сен қуйидаги нарсаларни ушляяпсан:

булут _____ ғам _____

кулгу _____ мусиқа _____

Уларни ушлаганингда нимани ҳис қилишингни ёзишга ҳаракат қил.

VI ўйин

Мана тахтачалар билан ҳам анча шуғулланиб қўйдинг. Улардан баъзилари сенга кўпроқ, баъзилари камроқ ёқаётган бўлиши мумкин. Баъзилари эса, ҳатто ёқмаслиги ҳам мумкин

Тахтачаларни қуйида кўрсатилган — "энг ёқимсизидан — энг ёқимлисигача" тартибида қўйиб чиқ. Агар қўлингда (ёнингда) тахтачалар бўлма-са, ўзингча уларни бор деб тасаввур қилиб, шу машқни хаёлан бажариб кўр. Кайфиятинг доим яхши бўлсин, кичкинтой.

VII ўйин

Болаларнинг албатта танишлари бор: болалар, қариндошлар, қўшнилар. Фарзандингизни қайси тахтача қайси танишининг табиатини, товушини, ташқи кўриниши ва қилиқларини эслатишини тушунишга ўргатинг.

VIII ўйин

10 та тахтачадан эртақ ва ҳикоя тузамиз.

"... дастлаб мен уйнинг ғадир-будир деворини кўраяпман. Ғадир-будир тахтачани қидираман, у биринчи.

Эслашда давом этаман. Уй деворида дераза-ойна бор. Ойнага ўхшаш силлиқ юзали тахтачани оламан.

Кейин қайси тахтача? Кейин нима бўлди?.. Ёмғир ёғаётганди, ёмғир томчилари дераза ойналарида қотиб, тиниб қолаётганди. Албаттада! Кейинги тахтача — қуриб қотиб қолган тахтачада.

Мана деразага мушук сакраб чиқиб олди. Бу — юмшоқ тахтача"... ва ҳоказо.

Энди қисқача хотиранинг ҳидлаб эслаб қолиш тури ҳақида, яъни ҳидларни ёдда сақлаб қолиш ҳақида. Оила шароитида биз ёқимли ва ёқимсиз ҳидларга эътибор берамиз. Болаларни худди шу ҳолатларда машқ қилдирамиз.

"Нима деб ўйлайсан, мен нима тайёрлаяпман?" (шўрва, компот ёки котлет);

"Қайси атирдан сепиб олдим?" (болага олдин ҳар хил атирлар ҳидлатиб олинади);

"Онанинг, даданг ва оиланинг бошқа аъзоларининг ҳиди қандай?" (кўзларингни юмиб топчи, мен қўлимда кимнинг нарсасини ушлаб турибман);

"Ётоқхонамизнинг ҳавосини алмаштириш керакми?";

"Қайнатилган ва хом сабзавотларни, мева ва тайёр таомларни ҳидига қараб номини топ?" — бу ва бошқа топшириқлар фақат ҳидлаб эслаб қолишни ривожлантирибгина қолмайди, улар ке-

лажак ҳаётда ҳам зарур бўладиган машқлар. Унинг устига мактабгача ёшдаги болага бундай машғулотлар ёқади.

Кўриб эслаб қолиш. Бу, биз илгари айтиб ўтганимиздек бола хотирасини ихтисослаштирувчи тур, чунки унинг замирида бола нигоҳи билан кўриб ўзлаштирадиган аниқ ифодалар ётади. Боланинг хотираси қанчалик яхши бўлишига қарамасдан, биз унда кўриб эслаб қолишни шуғуллантириб боришни қатъий тавсия қиламиз. Бу мақсадда қуйидаги ўйин ва машғулотларни мунтазам ўтказиб бориш керак.

Қайси шаклдан нечтадан бор? (доиралар...)

+ ○ + ○ +
○ ○ ○
+ + ○ + +

Шакллар миқдори кўпроқ, ёки камроқ бўлиши мумкин:

+ ○ + ○ +
○ ○ ○
+ + ○ + +
○ ○ ○
+ + ○ +

Боладан сўраш керак: "Қандай қилиб санадинг (битталабми ё?). Унга тўғри, кетма-кет ва тез (устунлар бўйича) санашни ўргатиш керак. Шаклларга қараш учун боланинг ёши ва хотира қобилиятига қараб 1 дақиқа ёки кўпроқ вақт бериш мумкин.

Болалар нима қилишяпти?

Машқ топшириқларининг кетма-кетлиги тахминан шундай бўлиши мумкин: "Нечта шакл бор? 2-, 5-, 9-шаклчалар нима қилишяпти?" Ҳамма маш-

қларни худди шундай қилиб бажар. Расмларни эпизодик кўринишда кўрсатиш мумкин.

Кейинги расм билан ҳам худди шундай ишланади.

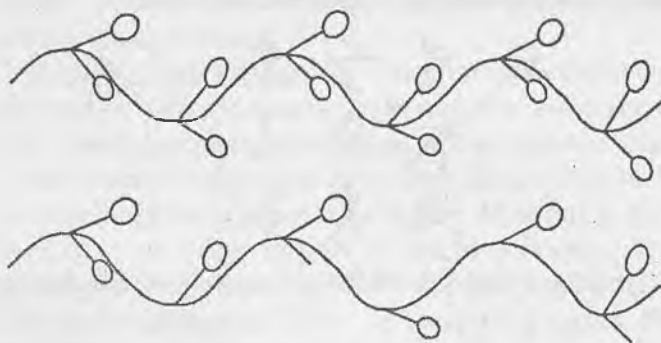

Нақшни эслаб қол.

Худди шундай нақшни чиз. Нақшларни мураккаблаштириш мумкин.

Шохчаларнинг фарқи нимада?

Кулгили нимани кўрддинг?

Кулгили, ҳазил расмлар, кўриб эслаб қолиш қобилиятидан ташқари ҳажвни қабул қилиш хусусиятини ҳам шакллантиради. Бундай суратларни 10 сония кўрсатишнинг ўзи етарли. Жавоблардан сўнг биргалиқда ҳазил ҳикоя тўқиш ҳам мумкин.

Фарқини топиш.

30 сония ичида иккита кампирнинг ва иккита қизалоқнинг бир-биридан фарқини топиш керак. Бундай машқлар кузатувчанлик ва хотирани (санашда такрорламаслик керак) тарбиялайди.

Мусаввир нимани алмаштириб қўйибди?

Алмаштириб қўйишлар такрорлашга, мустаҳкам билимларни ўзлаштиришга ва тушуниб эсда сақлашга ўргатади.

Нима йўқолди?

Хотирани мустаҳкамлаш учун уйингизнинг ўзида кўплаб имкониятлар мавжуд. "Нима йўқолди?" — кенг тарқалган бу ўйин болаларга ёқади. Биз бирор каттароқ нарсани мисол учун ошхонадан нонқутини яшириб қўямиз ва боладан "Нима йўқолди?" деб сўраймиз.

Бундай ўйинларнинг янада мураккаброғи "Нима ўзгарди?" ўйинидир. (Бунда худди ўша нон қутисини оламизда, ошхонанинг бошқа жойига қўямиз). Бундай ўйинлар боланинг хонасида, пардоз-андоз хонасида ёки сайрга чиққанда ўйналади.

Турфа хил ўзгаришлар.

Сиз билан биз ўзимизнинг тирик кўرғазмали

қурол эканлигимизга кўпинча етарли эътибор бермаймиз. Бу борада "Турфа хил ўзгаришлар" ўйини тавсия қилинади. Бу ўйин қуйидагича ўтади: ўйнаётган киши хонадан чиқиб, ўзининг ташқи кўринишида ниманидир ўзгартиради (соатини, сирфасини ечиб қўяди, соч турмагини ёки пайпоғини алмаштиради), унинг кўриниши олдинги ҳолати билан қиёсланиб, ўзгаришларни топиш керак бўлади. Ўйинга анча ўрганиб қолингач, уни мураккаблаштириш мумкин: ўйинчи ўзида аниқ ҳеч нарсани ўзгартирмайди, аммо туришини (ҳолатини), юз ифодасини ўзгартиради. Топшириқ: сезиш, эслаш, қиёслаш ва фарқини топиш. Бу эса, албатта, фақат ифода хотирасининггина иши эмас.

Ҳолатлардан фойдаланиш.

Кўрганларини эслашни ривожлантиришда кундалик ҳаёт ҳодисаларидан мунтазам фойдаланишни маслаҳат берамиз. Масалан: "Бугун даданг ишга нимада кетди?", "Қайси китобларда ўхшаш суратларни кўрдинг?", "Бу нарсалар уйимизнинг қаерида турибди?", "Эсла-чи, қишқи кийимлардан қай бири сенга ёқади!" деган саволлар билан.

Эшитиб, эслаб қолиш. Хотиранинг бу тури, одатда кўрганларини эслаб қолиш билан ўзаро боғлиқ ҳолда машқ қилинади: болага бирор эртак ўқиб эшиттирилади ва унга оид расмлар кўрсатилади. Бу машғулот самарали натижалар беради. Ота-оналар эътиборини кўпроқ эшитиб эслаб қолиш қобилиятини ривожлантиришга қаратмоқ керак. Чунки биламизки, ўқувчига, талабага, кейинроқ хизматчига ҳам етарли даражада ривожланган эшитиб эслаб қолиш қобилияти

зарур. Бу борада бир неча машқларни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Ахборот бериш воситаларидан фойдаланиш.

Уйингизда эртақлар, болалар учун тайёрланган саҳналаштирилган асарлар, шеърлар, ҳазил-мутойибалар, мультфильмлар ёзилган аудио кассета ёки пластинкалар тўплами бўлса ёмон бўлмайди. Булар эртақ ёки мультфильмни телевизор ёки видеомангитафон орқали кўришдан кўра қизиқарсизроқ. Афсуски, телевидео воситалар болаларга ахборот беришнинг бошқа воситалари обрўйига соя ташлади. Телевидео воситалари орқали кичкинтойлар хотирасига керакли ва кераксиз нарсалар сингиб қолмоқда. Болалар кўпроқ нарсани била бошлашгани яхши, лекин улар таҳсил олиш-ўрганишда пассив иштирокчи бўлиб қолаётгани ва бу келажақда ачинарли ҳолатга олиб келиши ёмон. Ўрни келганда шуни айтиб ўтиш керакки, бутун жаҳонга машҳур Вальдорф педагогикаси, хусусан унинг услуби қоидалари расмлардан фойдаланишга икки хил нигоҳ билан қарайди. Мисол учун, агар биз кичкинтойга "Этик кийган мушук" эртагини айтаётиб, унга ёрқин ранглар билан чизилган шу эртақка оид расмларни кўрсатсак, бола мушукнинг қандай кўринишда бўлганини ўзича тасаввур қилиб кўриш учун бош қотиришига ҳожат ҳам қолмайди. Агар болага бу эртақ фақат эшиттирилса, унда бошқа гап. Бола ўзи тасаввур қилиб, мушукнинг ташқи кўриниши, этиги қанақалигини хаёлан топади. Кейинроқ эса у кинофильмда мушук ҳам, унинг этиги ҳам ўзи тасаввур қилганидан ўзгача эканлигини кўриши ва тасаввур

қилишда ҳар хиллик, муқобиллик, фикрлар кенглиги мавжуд эканлигини англаши мумкин.

Шеърларни ўқиб эшиттириб ёдлатиш.

Эшитиб эслаб қолишни ривожлантирувчи воситалардан яна бири — болага шеърларни ўқиб эшиттириб ёдлатишдир. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, бу ишда ота оналар ўрни муҳим. Улар ё умуман шеър ёдлатишмайди, ё узун шеърлар билан овора бўлиб қолишади. Бизнингча, шеърларни фақат хотирани ривожлантириш учунгина ёдлатиш масалага бир томонлама ёндошиш бўлади. Шеърни тинглашни, поэтик тинглаш қобилиятини, қофияларни тушунишни, ўхшатишлар, қиёслашлар, муболаға ва шеърятнинг бошқа воситаларини — умуман назм нафосатини англашга ўргатиш ҳам муҳим ўрин тутади. Минг афсуски, масалага шундай ёндошиш жуда кам кузатилади. Шунинг учун ҳам барча ёшдаги мактаб ўқувчилари назмни ёқтирмайдилар. Шу боисдан биз уйда фарзандимизга ёдлатиш учун шеърларни астойдил танлашимизга тўғри келади. Бунинг учун қариндошлар, меҳмонлар ёки, аввало ўзингизни қойил қолдираман деб узун-узун шеърларни танлаб юрманг. Бизнингча, болангизни машқ қилдириш учун мумтоз болалар шоирларининг асарлари маъқул. Мисол учун 3-4 ёшлиларга ҳеч иккиланмай П.Мўмин, Қ.Мухаммадийларнинг шеърӣ тўпламларидан фойдаланишингиз мумкин.

АХЛОҚИЙ РИВОЖЛАНИШ

Олти-етти ёшли давр боланинг ахлоқий ривожланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу давр айни маънавий ривожланиш учун таъсирчан, давр ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида бу давр маънавий қиёфа шаклланиши учун жуда қулай. Маънавий қиёфа чизгилари эса боланинг кейинги даврида тез-тез кўзга ташланиб туради.

Бу ёшда маънавий шаклланишнинг қандай бориши боланинг кейинги маънавий-ахлоқий қиёфаси қандай бўлишини белгилайди. Мактабгача ёшдагиларни маънавий, ахлоқий тарбияланишнинг кўп йиллардан бери қўлланилиб келаётган анъанаси шундай эдики, унга (болага) хушмуомалалик қоидаларини, ғоявий тайёргарликни ўргатишга ҳаракат қилинарди (катталарга жой беришга, салом бериш одати, хайрлашишда "учрашгунча" дейиш, "раҳмат", "марҳамат" ва ҳ.к. сўзлар).

Энг яхши тарбиячилар ўз олдларига яна, боланинг раҳмдиллик, ўзгаларга ёрдам бера олиш, ўзгалар меҳнатини ҳурмат қилиш, буюмларни авайлаб ишлатиш қобилиятларини тарбиялашни ҳам мақсад қилиб қўйгандилар.

Ахлоқнинг ҳалоллик, тўғрисиўзлик, одиллик каби меъёрларига риоя қилиш масаласи эса умуман четда қоларди. Бунга биринчи сабаб шу эдики, бу меъёрлар ўзига хос эмас, умуминсоний қадриятлар деб ҳисобланарди, иккинчидан эса, кичкинтойлар одобининг ташқаридан кўриниши бу меъёрлар талабига мос келар эди.

Бироқ кейинги йилларда олиб борилган махсус тадқиқотлар шуни кўрсатдики, биринчидан одобнинг яхши ташқи кўринишига ишониб бўлмас экан. Болалар одобнинг бу қоидаларига ўз ёшларига хос катталарга қулоқ солиш одати кучи билангина риоя этади холос. Улар бу қоидаларни катталар билан муносабатда бузмасаларда, ўз тенгқурлари билан муомалада бузишлари мумкин ва бу тарбиячилар эътиборидан четда қолаверади, ёки бунга етарлича аҳамият берилмайди. Бу тадқиқотларнинг иккинчи муҳим натижаси шуни кўрсатадики, боланинг мактабгача ёшдаги давридаги ахлоқий тарбиядаги имкониятлари етарли баҳоланмайди, демакки ундан етарлича фойдаланилмайди ҳам. Кўпчилик муаллифларнинг маълум қилишича етти ёшга кирган бола ўзини бутунлай ахлоқий тута олиши, яъни ахлоқий меъёрларга ТАШҚИ НАЗОРАТСИЗ, МАЖБУРЛАШСИЗ, ЎЗ МАНФААТЛАРИ ва НАФСИГА ҚАРШИ РАВИЩДА риоя қила олади. Кўпчилик болаларда МЕЪЁРЛАРНИ БУЗИШГА КЎНГИЛ КЕТИШИДАН ўзини тия олиш ва эркин ТЎҒРИ АХЛОҚИЙ ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛА олишнинг ИЧКИ МЕХАНИЗМЛАРИ мавжуд бўлади ва йиғилиб боради.

Хўш, қандайин дастлабки руҳий замин ҳақиқий ахлоқий одобни таъминлайди? У мактаб ёшига етай деб қолган болаларда нечоғли мавжуд? Қандай қилиб унинг шаклланишига ёрдам бериш мумкин?

Меъёрларга риоя қилишнинг дастлабки шарты бу болалар томонидан ахлоқий кўрсатмаларнинг талабларини билиш ва тушунишдир.

Бу билимлар болага ЎЗИНИНГ ва ЎЗГАЛАРНИНГ хатти-ҳаракатларини ахлоқ талабларига мос

келиши нуқтаи назаридан тўғри ёки нотўғри эканлигини баҳолашда асос бўлади. Баҳолаш эса, ҳодисани қандай баҳолашни билишдан ташқари, баҳоловчи шахснинг ўзигагина хос бўлган ҳолат — МУНОСАБАТга ҳам боғлиқдир. Хатти-ҳаракатни баҳолашга шу хатти-ҳаракат баҳоловчига ёқиш-ёқмаслиги, баҳоловчининг ахлоқ меъёрининг бузилишига нафрат билан ёки кўнгилчанлик билан қараши ҳам таъсир қилади.

Худди мана шу ерда диққат билан ўрганиб таҳлил қилинса, анча мураккаб кўриниш аниқланади. Демак, деярли ҳамма болалар нима яхшию, нима ёмон эканини билади, сўрасангиз. Ёлғон гапириш ёки ўйинчоқларни адолатсизлик билан тақсимлаш ёмон эканлигини айтишади. Аммо бу билим кўпинча атрофдагилар фикрини такрорлаш бўлади холос ва боланинг бундай хатти-ҳаракатларга бўлган ҳақиқий муносабатини акс эттирмайди. Бу ҳақиқий муносабатни аниқлаш учун болага бири ахлоқ меъёрига риоя қиладиган (конфетларини ёки ўйинчоқларини тенг бўлишадиган), иккинчиси эса, аксинча бўлган иккита қаҳрамон ҳақидаги ҳикоя айтиб бериб, икки қаҳрамондан қай бири ёққанлигини сўраш керак. Мана шу ерда кутилмаганда маълум бўлмоқдаки, кўпчилик болаларга иккала қаҳрамон ҳам маъқул келмоқда. Бири — "ҳалол", ҳаммага тенг бўлгани (тақсимлагани) учун бўлса, иккинчиси — "қўрқмас" бўлгани, ўзига кўпроқ хоҳлагани учун.

Боладан бирор аниқ ҳолатда қайси хатти-ҳаракат яхши ва тўғри, қайсиси ёмон ва нотўғри бўлишини сўраганимизда ҳам ана шундай кутилмаган жавоб оламиз. Масалан, боланинг тенгдоши музқаймоқ учун пул топиб олади-ю, пулни йўқотиб қўйиб қидираётган эгаси шу боладан "кўрмадин-

гми?"- деб сўрайди. Деярли ҳамма болалар бу пайтда пулни топиб олганини яшириш "нотўғри ва ёмон" деб ҳисоблайдилар, лекин бу улар учун пулни қайтариш "яхши ва тўғри" бўлади дегани эмас ҳали. Пулнинг бир қисмини қайтариш ёки музқаймоқ сотиб олиб уни баҳам кўриш "яхши ва тўғри" бўлади деб ҳисоблайдилар. Бошқача қилиб айтганда, ахлоқ меъёрлари билан шахсий манфаат бир-бирига мос келса, "яхши ва тўғри" бўлади деб ҳисоблайдилар. Шундай усулда фикр юритиб, кўпчилик болалар бирор нарса тақсимлашда ўзларига камроғу, бошқаларга кўпроқ тегса адолатсизлик бўлди деб ўйлашади. Агар ўзгаларга камроқ тегса бу улар учун унчалик ҳам ёмон эмас.

Демакки, гап бошқалар тушиб қолган ҳолатларда бўлганида ҳам болаларнинг ахлоқ меъёрларининг бузилишига бўлган муносабати уларнинг билимлари каби аниқ ва ягона эмас. Агар ўзганинг хатти-ҳаракати боланинг ўз манфаатини ифода этса, бу муносабат янада ўзгарувчанроқ бўлади. Бу ҳолатда ўзганинг хатти-ҳаракати кўпчилик болалар томонидан одилона ахлоқий қадриятларга кўра эмас, манфаатга кўра баҳоланади.

Демак, 7 ёшга кирган болалар ахлоқий онгининг ўзига хос томони боланинг ахлоқий меъёрларининг бузилишига бўлган ШАХСИЙ МУНОСАБАТИ ва МЕЪЁРЛАРНИ БИЛИШИ ўртасидаги ФАРҚда экан. Шунинг учун ЎЗГАЛАРга тўғри ахлоқий баҳо бериш болада меъёр бузилишига шахсий — ўз салбий муносабати ва бу меъёрларга ўз хоҳиши билан риоя этишга шахсий ижобий муносабат шаклланишини талаб қилади. Ижобий ва салбий қаҳрамонлар яхши ва ёмон ўртасидаги

қарама-қарши курашни кўрсатар экан, адабиёт болада мана шундай муносабатлар шаклланишига катта ҳисса қўшади. Бу кураш жабҳаларини қаҳрамонлар билан "бирга ўз бошидан ўтказар" экан болада аста-секин ижобий қаҳрамонга нисбатан яхши ҳислар пайдо бўла бошлайди, салбийси билан эса аксинча. Қаҳрамонларга бўлган муносабатларда эса уларнинг яхши ёмон ишларига бўлган муносабат ҳам келиб чиқа бошлайди. Шахсий муносабатнинг шакллантирилишида бола томонидан ҳаётий мисолларда ўзгалар хатти-ҳаракатини баҳолаш ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Шунинг учун ахлоқ меъёрларига риоя қилиш ёки уларни бузишга доир ҳаётий ҳикояларни айтиб бериб улар устидан болалар билан бирга фикр юритиш тарбиячи учун бу борада улкан имкониятлар бўла олади. Биз сизга бундай суҳбатлар учун қуйидаги тизимда тузилган қисқа ҳикояларни маслаҳат берамиз. Ҳар бир ҳикояда "жабрланувчи", "хафа қилувчи" ва "қутқарувчи" бўлади. Агар бу воқеа болалар тўғрисида бўлса, унда тарбиячига ёлғон шикоят қилган (масалан, товоқчани синдириб қўйди) «хафа қилувчи» бола билан хафа бўлган бола — «жабрланувчи» ҳақида ҳикоя қилиш мумкин. Табиийки, "жабрланувчи" бола учун бу ачинарли ҳол. У ёки йиғлайди, ёки нима қилишини билмайди, ўзини йўқотиб қўяди, ишқилиб, бўлган ишдан қайғуга ботади. Ҳеч қандай айбсиз киши учун ахлоқнинг қандайдир бир талаби бузилиши ва бу бузилишнинг номақбул натижаси ҳам тез сезилади. Бу эса, қанчалик ачинарли ва оғир ҳиссиёт эканлигини ҳикоя қилиш болани жабрланувчига мойиллик, хайрихоҳлик,

жабр қилувчига эса аксинча муносабатда бўлишга, ахлоқсиз хатти-ҳаракатни қоралашга ундашга қаратилади. Воқеанинг энг таранг жойига келганда учинчи иштирокчи бола ("қутқарувчи") пайдо бўлиб, жабрланувчига у ёки бу усул билан ёрдам беради, "товоқча синдирганликда айбланаётган ("жабрланувчи") бола хонада йўқ эди", дейди; камроқ ўйинчоқ олган болага ўзининг ўйинчоғини беради; бирор қизиқроқ ўйинни бирга бошлашни таклиф қилади; жабрланувчининг гапларини тасдиқлайди, исботлайди ва ҳ.к. Ҳикоянинг бу қисми "қутқарувчи"га хайрихоҳлик ва яхши-олийжаноб, ахлоқий ишларнинг маъқуллаш ҳиссини уйғотиши керак. Ҳикоя сўнгида "жабрланувчи" ва "қутқарувчи" бирор-бир қизиқарли иш билан бирга машғул бўлишганини айтиб ўтиш лозим.

Бу каби воқеаларни сўзлаб беришда қуйидаги қоидаларга риоя қилиш фойдадан холи бўлмайди:

1. Бундай воқеаларни бутун бир гуруҳ болаларга, бир неча болага ёки фақат бир болага айтиб бериш мумкин.

2. Бундай воқеаларни худди бирон бир гуруҳда ўзингиз кўрган ёки эшитгандай гапириб бермоқ керак.

3. Бундай ҳикояларни бирор иш билан "боғлиқ" ҳолда, масалан, болалар бирон расм чизишгаётганда сўзлаб бермоқ мумкин.

ШАХСИЙ ХАВФСИЗЛИК ҚОИДАЛАРИ

Мамлакатимизда аксарият болалар 7 ёшдан мактабга боришади. Бу давр, нафақат болалар ҳаётида балки, оилада ҳам ўзгарувчан давр ҳисобланади. Боланинг мактаб ёшига ўтиши — мураккаб ва кўпқиррали жараёндир. Биз бунга бир томонлама жуда тор, лекин, аҳамият билан қараймиз.

Болалар мактабга кетди. Лекин ота-оналар уларни хавотирланиб кутишади — ахир мактаб билан уй орасидаги йўл ҳозирги давримизда хавотирдан ҳоли эмас. Бахтсиз ҳодисалар қаторида болаларнинг жабрланиши ўта мудҳиш оқибатларга олиб келади. Шу туфайли болаларга шахсий хавфсизлик қоидаларига риоя қилишни ўргатиш зарур.

Болаларга тушунтириш ишларини қуйидагича бошлаш керак:

ҳар бир инсонда фавқулодда вазиятда қўрқув ҳосил бўлади — бу ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг табиий туғма кўриниши. Бу ҳисни бошқаришни ўргатиш ва бутун эътиборни жалб қилишни ҳамда ақлий ва жисмоний кучни назорат қилишга ўргатиш лозим. Хулоса шуки бу фавқулодда (кутилмаган) ҳолатлардан чиқишга ёрдам беради.

Педагоглар болаларга хавфсизлик қоидаларини албатта такрорлаб туришлари лозим.

1. Бола йўқолиб қолди ёки адашиб қолди. Бола ўзига ўзи ёрдам бериши лозим. Катта ёшдагиларга ёрдам беришни сўраб, мурожаат қилиш керак. (Иложи борича давлат ходими — милиционерга) ўз исмини, фамилиясини, туғилган йилини ҳамда ёшини айта олишни: ўзининг уй манзилини айта олиш (ўлка, вилоят, шаҳар, уй, хона.): ўз телефонини билиши, айта олиши ва ёзишни: қариндошлариникини ҳам билиши.

2. Ёнфин — бу фалокат, ундан инсон эҳтиёт бўлиши ва ҳатто ундан қўрқиши лозим. Олов бир томондан ҳаёт манбаи — иссиқлик бўлса, ундан нотўғри, ақлни ишлатмай фойдаланилса хавф-хатар белгисидир. 6 ёшга тўлган бола қуйидаги қоидаларни билиши шарт:

гугурт ўйнаш ва умуман олов билан ўйнаш мумкин эмас;

газ плитаси бурагичларига, керосин лампаларига, гугуртга тегиш мумкин эмас;

агар бирор жойда ёнфинни кўрсанг, югуриб одамларни чақир;

агарда ёнфин сен туфайли содир бўлса, энг ақли ва тўғри йўл бу тезда у ерни тарк этиш (беркинмай) ва одамларни ёрдамга чақиритиш. Ўт ўчириш хизмати телефони — 01.

3. Табиат — ҳаётимиз асосидир. Бепарво ва беғамларни у жазолайди. Болалар қуйидаги қоидаларни ҳам билиши керак:

тош ва қаттиқ қор отма;

қор эриётган вақтда кўп қаватли уйлар тагида юрма, муз сумалаклари, қор қатламлари кутилмаганда қулаб тушиши мумкин;

ҳайвонларга тегажожлик қилма;

билиб-билмай хом меваларни узиб уни оғзингга солма;

саёз жойини кўрмасанг сувга тушма;

агар ивиб кетсанг дарҳол кийимларингни алмаштир ва оёғингни қурит. (оёқ кийимингни алмаштир).

4. Пиёдалар қоидаси. Маҳаллий, катта кўчалардан узоқ бўлмаган жойларда яшайдиганлар, пиёдалар қоидасини билиши шарт. Эртами-кечми болалар ҳам пиёдалар ролини бажаришади. Кўча ҳаракати қоидаларини билишда арзимаган хатолик бола ҳаётини хавф остига солиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун б ёшдаги бола шу нарсаларни билиши керак:

кўчани фақат пиёдалар светофорининг яшил чироғида кесиб ўтиш керак;

агар кўчани кесиб ўтмоқчи бўлсанг кўчанинг ҳар икки томонига қара, ҳаракатланаётган машина йўқми, борми?

катта кўчаларда йўлнинг четида юр, пиёдалар учун белгиланган жойда, кўчада фақат тротуарда.

Тарбиячилар диққатига. Катта ёшдагилар (отоналар, тарбиячилар) болалар билан бирга турганларида уларга кўз-қулоқ бўлишлари шарт. Болани ҳар қандай ҳодисалардан тўла-тўқис эҳтиёт қилиш фақатгина битта шарт билан; агар катталар кун бўйи у билан бирга бўлсалар, бир қадам ҳам улардан узоқлашмаслик, унинг қўлидан тутишлик. Ҳали бола ёш, катталар тажрибалироқ, улар болаларга ёрдам бериши, тергаб туриши, ушбу қоидаларга риоя қилишни ўргатишлари лозим...

Тез орада, оила ҳаётида болани ўз ҳолига қўйи-

ши керак бўлган давр бошланади. Бола ўзини-ўзи бошқаришга тайёрми? Хавф -хатарлардан ўзи чиқиб кета оладими? Айнан ҳозир шу ҳақда ўйлаш ва бош қотириш керак, бола ҳозирча биз билан улғаймоқда. Ҳозир мана шулар ҳақида ўйлаш катталар учун "бош оғриқ". Бола ҳали бундай кўнгилсизликларни сезмайди, фахмламайди, ҳаммасидан ҳам улар ҳақида шубҳа ҳам қилмайди.

Кузатиб туринг-а, ота-оналари билан улар кўчани қандай кесиб ўтишади. Улар чуғурлашиб бепарво боришади: улар хоҳлаган томонига қарайди, фақатгина светофор ёки машинага эмас; кўчани тўғри кесиб ўтиш у ёқда турсин, улар ҳамма нарсани кузатади. Катталар турса бола ҳам тураверади, қачон катталар юрса кейин юради (ҳатто катталар кўча ҳаракати қоидаларини бузиб ўтаётган бўлса ҳам). Болалар уларга қарши чиқмайди, ундай эмас, мана бундай деб огоҳлантирмайди, норози бўлишмайди. Улар тўла тўқис катталарга ишонишади, ўзини ҳам ҳаётини ҳам уларга топшириб қўймоқда.

Ёдингизда тутинг! Боланинг хавфсизлиги сиз катталарга боғлиқ!

Ҳурматли тарбиячилар! Бола хавфсизлигига алоқадор, мактабгача таълим соҳасидаги барча муаммоларни ҳал қилиб бўлмаслигини сиз англаб етмоғингиз даркор. Бу ерда сиз ота-оналар, ўз тарбияланувчингиз ҳимоясини ўз қўлингизга олишингиз керак. Сиз улар билан ҳамфикр, маслақдош бўлишингизга тўғри келади. Бунинг учун биз сизларга ота-оналар учрашувларини ташкил қилишни (ота-оналар мажлиси), болаларнинг тинч ҳаёт тарзи учун тузилган саволлар бирикмалари билан таништиришни тавсия этамиз. Болалар қоидани тўлақонли, маъносига ту-

шуниб, фаол ўзлаштиришлари учун уларни фақатгина ўқитибгина қолмай, балки, уларнинг ҳаётидаги ижроларини ҳам мунтазам кузитиб бориш кераклигини ота-оналарга тушунтириш зарур. Болалар боғчаларида уларга нисбатан тўғридан-тўғри дўқ-пўписалар мавжуд, натижада кўшгина керакли, тушуниш осон бўлган хавфсизлик қоидалари болалар учун фақатгина билим, назария сифатида қолиб кетмоқда. Бу мактабгача таълим муассасалари мутахассислигининг ўзига хослиги боис юзага келмоқда. Мисол учун болаларга газ плиталаридан фойдаланишни ўрганиб олиш қийин, агар боғчасида газ плитаси йўқ бўлса (лекин ўз уйларида у шундоққина кўз ўнгида туради). Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шунинг учун болалар гуруҳдаги ота-оналари билан тарбиячилари ўртасидаги учрашувлар олдида қуйидаги вазифалар туради;

бола хавфсизлигини замонавий даражада сақлашдаги масалаларнинг муҳимлигини ҳамда долзарблигини ўқтириб ўқиш;

тарбиячи болага йил давомида таништирадиган қоидалар тўпламини белгилаб олиши;

бундан келиб чиқиб муайян оилавий турмушда айниқса хавфсизлик қоидаларини ойдинлаштириш ва аниқлик киритиш заруриятини ота-оналар ўз қўлларига олиши;

қоидалар билан танишиб чиқишни энг аввало оилада амалга ошириш чораларини белгилаб ўтиш (болалар боғчаларида фақат "ёзма қоида" даражасида бу қоидаларни тушунтириш мумкин).

Қуйидагилар болалар билан содир бўлиши мумкин бўлган сўнгги ҳолатлар билан боғлиқ:

1. Бола лифтга қамалиб қолди. Агар қаватлар оралиғида лифт тўхтаб қолса бола ёлғизлик-

дан қўрқмасдан нима қилиш кераклигини билиши лозим:

диспетчерни чақирувчи тугмачани босиш;

агар тугмача ишламас, эшикни эмас лифт деворларини таққиллатиш керак, чунки лифт деворларини таққиллатиш натижасида у ўзидан кучли тебраниш ҳосил қилади ва товуш узоқ масофагача эшитилади;

ўчиб қолган свет яқинида ҳар қандай ҳолатда ҳам гугурт ёки қоғоз ёқмаслик, чунки ёнаётган вақтда у ўзидан углекислота қолдиқларини ажратиб чиқаради, натижада нафас олиш қийинлашади;

лифтдан шахтага чиқишга уринмаслик керак. Бирдан лифт пастга тушиб кетиши мумкин. Шахтанинг тубида лифт зарбини камайтириш учун амортизаторлар ўрнатилган, буни болаларга тушунтириш лозим. Лекин унинг ўзи ҳам зарбни камайтириши мумкин, агар у кабина бурчагидан туриб сакрайдиган бўлса зарб бирмунча камайиши мумкин. Бола ташқи носозликларни ҳам фарқига бора олиши керак. Кабина ишдан чиққан ёки аксинча, эшик яхши ёпилмаган ёки сал кўтарилиб қолган. Шунингдек болаларга тушунтириш керакки, лифтда ўйнаш хавфли.

2. Бир гуруҳ ўсмирлар болага дўқ қилиб, пулни олмоқчи бўлишди.

Бола билсинки энг қимматбаҳо нарса бу ҳаёт ва соғлиқ. Афсуски бугунги кунда ҳам майда безориларнинг болага рўбару келмаслигини ҳеч ким кафолатлай олмайди. Одатда талончиликлар яширин жойларда, қурилиш майдонларида, дарвозадан чиқаверишда, поезд тамбурларида содир бўлади. Болаларга қаерларга қочиш кераклигини

тушунтиринг. Энг зўр йўли уларни алдаб қочиш йўлини қидириш — бу ўз-ўзини ҳимоя қилишнинг энг ақлли йўли, буни ҳамма қила олади. Ва шу йўлни тутиш керак. Кўчада қаттиқ қичқариш керак: "Нимага менга тегаяпсиз!" Агар болаларга мунтазам зўравонлик қилинаётган бўлса, бунга катталар ва милиция аралashi керак.

3. Нотаниш одам болага конфет, сақич, машинада сайр қилишни, кинога боришни таклиф қилапти.

Уйдан чиқаришдан олдин аниқ ишонч ҳосил қилиб сўнг рухсат бериш лозим, бегоналар билан мулоқотда бўла оладими, - агар у одам болани таниса ҳам бола уни танимаса унга умуман гапирмасликка ўргатинг:

четдаги одамлар билан гаплашмаслик керак;
бегона одамлар билан ҳеч қаерга кетмаслик керак;

агар бегона унга тегмоқчи бўлса овозини бори ча "Мен уни танитайман!" деб қичқариш керак.

ДИҚҚАТ! Ҳурматли ҳамкасблар! Сиз албатта, боғча шароитидаги ҳолатларни ҳар ким ҳам тушуниб етавермаслигини яхши биласиз, айниқса, кўпчиликнинг орасида.

Шундай нарсалар борки уни фақат уйда, яқин одамлар даврасида гапириш керак. Бунга қулай вақт ва ҳолатлар мавжуд, қайсики болалар уни фақат уйда учратишлари мумкин. Шундай экан уларни бошқа жойларда ҳам шундай қилишга ўргатиш зарур. (Масалан, сен агар газ ҳидини сезиб қолсанг нима қилиш керак. Билингки, кўпчилик болалар газ ҳидини сезишмайди! Агар билишмаса у ҳолда улар хавфни сезишмайди ва

ҳаракат қилишмайди: газ плиталаридан қандай фойдаланиш керак; тиббий асбоб-ускуналар қаерда жойлашган ва ҳоказо).

Бу вазиятларнинг барчаси ўзига хос нозик томонларни ўз ичига оладики уларни ҳисобга олмасдан, хавфсиз ҳаёт тизимининг алоҳида тарбиявий кўникмаларини шакллантиришдан маъни йўқ.

Хулоса. Бу ишга ота-оналарни фаол жалб этиш лозим. Уларга сиз, болалар боғчаси шароитида болалар билан жуда кўп муҳим вазиятларни ва ҳолатларни ўрганишингиз, иш олиб боришингизни тушунтиринг, лекин бола ҳаётда шундай ҳодисаларга дуч келиши мумкинки, бунда уларга ота ёки онанинг тилидан эшитганлари, уларнинг ишончли суҳбатларида айтилган гаплар тезроқ, яхшироқ сингишади.

Масалан: Қўшни ҳовлида, кўчада болага совға беришади. Баъзида айнан қўшнилар болаларни сунъий йўл билан, куч ишлатиб ўзларига оғдирмоқчи бўлишади. Сиз ишонч ҳосил қилишингиз керакки, сизнинг болангиз доим меҳмонга боришдан олдин ва совға олишдан аввал сиздан рухсат сўрайди; яхши ёки ёмон сирларни фарқига боради ва агарда катталардан бирор киши бўлиб ўтган воқеани ҳеч кимга айтма, деб тайинлаган бўлса дарҳол ота-онасига мурожаат қилади; ҳеч кимга ўзига қўл текизишига рухсат бермайди; чин юракдан қилинган меҳрибонликлар билан ясама сунъий муомалаларнинг фарқига боради. Нотаниш нарса ёки ўйинчоқ топиб олса, уни синчиклаб кўриб ва албатта нималигини, қаердан келганлигини суриштириши керак.

Яна бир ҳолат — бола уйда ёлғиз қолди. Бундай ҳолларда шуни тушунтириб қўйиш керакки,

у ўзи таклиф қилган дўстини кутаётган тақдирда ҳам эшикнинг қулфи занжир билан доимо берк туриши керак ва ҳеч қандай тақиллатишга ва қўнғироққа жавоб бериши мумкин эмас ёки "ким бу?" - деб сўрасин. Ишонч ҳосил қилинг, сизнинг болангиз эшикни очмайди, агарда:

телеграмма олиб келишса;

электрик ёки слесарь келса;

чироғи ўчиб қолган қўшни чиқиб, "Сизларни-кида ҳам свет ўчдими?" - деб сўраса;

"Сенинг ойинг кўчада касал бўлиб қолди, уни уйлариингга олиб келамиз" - деб қолишлари мумкин;

дарҳол ҳалокат ҳақида хабар бериш лозим (кўчада подъездда (кираверишда), трубадан сув оқиб уйга кираяпти);

Табиийки, бола эшик ортидан: "Ҳозир қўшни-ни чақираман, зинапоядан чиқиб сизга ёрдамлашиб юборади", ёки, "Мен ҳозир милиция чақираман, келиб ҳаммасини ҳал қилади" - деб жавоб бериши мумкин;

Ёдингизда тутинг! Қанча кўп болага эътибор берсангиз, бола ҳаёти ва соғлиги шунча ҳавфсиз бўлади. Содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларнинг олдини олиш борасидаги тадбирларни оддийгина, қизиқтирадиган шаклда, сабр бардош билан ўргатиб борсангиз болангизнинг уларни ўзлаштириши осон кечади. "Кел бирга ўқиймиз. Сендан кўнглим тўқ бўлиши учун менга ёрдам бер" қабилида иш кўринг.

БОЛАНИ УЙДА ҚАНДАЙ ҚИЛИБ СОҒЛОМЛАШТИРИШ МУМКИН?

Муаммо: Барчамизни кўп йиллардан буён мактабгача ёшдаги ва кичик мактаб ёшидаги болаларнинг тез-тез касал бўлиши ҳақидаги нохуш статистикаси лол қолдириб келмоқда. Мактабгача муассасалар гуруҳларидаги болаларнинг кўпчилиги соғлом эмас. Албатта, бунинг сабаблари кўп: ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам генетик, ҳам тиббий. Сабаблардан яна бири - катталарнинг бола соғлиғига кам эътибор беришида.

Яъни, биз ўз зурриёдимизни севамиз, у касал бўлган тақдирда астойдил даволаймиз, кундалик ҳаётда эса турмуш шароити ва бола фаолиятдан келиб чиққан ҳолда восита ва услубларнинг барча турларидан тўлиқ фойдалана олмаяпмиз. Биз бугун анъана бўлган янгиликларга тўхталмаймиз. Улар етарли даражада текширилмаган, уларни фақат болани билгувчи даволовчи шифокоргина буюриши мумкин. Аммо уларга эътибор бериш ва кейинчалик махсус адабиётларда бола саломатлиги тўғрисида ўқиб-ўрганиш ҳаммамиз учун зарур деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳам замонавий соғломлаштириш тадбирларини санаб ўтамиз:

1. Аввал қировли, сўнг қорли ерда яланг оёқ юриш.
2. Очиқ ҳавода баданган сув қуйиш.
3. Саунадан фойдаланиш.
4. Контрастли душ.
5. Юриш учун музлатилган сочиқдан фойдаланиш.

6. Релаксация ва медитация ўтказиш.

7. Болага индивидуал ёндашиш, магнит тўлқинлар даврида енгиллатилган режим билан таъминлаш ва ҳоказо.

Муаммонинг ечими: Биз боланинг соғломлашишини қуйидаги вазифаларнинг амалга оширилишидан кўрамиз:

Зарур бўлган шароитлар: бунга кўп нарса киради. Тиббиёт фанлари доктори Ю. Змоновскийнинг таъкидлашича, болалардаги шамоллаш касаллиги асосан боланинг кийими ва пойафзали ҳарорат режимига тўғри келмаслигидан келиб чиқади. Демак, ҳароратни ва кийимни доимо таққослаб, кичкинтойлар бадани ҳароратининг кўтарилиши ёки пасайишига йўл қўймаслик керак. Шунингдек, болаларнинг ухлаши ва овқатланиши учун шароитлар яратиш ҳам муҳим. Масалан, бола кўп ҳолларда катталар билан умумий столда овқатланиши боис уларнинг оёқлари полга 30-50 см етмай туради. Ўзимиз ҳам ушбу ҳолатда ҳар куни ўтириб кўрайликчи? Айтмоқчи бу овқатланиш пайтида бола инжиқлигининг сабабларидан бири ҳисобланади. Болалар соғлиги учун у яшаётган шарт-шароитлар, муҳитни шакллантириш учун зарур бўлган асосий шартлар ҳисобланган мусиқа ва ҳид терапияси жудаям муҳим.

Ташхис. Иккинчи ўринга биз фарзандларимизнинг соғлом диагностикасини қўйган бўлардик. Фарзандимизнинг соғлиги тўғрисида биз кам, жудаям кам биламиз. Демак, бизга доимо тор мутахассис шифокорлар хулосаларини билиш лозим:

масалан, боланинг эшитиш қобилияти, кўриши, ичак, жигар фаолияти, жинсий ривожланиши қандай аҳволда эканлиги ва ҳоказо. Фақат диагностика маълумотларгина оилада болага аниқ индивидуал ёндашишни таъминлайди.

Режим — ҳамиша болаларнинг тўлиқ физиологик ривожланишининг негизи бўлган ва бўлиб қолади. Болалар боғчаси тарбиячиларининг таъкидлашларича — аксарият асабийлашган жаҳди тез болалар душанба кунлари кўпроқ кўзга ташланади. Бунинг асл сабаби шанба ва якшанба кунлари болалар одатий кун тартибидан катталар жадвалига ўтганлигидан бўлиши мумкин: эрталаб кеч уйғонишади, сайрга чиқишмайди, меҳмонлар дастидан кеч тунга яқин ухлайдилар. Биз эса уларнинг нима сабабдан бунчалик инжиқлигига ҳайрон бўламиз. Бунинг асосий сабаби бола организмда маълум даражада шакланган «қолип»нинг бузилишидир.

Эрталабки бадан тарбия. Оилада эрталабки бадан тарбияни ўтказиш анъанаси шакланган бўлса, кичик ёш (2 ёшдан кейин)дан бошлаб болаларни ўйин шаклидаги гимнастикага қатнаштирмоқ жудаям фойдалидир. Мана, 3-4 ёшдаги болалар учун қатор тақлид қилиш, ўхшатишлар билан танишинг.

1. «Мушукча тортилмоқда» — қўлларни юқорига, олдинга, пастга кўтариб тушириш. Оёқларини сал очик қўйиш, тўп бор қўлларини пастга тушириш, оёқ учида кўтарилиш, қўлларни кўтариш, гавдани чўзмоқ, кўтарилган тўпга қараш, дастлабки ҳолатга қайтиш, «п-ф-ф» деб нафас чиқариш (6 марта).

2. «Сичқонча қани?»—ён тарафларга бурилиш тиззаларда турган ҳолда, олдинда тўпга қўллар билан суйниш. Бир-икки марта тўпни ўнгга, чапга юмалатиш. Унга «мяу»деб қараб дастлабки ҳолатга қайтиш. (Ҳар икки томонга 3 мартадан, ўртача тезликда).

3. «Мушуквой ғазабланмоқда» — тиззаларида турган ҳолда елкани эгиб қўллар билан тўпга су-

кин, энг ками - 4 нафар. Ўйинни олиб борувчи бошқа иштирокчиларни изма-из қувади. Мабодо унинг қўли кимгадир тегса, ушбу ўйинчи ўйинни олиб боради. Аммо, янги бошловчига олдингига қараганда анча қийин бўлади, зеро у бошқалар кетидан қувиш билан бирга аввалги бошловчининг қўли баданининг қаерига теккан бўлса, хоҳ у қўл бўлсин, хоҳ у оёқ, у шу ерни қўли билан ушлаб югуриши керак.

Айнан шу ҳолатда «тузланган» жойдан қўлини олмай, у бошқа ўйинчиларни қувиб етиши керак. Шу ҳолдагина у озод қилинади.

Агарда ўйинчилар сони кўп бўлса, унда бир неча ўйин олиб борувчиларни сайлаш мумкин.

«Қаровсиз ёввойи буқалар»

(Африка ўйини)

Ўйин иштирокчилари бир-бирининг қўллари-ни ушлаган ҳолда катта айланма ҳосил қилишади. Икки-уч ўйин иштирокчиси айлана марказида туришади. Айланма ичида турганлар — ёввойи буқалар. Уларнинг вазифаси айланмадан чиқишдир. Бунинг учун улар «қўра»ни бузиш мақсадида ён атрофга югурадилар. Шу билан бирга улар ўз қўллари-ни тепага кўтариб югуришлари шарт яъни, улар кўтонни фақат бадани билангина бузиши шарт.

Мабодо қўрани бир жойдан бўзиб чиқиб бўлмаса, унда ёввойи буқалар иккинчи жойни бузиш учун югурадилар. Ва ниҳоят улар айланмани буза олишса, бу ёввойи буқаларни ушлаб қола олмаган ўйин иштирокчилари янги буқалар бўлишади.

Ана қандай қувноқ ва қизиқарли ўйинлар!

Ўйин бошловчисини ҳеч бир мурасасиз танлаб олишларингиз учун, қуйидаги санашни тавсия қиламиз:

Бир, икки, уч
 учдан кейин пуч
 Кимга «пуч» сўзи тушса, у ўйинни бошлайди.
 Ўйнанглар, куч-қувват йиғинглар!

Аждаҳонинг думини ушла (Хитой ўйини)

Ўйинда камида 10 нафар бола қатнашади. Уларнинг сафланиши шундай бўладики, бирин-кетин туриб, ўнг қўлини олдидаги ўйинчининг ўнг елкасига қўйишади. Энг олдинда турган ўйинчи, яъни тўда бошлиғи, аждаҳонинг боши ҳисобланади. Энг охирида турган эса, аждаҳо думидир.

Аждаҳонинг боши ўз думини ушлаб олишга интилади. Бу тўда доимий ҳаракатда бўлади, аждаҳонинг «тана»си боши айланган томонга бурилаверади, «бош»и эса энг охирги ўйинчини, яъни ўзининг «думи»ини ушлаб олишга ҳаракат қилади.

Мабодо «бош» ўзининг «думи»ни ушлаб олгудек бўлса, тўда охиридаги ўйинчи «боши»ни ўрнига келиб жойлашиб, «бош» бўлади, охиридан иккинчи бўлиб турган ўйинчи эса «дум» бўлади. Шу тариқа ўйин давом этаверади.

Шундай ўйинлар бўладики, улар учун катта майдонлар талаб этилмайди, уй шароитида ҳам ўтказса бўлади.

Уй тенниси

Ерга болаларнинг пластмасса обручи(айланаси) қўйилади ёки диаметри 50 см бўлган айлана чизилади. Теннисдагидек, 2 ўйинчи мусобақалашади, улар бир-бирининг рўпарасида обручдан бир қадам (ярим қадам) масофада жойлашишади. Уларнинг бирида (қуръа бўйича) теннис тўпи бўлади.

Бир қўли билан тўпни тепага улоқтирган ўйинчи, иккинчи қўлининг кафти билан уни обруч ичи-

га тўп қаршисида турган ўйинчига сакраб борадиган қилиб жўнатади.

Иккинчи ўйинчи эса, худди шундай, кафти билан тўпни қайта жўнатади ва ҳоказо.

Бир-бирига тўпни улоқтириш, ойлавий мусобақа иштирокчисининг бири қуйидаги хатоликларга йўл қўйгандагина тўхтатилади: тўпни обруч атрофига ирғита олмаса, унга юборилган тўпни тўғри ура олмаса, тўпни қўлида ушлаб қолса, яъни тўпни ушлаб олиб, кейин жўнатса. Зарба билан урилган тўп, мусобақадош боши узра вертикал кўтарилиб кетса, бу ҳам хатолик деб саналади. Шундай хатоликни қилган ўйинчига жарима очко берилади. Ана шундай жарима очкодан 5 тасини олган ўйинчи ўйиндан чиқарилиб, ойлавий беллашувга бошқа ўйинчи киритилади

Стол атрофида, ёки айлана бўйлаб қувлашмачок

Спорт тили билан айтганда, бу ўйин айлана бўйича югуриш билан боғлиқ. Хонанинг ўртасига стол ўрнатилади, стол ёнлари очиқ бўлади. Совға олишни истаган оила аъзолари эса (масалан, стол ўртасида ётган конфетни олиш) бир-биридан бир хил масофада стол атрофида жойлашишади. Ўйинда иштирок этмаётган оила аъзоларидан бири столга шахмат-шашка доналарини, кубиклар ёки бошқа майда нарсаларни жойлаштиради. Аммо, бу доналарнинг сони, ўйин иштирокчиларидан биттага кам бўлиши шарт. Ўйин бошловчисининг «бошладик» белгисига кўра, ҳамма стол атрофида, унга тегмасдан ўнг томонга юришади (югуришади). Бошловчининг «Айлан!» буйруғига ўйинчилар йўналишини ўзгартирадilar. 20-30 сонидан сўнг бошловчи ҳуштак чалиб, юқори овозда «Ол!» деган буйруқ беради. Ушбу буйруқдан сўнг ҳар бир ўйинчи столдаги доналарни олишга ин-

тилади. Қайсидир ўйинчига шаклча етмай қолиши аниқ. Шаклча ола олмаган ўйинчи билан бирга столдан ҳар гал 1 тадан шакл ҳам олиб қўйиб, ўйин икки нафар ўйинчи қолгунча давом этади. Столдаги энг сўнгги донани олиб ташлаб, фақат конфет қолдирилади-да, икки ўйинчи билан мусобақа давом эттирилади. Энг охирида конфетга эртароқ эга бўлган ўйинчи ғолиб ҳисобланади.

Стуллар атрофида (Сиринтерлар)

Хона ўртасига бир-бирига яқинлаштириб учта стул қўйилади. Икки ёнидаги стуллар бир-бирига орқа томони билан қўйилиши шарт. Бу стулларга икки ўйинчи жойлашадилар. Стул оёқчалари узра болалар сакрагичи қўйилади, унинг иккита ушлагичи эса чекка стуллардан сал чиқиб туриши лозим.

«Кетдик!» буйруғидан сўнг икки ўйинчи жойидан туриб, ҳар бири чапга ўз рақибининг стули томон югуради. Стулни айланиб ўтиб, тўхтамасдан, яна ўзининг ва рақибининг стули атрофида югуриб ўтади. Шундан кейингина стулига ўтиради ва рақиб улгуролмайдиган тарзда арқонни тортиб олиши керак. Ушбу мусобақада ғолиб бўлган ўйинчи кейинги оилавий жуфтликнинг ғолибини кутиб туради.

Мазкур югуриш бўйича мусобақалар олдидан қатнашчилар кучига қараб, тақсимланади. Шундагина оилавий биринчилик, айниқса унинг финали қизиқарли бўлади.

Болалар сакрагичининг ўрнига оддий арқончадан фойдаланса ҳам бўлади. Лекин, барча шароитда иккита қоидага риоя қилиш муҳим:

Стулларни айланиб югуришда уларни ушламаслик ва ўз стулига ўтирмасдан туриб, ишни тортмаслик.

Икки стулнинг ўртасида турган 3 чи стул икки четдаги стулларнинг силжиб кетишининг олдини олади.

Гимнастикачилар

Ўйин қатнашчилари қуръа танлашади: Кимга қайси сон тегади. Масалан, ўйин иштирокчиларининг сони 5 та бўлса, унда 1 дан 5 гача бўлган сонлар ўйналади.

1-сонли ўйинчи хона ўртасига чиқиб, иккита ҳар хил ҳаракат кўрсатади (масалан, энгашади). Сўнг 2- ўйинчи унинг ўрнини эгаллайди ва у ҳам 2 та ҳаракат кўрсатади (масалан, қўлларини олдинга чўзади ва жойида туриб сакрайди). Шундан кейин ўртага 3 -сон чиқади ва илгариги ҳаракатларга ўхшамаган 2 та ҳаракат кўрсатади.

Охирги сон ўзининг ҳаракатларини кўрсатиб бўлганидан сўнг, ўйин тўхтаб қолмайди. Ўйинни бошқатдан 1-сонли ўйинчи давом эттираверади ва ҳоказо. Мабодо кўрсатилаётган ҳаракатлардан бири такрорланса, ўйинчи жарима очкосини олади. Иккинчи бор хатоликка йўл қўйган оилавий мусобақа иштирокчиси ўйиндан чиқади. Натижада «Энг яхши гимнастикачи» номи учун беллашув оиланинг машқлар бажаришни яхши эслаб қолган икки аъзоси ўртасида бўлади.

Эпчил ўровчилар, чаққон қўллар

Ўйин учун узунлиги 25-30 смли иккита думалоқ таёқча ва узунлиги 4-5 метр келадиган ингичка арқон (чилвир) зарур. Чилвир ўртасига лентача бойлаб қўйилади. Чилвир учлари эса икки ўйинчи ушлайдиган таёқчалар ўртасига боғланади. Улар хонанинг икки қарама-қарши томонига чилвирни таранг тортиб туришади.

Буйруқ бўйича ўйинчилар, қўлидаги таёқчаларни айлантириб, унга мумкин қадар тез суръатда чилвирни йиғишга интиладилар. Шу билан бирга

улар олдига қараб силжишади. Ким чилвирнинг ўзи томонидаги қисмини тезроқ ўраб улгурса ҳамда биринчи бўлиб лентачага етиб борса, мусобақада голиб бўлади.

Сўнг ўйинга бошқа янги жуфтлик тушади ёки дастлабки мусобақа голиби билан янги ўйинчи учрашади. Бу оилавий беллашув иштирокчилари сонига боғлиқ бўлади. Шундай қилиб, оилада кимнинг қўллари ҳаракати чаққонлиги аниқланади.

Ўйин учун таёқчалар ўрнига иккита оддий қаламдан ҳам фойдаланса бўлади. Бунинг учун қаламга ҳам оддий ипни, ўртасида белги қўйиб боғлаш керак. Қаламлар ингичка бўлганлиги учун, ўйиндаги барча оғирлик бармоқлар зиммасига тушади.

Имо-ишора

Болаларнинг ҳаракат фаоллигини таъминлашда пантомима муҳим роль ўйнайди. Ёш даврлари бўйича унинг мисолларини акс эттираемиз.

4 ёшгача бўлган болалар қуйидагиларни кўрсата оладилар: Елкалар дейди — Мен мағрурман.

Умуртқамиз дейди — Мен кексаман.

Бармоқча дейди — Олдимга кел,

Бошимиз дейди — Ҳа! Йўқ!

Қулоқлар нима қилишади? Қушларнинг сайрашини тинглаймиз.

Бурун нима қилади? Гулнинг ҳидини ҳидлайди.

Оғиз қандай гапиради? М-м-м, бу мураббони мен яхши кўраман.

5-6 ёшдаги болалар қуйидагиларни бажара оладилар:

Ўрмондаги ўтлоқзор. Томошабинлар имо-ишора билан бажариладиган топишмоқларни ечадилар. Мусиқа оҳангига турли хил ҳайвонлар югуриб келадилар, хўроз қичқиради, сичқон югура-

ди, айиқ бир томондан иккинчи томонга ағдарилиб юради, тулки эса пинҳона яқинлашади.

Турли хил юриш. Кекса одам қандай юришини, тинч, осойишта кетаётган одамни, оғир юклари бор аёл юришини, жажжи кичкинтой югуришини акс эттириш.

Шолғомни тортиб оламиз. Юз ифодаси ва имо-ишора ёрдамида (сўзсиз) «Шолғом» эртагини саҳналаштириш, фақат ушбу саҳна кўринишига мос мусиқа оҳанги эшитилиб туради.

Об-ҳаво. Кўчада қуйидагидек об-ҳаво бўлса, ўзингиз нимани сезишингизни кўрсатинг:

— ҳовлида жудаям совуқ;

—иссиқ ҳавода енгил ёмғир ёғмоқда ва бу сайр учун жуда қулай;

—қуёш нурларини сочмоқда ва жудаям иссиқ (бирортаси кўрсатса, бошқалари тушунча бериб туришади).

Кўрсатинг:

—бирор нарсани ўйлаб келаётган одамнинг юришини;

—бирор нарсадан қувонаётган одамнинг юришини;

—атроф сув бўлиб, унинг устидан ингичка кўприк бўйлаб ўтаётган одамнинг юришини.

Ур тўқмоқ:

—бой ва камбағал деҳқоннинг бир-бири билан муомаласини(муносабатини);

—камбағал хурсанд бўлишини;

—бой деҳқонни алдаганини;

—бойнинг охирида қандай аҳволга тушганини кўрсатиб бериш.

Худди шундай имо-ишора орқали «Олтин тарвуз» эртагини ҳам кўрсатса бўлади.

Мен кимман

Кўрсатинг:

— она боласини «алла» айтиб ухлатаётганини;
 — ошпаз, тикувчи, дурадгор, сут соғувчи, қушча, хат ташувчининг хатти-ҳаракатларини кўрсатинг. Машғулотлар ҳаракатлар орқали топишмоқлар шаклида бажарилади.

Майсазорда. Майсазорда гул. Ушбу гулга кимлар учиб келишди? (гул атрофида пашша, ари, капалак, қўнғиз, тиллақўнғизлар тўпланишади).

Иноқ кичкина ҳайвонлар.

Турли хил ҳайвонларнинг бир хил ҳис-туйғуларини кўрсатиш:

— қайғураётган қуёнча олдига айиқ, бўри, типратикан, бақа, хўрозларнинг кўнгил сўраб келишлари;

— кучли ва ёвуз бўри, айиқ, тулкилар устидан қозонилган ғалабадан ҳайвонлар қувонмоқда (бақа, сичқонча, хўроз, қуёнча, типратикан).

— ўрмонда адашиб қолган ҳайвонларни акс эттириб беринг.

Касблар.

Тарбиячи турли хил касб эгаларини ҳар хил имо-ишоралар ва ҳаракатлар орқали кўрсатиб беришни тавсия қилади:

- кутубхоначи;
- ўқитувчи;
- теплоход капитани;
- тракторчи;
- милиция ходими.

Қишки ўйинлар.

Алоҳида саҳна кўринишларини намойиш этиш:

- «қор ўйнапман»;
- «қор ёқамнинг ичига, бўйнимга кириб кетди»;

- «қор оёғимга қаттиқ тегди»;
- “Катта қор йиғиндисини айлантирмоқдаман”.
- “Чанғида юраяпман”
- Йўлакчани қордан тозаламоқдаман”.
- “Гўдак бор чанани тортмоқдаман”.

Нима сезаётганингни кўрсат. Қуйидагиларни кўрган пайтда, бола нима сезаётганлигини имо-ишоралар ва мимика орқали ўз ҳис-туйғуларингизни кўрсатинг;

- кучук оёғини шикастлаб олди;
- рўпарангда катта ит югуриб келмоқда;
- иссиқ кунда ариқда чўмилганда;
- кучли кучсизни урганда.

Ҳаракат фаолигидан ташқари, пантомима ўйин образига киришга кўмаклашади, идрокни ёқимли ҳис-туйғуни ривожлантиради, бола баданининг эгилувчанлигини тарбиялайди.

Спорт ўйинлари. Мактабгача ёшдаги болаларни қайси ёшдан ва спортнинг қандай тури билан шуғуллантирмоқ лозим? Албатта, ҳақиқий спорт тўғрисида мактабгача ёшда гапириш ҳали эрта, аммо спорт унсурлари бор турли хил ўйинлар ва мусобақаларни 5-6 ёшдаги (бундан ёшроқ даврда ҳам) болаларга ўргатиш мумкин. Афсуски, ота-оналарнинг айримлари ўйинлар ва спорт дақиқалари боланинг меъёردа жисмоний ривожланишига таъсир этиши аҳамиятини тушуниб етишмайди ва бу билан улар бола соғлигига путур етказишини билмайдилар. Ота-оналар ўртасида шундай фикрлар ҳам борки, айрим спорт жиҳозлари билан ўйнаш жуда мураккаб бўлиб, бу шикастланишга олиб келади деб ўйлашади. Маълумот учун, Канадада ўфил бола 3 ёшга тўлган куниде, унга хоккей клюшкисини тақдим этиш анъ-

анаси бор, 5-6 ёшда эса у "ҳақиқий" хоккейчидир. Фарзандининг жиёмоний тарбияси билан астойдил шуғулланишни истаган ота-оналар қуйидагиларни билиши керак: ишлаётган мушакчалар ишламаётганларидан кўра 3 баробар кўп миқдорда озуқа маҳсулотларини, 7 баробар кўп миқдорда кислород талаб этади.

Болалар илк ёшдан оқ ўз спорт анжомларига эга бўлиши керак: чана, чанғи, коньки, резина айланма, велосипед, бадминтон стол устидаги теннис, кичик теннис учун ракеткалар, тўплар, кегилар, шашка, шахматлар ва ҳоказо. Мана энди, азиз ота-оналар, ҳар бир спорт ўйини бўйича мутахассисларнинг аниқ маслаҳатларини беришга рухсат этинг.

Четан дебор(ҳаракатли ўйин орқали)

1. болаларни чаққонликка ўргатиш.
2. Сафланиш ва қайта сафланиш машқларини бажариш.
3. Қўл ушлашиб занжир ҳосил қилиш.
4. Жамоа бўлиб, иноқлик билан ўйнаш, кабиларга ўргатиш мумкин.

«Зангизгон»(ҳаракатли ўйин орқали)

1. Ўйин ҳаракатларини аниқ, тўғри бажариш.
2. Қўл ушлашиб доира ҳосил қилиш.
3. Сигналга риоя қилиш кабиларга ўргатиш мумкин.

«Қоч болам, қуш келди» (ҳаракатли ўйин орқали)

1. Дўстларига меҳрибон бўлиш.
2. Зийракликка, эпчилликка ўргатиш.
3. Тез югуриш, югураётганда бир бирига халақит бермаслик кабиларга ўргатиш мумкин.

Шахматлар

Мактабгача ёшдаги болаларнинг ўткир зеҳни ва қизиқувчанлиги уларни шахмат ўйини ўйнашга имконият беради.

1. Ўргатишни 5-6 ёшдан бошлаш керак.
2. Ўргатиш услуби - фақат ўйин орқали.
3. Ўргатиш учун тахта размери 40x40 см бўлган шахматларни харид қилиб олган маъқул.
4. Ҳар доим эмас, атайлаб болага ютқазиб қўйинг. Уни осон ғалаба қозонишга ўргатинг.
5. Ўйиндан кейин фарзандингиз билан хатоликлар ва камчиликларни таҳлил қилинг.

Филдиракчали коньки

1. Ўргатиш 5-6 ёшдан бошланади.
2. Дастлаб 4 та филдиракчи коньки олинг, улар анча чидамлидир, сўнг 2 та филдиракчи конькига ўтасиз.
3. Конькида учиш давомийлиги: 10-15 минут, ҳафтасига 2-3 марта.

Велосипедлар

1. Уч филдиракчи велосипедни кичкинтойлар 2-3 ёшдан учса бўлади, ўзиучар ҳамда 2 филдиракчи велосипедда эса 4-5 ёшдан.
2. Мактабгача ёшдаги болаларни велосипеднинг барча қисмлари билан таништиринг.
3. Велосипед ўриндиғини бола бўйига мослаштириш муҳим.
4. Дастлабки пайтда велосипед ҳайдаш 5 минутдан ошмаслиги лозим.
5. Болани ўз мувозанатини тутиб туришга ўргатиш зарур, айниқса, бурилишларда (чап томонга бурилиш бўлганда, ўнг томонга энгашиш ёки тескариси).

Бадминтон

1. 5-6 ёш бадминтон ўйинига ўргатиш учун қулай давр.

2. Ракетка оғирлиги 135 г дан ошмаслиги, кендик, узунлиги -16 см, тўғри узунлиги -26 см, унинг эни -14,5 см.

3. Бадминтон ўйини, одатда, 20-30 минут давом этади.

Чиллаки (тизилган чилакарни уриб чиқариш ўйини)

1. Чиллаки билан ўйнашга болаларни 5 ёшдан қаторисига икки партиядан кўп бўлмаган ўйинларни ўйнаб ўргатса бўлади.

2. Бола ёшига қараб, чиллакилар узунликлари 10,12,14 см бўлиши мумкин, бит эса 40,45,50 см, мослашган оғирлиги 400, 430, 450 гр. Бит ва гурдукилар кесими 3,4,5 см.

3. Чиллаки квадратлари (ўйин иштирокчилари ва тайёргарлигига қараб) 1x1 м, 1,2x1,2, 1,5x1,5 м ўлчамда тайёрланади.

4. Чиллаки ўйинига ўргатишда, фигуралар алмашувида катталар сингари аниқ бир қонидани талаб қилиш шарт эмас.

5. Бу ўйинда катта кишининг доимий бўлиши ҳамда ёрдами зарур бўлади.

Кичкина (митти) теннис

1. Кичкина теннис ўйнашни 5 ёшдан бошлаш мумкин.

2. 10x5 ёки 8x4 м майдончалари бор ҳамма жойда ўйнаш мумкин.

3. Ердан 3-5 см баландликда волейбол сеткаси тортилади.

4. Кичкинтойлар учун махсус теннис ракеткалари бўлмайди, шунинг учун уларни қўлдан 5-7

қатламли фанерадан ёки 6-8 миллиметрли тахтадан тайёрлаш мумкин. Қалинлиги 2-2,5 см эни - 3,-3,5 см, узунлиги 20 см бўлган ёғочда бир томонлама ўртасидан чуқурча қилиниб, унга худди шундай 4-5 смли халқаси бор фанера ёки тахтача кийгизилади. Тахтача учлари чиқарилиб, клей билан қопланади.

5. Ўйин давомийлиги — 20-30 минут.

Кичик баскетбол

1. Кичик баскетболни 6-7 ёшдаги болалар ўйнаши мумкин.

2. Бу ёшдаги болалар катталар билан таққосланганда, икки баробар кичик, узунлиги 13 м, эни - 7 м бўлган майдончада ўйнашади.

3. Баскетбол савати 30,40 см га пасайтирилади.

4. Ўйин учун болаларнинг катта резинали ёки синтетик тўплари қулай, шунингдек, айланаси 40-45 см, оғирлиги 300-350 гр яхши сакрайдиган волейбол тўпларидан ҳам фойдаланса бўлади.

Сузиш

1. Кичкинтойларни 1,5-2 ёшдан сувга ўргатиш мумкин.

2. Сувдаги машғулотларни бошлашдан аввал, болаларни илиқ, сўнг совуқ сув билан белигача ювинишга ўргатинг.

3. Машғулотлар учун суви тоза, таги текис ва зич қумли, секин аста 90 см гача тушадиган ҳавза топиш.

Оқим тезлиги минутига 10 м дан ошмаслиги шарт.

4. Илк машғулотлар бир неча мунутгача давом этади.

5. 4-6 ёшли бола сувда 3-15 минут туриши мумкин.

* * *

Спорт ўйинлари ҳақида суҳбатдан четлаган ҳолда, кичкинтойлар соғлигини сақлашда муҳим бўлган бир нарсага — энг яқин катталарнинг бола толиққанлигининг илк белгиларини ўз вақтида кўра билишга диққатингизни тортмоқчимиз. Толиқиш боланинг ўзини бўш ушлаши, рангининг оқариб кетиши, иштаҳанинг пасайиши, асабийлашуви ва ҳоказоларда билинади. Толиқишдан ҳоли бўлиш учун тоза ҳаво, витаминлар ва фаолиятни алмаштириш зарур. Бундан ташқари, кўпроқ жисмоний тарбия дақиқаларини қўллашни тавсия қиламиз. Айниқса, шеър орқали бажариладиган жисмоний тарбия дақиқалари қизиқарли ва самаралидир:

Ҳар куни эрталабдан

Машқлар бажарамиз (жойда юриш)

Севимли машғулотлар

Бир қаторга сафланамиз:

Қувноқ қадам ташлаймиз (юриш)

Қўлларни кўтарамиз (қўлларни юқорига кўтарди)

Ўтирамиз, турамиз (4-6 марта)

Тинмай-тинмай сакраймиз (10 марта)

Мактабгача ёшдаги болаларни машқларни катталар билан бажариш завқлантиради.

Валеология

Хулосада валеология тушунчасига тўхталамиз. Бошқача қилиб айтганда, бу «ўзим тўғримда ўзим ўйлайман» дегани. Соғлом турмуш тарзи болаликдан шаклланади. Ва биз, яқинлари, болага илк ёшиданоқ қуйидагиларни эгаллашларига ёрдам берамиз:

1. Ўзига ўзи биринчи тиббий ёрдам кўрсатишга ўргатамиз.

2. Фойдали ва зарарли ўсимликлар ҳақида илк маълумотлар берамиз.

3. Мева-сабзавотлар ва бошқа озиқ-овқатларни қайта ишлаш қоидалари билан таништирамиз.

4. Уй озодалиги, кийим, кўрпа-тўшак, ўйин ва иш бурчакларининг тозалиги ҳақида илк билимлар берамиз.

5. Болаларни релаксация ва медитацияга яқинлаштирамиз ва ҳоказо.

Шундай қилиб, жисмоний тарбия — кенг туншунчадир. Биз тадбирлар мажмуи орқалигина, фарзандларимиз соғлигини ҳисобга олган ҳолда ушбу биринчи даражали масалани ечишда ижобий натижаларга эришишимиз мумкин.

ТАБИАТ ВА МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛА

*Дарахт, майса, гул, қушчалар.
Доим ҳимояда эмаслар.
Гар шикаст етса уларга,
Хаста қоламиз бизлар.*

Муаммо: Ҳозирги вақтда "Атроф муҳит" туншунчаси (луғатда келтирилишича бу биологиянинг бир бўлими, жониворларга ўзаро муносабат ва теварак атрофимиздаги ўсимликларга муносабат) оғзаки илмдан кенг оммага ўтиб келмоқда, табиатнинг бузилишидан хавотирли фикр, аввало инсоннинг турли-туман муносабатларидан келиб чиқади.

Кўп йиллик тажрибалар шуни кўрсатадики, атроф муҳит ҳақида билимларнинг, маслаҳатларнинг йўқлиги, инсон ва табиат муносабатларига эътиборсизлик оқибатида давлатимиз моддий ва маънавий зарар кўрган.

Буни биз фақат бир томонлама яъни оммавий тизимдаги муаммо деб ўйлашимиз керак эмас. У албатта, ҳар бир шахс учун, ҳар бир оила учун, кўпроқ болали оилалар учун ўта муҳим.

Биз катталар биламизки, бутун дунё олимлари ер юзидаги ҳаётимизнинг барча жабҳалари устида турган хавф-хатар ҳақида кўпроқ огоҳлантирадилар.

Сайёрамиздаги ўсимлик турлари қашшоқлашиб бормоқда; хавfli химик чиқиндилар узлуксиз равишда очиқ ҳавога, дарёларга, денгизлар-

га, кўлларга чиқариб ташланмоқда. Келажак авлод қандай яшаб кетади? Буни вақт кўрсатади, кўп эмас йилга назар ташлашимиз, олимлар, фарзандларимиз янги — XXI аср бошларида дарё, денгиз, океанларда чўмила оладими, ўрмонларда сайр қиладиларми, гулларнинг хушбўй ҳидларидан нафас олиб, юдузли осмонни томоша қилиб завқланишадими деган саволларга бош қотирмоқдалар.

Муаммоларни ҳал этиш: Ота-оналар нима қилишлари керак? Энг асосийси табиатни севишга ўргатиш, уларда атроф муҳит билан муомала маданиятини шакллантириш лозим. Бу кўп қиррали тушунча қуйидагиларни ўз ичига олади:

— табиатни муҳофаза қилишни амалиётга тадбиқ қилишни ўргатиш;

— атроф муҳитни муҳофаза қилишда ташаббускорлик уйғотиш;

— табиатга шикаст етказмаслик кераклиги ҳақида болаларни огоҳлантирмаслик ёмон оқибатларга олиб келиши ва бунинг учун уларнинг бу борадаги билимини узлуксиз равишда чуқурлаштириб бориш керак.

Бу вазифаларни тўлиқ адо этиш учун боланинг ёшлигидан хилма-хил ўзаро таъсирларни ва ўзаро боғлиқликни уларга тушунтириш керак. 3-4 ёшли болалар аллақачон жониворлар ҳақидаги билимга эга. Лекин, ҳамма болаларда ҳам билимга чанқоқлик ривожланган эмаску. Ахир айнан шу сифат уларнинг кейинги билимларини чуқурлаштиришга олиб келади-ку. Жумбоқнинг энг зўр ечими услубий тизимни яқинлаштиришни ўз ичига олади. Ускуналар миқдорининг камлиги ҳақидаги дастурларнинг болаларга чуқурроқ бериб борилгани маъқул.

Мисол учун биз тулки ҳақида нима биламиз? Хатто, катталар ҳам бу саволга; айёр, малла, кўркам, чиройли думли деб жавоб бериш билан кифояланади.

Агар биз ўзимиз олдиндан қуйидаги тузилма бўйича энциклопедияга қараб, тулки ҳақида гапириб берсак:

- Қандай ташқи кўринишга эга?
- Нима билан овқатланади?
- Ўрмонга қандай фойда келтиради?
- Кимдан кўрқади?
- Душмандан қандай қочиб қутулади?
- Қандай қўлга ўргатилади?
- Унинг нимаси сенга ёқади ёки ёқмайди?
- У ёввойими ёки хонакими?
- ва ҳ.к.

Шундагина бола ўзаро боғлиқликни ўрганади: табиат бекорга (бежиз) тулкига момикқина думинъом этмаган, ўзидан қолган изни йўқотиб кетиш учун мослашган, ва уни ҳайвонот боғига мослаштириш қийин, у ерда у ўз чиройини йўқотади. Шубҳасиз болада савол туғилади, тулки ўрмонда қандай яшайди.

Билим беришнинг яна бир шакли бор, бу ақли жойида бўлган болаларнинг кўпчилигини ҳайрон қолдириш орқали ўсмирларнинг билимга чанқоқликка ўргатиши остида шаклланади. Яна бир маслаҳат. Ўхшаш ўйинларни қўллаш, яъни билимни чуқурлаштириш ҳамда кузатувчанликни тарбиялаш асосида тузилади.

Миллий ўқитиш асосида тарбияланган 4,5 ёшли набирам: "Ит билан бўри нимаси билан фарқ қилади?" деган саволга жавоб беролмади.

Мана нима учун ўсимликлар дунёси ва ҳайвонларни гуруҳларга ажратиб мана бу ўйинни қўллаш зарур:

Нимаси билан ўхшайди (ва фарқланади?)

Ит ва бўри

тулки ва олмахон

жирафа ва туяқуш

узунқанот ва қалдирғоч

Мойчечак ва астра

Атиргул ва пион

Момақаймоқ ва қоқи ўт ва ҳ.к.

Боланинг билимга чанқоқлигини ва айнан кузатувчанлигини ўстиришнинг яна бир усули бор. Бу халқнинг об-ҳавони аниқлаш аломати. Об-ҳавони олдиндан айтиш билан боғлиқ жуда кўп халқ белгилари мавжуд. Бунинг ҳайрон қоларли жойи йўқ, чунки қадим замонларда айнан қишлоқ хўжалиги учун катта аҳамият касб этган. Албатта нафақат қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган одамларга балки, барча одамларга бу белгилар зарур. Бироқ улар қоида бўйича, кўп йиллик кузатишлар асосида, тўғридир. Лекин об-ҳаво алмашинишига ўз вақтида тайёргарлик кўриш айни муддаодир.

Бундан ташқари, белгилар болаларнинг халқ донишмандлигига қаратади, эслаб қолишга, таққослашга, солиштиришга туртки бўлади, баъзи табиий қонунларни тўғри тушунишга ва хулоса чиқаришга ёрдам беради.

Халқ белгилари:

— дарахтдаги қиров — совуқ туфайли, туман илиқ ҳаво туфайли;

— қишда изғирин бўлиши — ёзда намгарчилик;

— тутуннинг кўтарилиши — совуқ туфайли;

— баланд тик камалак — қурғоқчиликдан, ётиқ ва пасти — намгарчиликдан;

— мушук ғужанак бўлиб ётса — совуқдан; — мушук деворга тирмашса — яхши об-ҳаводан эмас;

- мушук қаттиқ ухласа — иссиқдан;
- мушук қорнини тепага қилиб ётса — иссиқдан;
- ит сайр қилмаса — ёмғир ва қордан;
- товуқ бир оёқда турса — совуқ ҳаводан;
- товуқнинг қақақлаши — намгарчиликдан;
- қўнғизлар физзиласа — намгарчилик;
- қора булутларнинг бир жойга йиғилиши — намгарчилик бўлиши;
- баҳорнинг эрта келиши — сув кўплиги;
- агар дарахт барглари тоза тўкилмаса у ҳолда қиш қаттиқ келади;
- биринчи, тез эрийдиган қор, кечаси ёғади;
- қалин қиров — қурғоқчиликдан;
- ёз қуруқ, иссиқ бўлса — қиш кам қорли, изғиринли бўлади;
- ёз ёмғирли бўлса — қиш қорли изғиринли бўлади;
- зоғчалар гала бўлиб учиши — ёмғирдан;
- чайка кўп чўмилиши — ёмғирдан;
- читтақлар эрталабдан чийилмаса — кечаси совуқ бўлади;
- агар қушлар дарахт тепасида ўтирса — иссиқдан;
- агар қарға қафилмаса, унда куз ёмғирли, қиш бўронли бўлади;
- қарға тумшуғини патлари орасига тикса — совуқдан;
- кечда тонгдагидан иссиқ бўлса — намгарчилик;
- какку кукулмаса — иссиқдан, очиқ ҳаводан;
- қизилиштон таққилмаса — ёмғирдан;
- қишда қуёш булут ортида бўлса — қор ёғади;

— камалак кечқурун кўринса - об-ҳаво яхши;
 — камалак тез йўқолиб кетса — об-ҳаво яхши;
 — камалак ёмғирдан сўнг кўп сақланиб турса
 намгарчиликдан.

Бола қанчалар ғаройиб сўзларни эшитади, тушунади ва ўзининг фаол нутқида, ўз ўрнида ишлатади (қиров, илиқ ҳаво, намгарчилик, қия, тик, камалак ва бошқ.). Қисқа муддатли аломатлар: "Қарға тумшуғини патлари орасига яширса — совуқдан; узоқ муддатли аломатлар: "Ёз қуруқ, жазирама бўлса — қиш кам қорли, изғиринли бўлади". Униси ҳам буниси ҳам фойдали, агарда болага доимо, шу тарзда ўргатилса, вақти-вақти билан улар билан бирга такрорлаб турилса албатта.

Энг тўғри йўли бола табиатида саволлар ётади, шу билан бирга икки томонлама савол берилади — бола — катталарга, катталар — болага. Ва албатта, бу саволлар (катта ёшли болалар назарда тутилади) ўйлаб берилиши, одамини топиб берилиши керак, баъзан ҳазил орқали:

— терисини алмаштириб турадиган қайси ҳайвонлар ҳақида гапириш керак?

— нима учун тунги ўсимликлар оқ?

— тишларни тиш пастасиз қандай ювиш мумкин?

— қуруқ ва зах жойдан узилган гулдаста кўклай бошлади, қандай гуллар тез сўлийди ва нима учун?

— атрофимиздаги ўсимликлардан қайсиларини қуруқ чой ўрнида, салат тайёрлашда ва шўрвага ишлатишимиз мумкин?

— ким кўп мақол, айтишув, халқ об-ҳаво маълумотларини айта олади?

— қандай қилиб ҳаво ифлосланади?

— нима учун кўчалар ифлосланади?

- нима учун "она ер" деймиз?
 - қушлар учиб кетса, ўрмонда нима қолади?
 - бизга ўрмон нима учун керак?
 - бизга гуллар керакми? Нима учун?
 - нима учун жирафанинг бўйни узун?
 - нима учун қуён қишда оқ ёзда кулранг?
 - нима учун тошбақанинг косаси қаттиқ?
 - нима учун қурбақа яшил ва доғли?
 - нима учун қуённинг қулоқлари узун?
 - нима учун арчанинг устки қисми учли?
 - қайси ўсимлик ва ҳайвонлар "Қизил китоб"га киритилган? Нима учун?
 - истеҳкомлар нима учун керак?
 - "чумоли — заҳматкаш" иборасини қандай тушунаси?
 - хўш, нима учун мушук узун мўйловли (сезги органи)?
 - нима учун баъзи айиқлар оқ, баъзилари кулранг (ташқи муҳитга боғлиқ)?
 - нима учун бир эртақдаги қуён оқ, бошқасида кулранг (ҳодиса йилнинг турли вақтида содир бўлади, шунинг учун қишда оқ, ёзда кулранг)?
 - нима учун гуллар кўркем ва хушбўй?
 - нима учун ҳайвонларда дум бор?
 - нима учун кенгурода каттакон дум бор?
 - нима учун қушлар сайрайди?
- Болаларни хушмуомала қилиб тарбиялайдиган саволларни навбати билан баён қилиш фойдалидир:
- Уларни кўрсанг тўғрилаб қўй:
 - ерда ётган қуш боласини;
 - қуш уясига тегаётган болани;
 - кўчада шохларни синдираётган болани;
 - гулнинг, ўсимликнинг қовжираб қолган поясини;
 - ўлаётган қурбақа ёки бақани;

— ташландиқ кучук боласини ёки мушук боласини.

Ҳозиргача биз мактабгача ёшдаги болага бериладиган таълим-тарбия қоидаси ҳақида сўз юритяпмиз. Ушбу режадаги мана шу усулга атроф муҳит ҳолатидаги мантиқий вазифалар киради.

Булар болалар берадиган саволларга қисқача ҳикоялар тақдим этишдир. Майли болалар ўзини бу йўлда синаб кўради, хато қилади, ота-оналар ёрдамида ўз хулосаларини баён этади.

Мантиқий топшириқлар:

1. Келинг, балконга қишки қуш қафасини қурайлик, деди Камола ойисига, — қушлар учиб келиб дон еяверсин. Аввалига Камола донхўракка турли писта ва ушоқлар сепди. Читтак ва чумчуқлар қиш кунларида дарров у ерга қўниб чўқилай бошлайди. Нима учундир қизалоқ боғчага шошилиб донхўракка дон солишни унутди. Кун жуда изғирин ва шамолли эди. Оч, совуқдан қотган қушчалар донхўракка учиб келишди, лекин унда ҳеч нима йўқ. Кейинги кун Камола яна дон сепди, лекин бу сафар жуда кам читтак ва чумчуқлар келди. Нима учун?

Хулоса: Қиш кунинда бир кун дон емаган қушча совуқдан нобуд бўлиши мумкин. Қишда кун қисқа бўлади ва ўша қушчалар доимий донхўракка ўрганиб қолган, бошқа яна қайси жойдан емиш топишни билмай қолишган. Шунинг учун қурилган донхўракда доимо емиш туриши керак.

2. Якшанба кун кўлга боришга қарор қилдим. Менинг йўлимда яна иккита бола кетиб борарди. Бирдан улар майсалар орасидан кичкина қурбақа кўриб қолишди.

— Кел, буни уйга олиб кетамиз, акс ҳолда йўқолиб қолиши мумкин, деди биттаси.

— Тегма унга, ўзи йўлини топиб кетади, - деди шериги.

Улардан қайси бири ҳақ?

Хулоса: Биринчи бола ноҳақ, чунки қурбақа хонадонда яшай олмайди, унинг териси қуриб ўлиб қолади. Қурбақа фақат нам жойда яшай олади.

3. Собир ойиси билан боғга мева тергани борди.

— Қаранг ойи, қаранг, — қушча жуда паст учаяпти уни ушлаб олишим мумкин! Уни уйга олиб кетиб боқайлик.

— Йўқ, бундай қилиш мумкин эмас, — деди она. Нима учун у шундай жавоб берди?

Хулоса: Она ўғлига рухсат бермади, негаки у эндигина учишни ўрганган қушча эканини билган. Она - қуш у билан бирга эди. Қушча ўрмонда улғаяди ва зарарли чивинларни еб фойда келтиради. Ўзга жойда эса кўникмаган емишдан у нобуд бўлиши мумкин.

4. Бир куни Санжар ота-онаси билан дарёга борди. Қирғоқларда сон-саноқсиз майда балиқчалар сузиб юрарди

— Менга идиш беринг, балиқ тутаман деб сўради Санжар ота-онасидан.

— Уларни овлаш мумкин эмас, - деб тушунтирди ота. Нима учун уларни овлаш мумкин эмас? Дадаси Санжарга нимани гапириб берди?

Хулоса: Кичик балиқчалар - катта балиқларнинг болачалари. Улар ўсиб ривожланиши учун кенглик керак, идишда эса улар тез нобуд бўлади. Агар майдалари нобуд бўлса, дарёда катта балиқлар камайиб кетади ва натижада уларнинг миқдори камаяди.

5. Комил билан Ботир болалар боғчасида ўйнар эди ва бирдан бутоққа ҳаворанг капалак келиб қўнганини кўришди.

— Кел, уни тутамиз, — деди Ботир, — уни бошқаларга ҳам кўрсатамиз, қара қандай чиройли.

— Капалакларни ушлаш мумкин эмас, — деди Комил.

Қайси бири ҳақ?

Хулоса: Бизнинг давлатимизда жониворларни ҳимоя қилиш қонуни бор. Ҳашоратларни тутиш, уларни нобуд қилиш мумкин эмас. Шу билан бирга ҳайвон ва қушларни овлаш ҳам. Капалак — жуда фойдали ва яхши хашорат. У ҳавода учиб юрган пашша, чивин ва майда чиркайлارни тутиб ейди. Комил ўртоғини тўхтатиб тўғри қилди.

6. Вазира ва Лола барг йиғиб юрарди ва бир япроқда «хон қизи»ни кўриб қолишди. Вазира уни кафтига олди, лекин қўнғиз қимирламади.

— Балки у совуқдан ўлиб қолгандир, уни қўйиб юбор, — деди Лола.

— Йўқ у тирик, деб жавоб берди Вазира. Қизалоқ дугонасига нимани тушунтирди ва қизлар қўнғизни нима қилди?

Хулоса: Кузда «хон қизи»нинг баргларнинг остига яшириниб, шу ерда қишлашни Вазира Лолага гапириб берди. Қизчалар уни авайлаб япроқлар остига қўйишди. Баҳорда у яна яшаб кетади, тухум қўяди ва личинкаларидан ёш қўнғизчалар чиқади, улар ўрмонга катта фойда келтирадилар.

7. Алишер билан Адҳам атиргул шохчаларига яқин қилиб тупроқ тортишди.

— Қара поясига шира тушиб кетибди! Атиргулимиз ўлиб қолади, — деди ачиниб Алишер.

— Мен эса ширани нима билан йўқотишни биламан, — деди Адҳам ва қаёққадир чошиб кетди.

У нимани қидириб кетди?

Хулоса: Адҳам билдики хон қизи шира ейди, шунинг учун у шошиб уни топиб келиш учун чопиб кетди. Хон қизи ва унинг личинкаси жуда фойдали ва уни асраш лозим.

8. Эрта куз эди. Бир куни хонада кичкина тиниқ, яшил қанотли ва тилларанг кўнғиз ҳашорат учиб юрарди.

— Бу сўзанак, — билишди болалар, - у фойдали ҳашорат.

— Нима учун у хонада учиб юрибди? У бу ерда нима қилади? - сўради тарбиячи.

Болалар қандай ўйлади?

Хулоса: Кузда сўзанак қишлоқ учун жой қидиради. Мана нима учун бу ерда учиб юрибди. Тўғри, деди болалар ва унга тегмасликни таклиф қилдилар. — Майли, унинг ўзи жой топиб олсин. Баҳорда улар тухум қўяди, улардан сўзанаклар очиб чиқади ва улар полиз экинларини зараркунандалардан ҳимоя қилади.

9. Якшанба куни Камола ойиси билан тоққа сайрга чиқди. У ер жуда ажойиб эди. Ўтлоқда гуллар, қушлар сайраган. Камола чиройли лола кўриб қолди ва ойисига қичқирди: "Қаранг қандай чиройли гул! Мен уни узиб оламан", — дея ўша ёққа чопди.

— Тегма лолага, узма уни, — деди ойиси. Нима учун Камоланинг ойиси гулни узишга рухсат бермади?

Хулоса: Лола — тоғ чиройи. Бироқ нафақат Камола ойиси билан бу ерга келади — бошқалар ҳам гуллардан завқланишни хоҳлайдилар.

Шунга биноан лола япроқларига об-ҳаво ноқулай пайтда кичик ҳашоратлар унга тунаш учун яширинади, агар гул узиб олинса, ҳашоратлар уйсиз қолади.

10. Кеча мен дарёга бордим ва шунинг гувоҳи бўлдим: иккита бола ким узоққа улоқтириш ўйнаб сувга тош отаяпти.

Сиз нима деб ўйлайсиз, болалар тўғри қиляптиларми?

Хулоса: Агар ҳар ким қўлига нима тушса, дарёга ташлайверса сувнинг туби кўтарилиб ифлосланади, натижада ундаги сув озаяди. Дарёда кўплаб балиқлар яшайди, ўсимликлар яшайди - улар сувсиз нобуд бўлади. Одамлар камдан-кам сувни эҳтиёт қиладилар, агар дарёда сув қолмаса, у ҳолда одамлар у ердан сув ололмайдилар. Шундай қилиб, дарёларни, кўللарни, хавзаларни асраш керак.

11. Кузги япроқлар боғда ерга қалин гилам бўлиб тўшалган.

- Бугун хазонларни тўплаймиз - деди она Салимга.

- Майлими барглари бир тўп қилиб тўплаб, уни гулхан қилиб ёқсам? — сўради Салим.

- Йўқ, мумкин эмас, — деди ойиси.

Нима учун она бунга рухсат бермади?

Хулоса: Бизда қонун бор, ҳавони булғаш мумкин эмас, тутун ҳавони ифлослантиради. Салим буни билмаган эди ва ойиси унга тушунтирди. Баргни тўплаб уни ерга кўмиш керак. Улар ер остида чирийди ва ўсимликлар учун ўғит бўлади. Ушбу мантиқий топшириқлар педагогика фанлари номзоди Н.Ярашев томонидан тузилган. Келинг биргаликда кичик тажриба ўтказамиз: шеърни ўқиймиз ва берилган саволларга жавоб топамиз:

Мен гулни узган эдим,

У бирдан сўлиб қолди.

Қўнғизни тутган эдим,

Кафтимга ўлиб қолди.

Табиатга, шундан билдим,

Юракдан ёндашишни.

Болалар тўғри жавоб бера олишмаса, биламизки, улар нафақат сўз кучининг кўчма маъноларини тўла меъёрда тушунишмайди, балки улар табиий муҳитда фаол яшамаганликлари учун ҳамдир.

Мана биз сизлар билан болада экологик маданиятни шакллантириш йўлининг энг асосийсига келдик — мактабгача ёшдаги боланинг табиатдаги меҳнат фаолияти.

Аввало биз Вольдорфский услубининг қуйидаги намунасини келтирамиз. Вольдорфский болалар боғчаларида ўзларининг шахсий гулзорларида меҳнат қилишни ёшлигидан бошлашни тавсия этди. Бизнинг мактабгача таълим муассасаларида эса барча гуруҳлар учун оммавий тарзда жўяк олишни ташкил қилиш услубини жорий қилиш мақсадга мувофиқдир (худди жамоа хўжалиги далаларидаги сингари). Бу нима дегани? Аввалига ҳар бир болада натижа кўринади: суғормади, чопмади — натижада, гул ва сабзавотлар сўлиб қолди, кейин эса шахсий томорқани парвариш қилиш қийинлашиб қолди. Мана шундай ҳолатлар заминида меҳнатга бир томонлама ёндошиш шаклининг ёмон оқибатлари ётади. Бу эса мамлакатимизда боғча болаларни меҳнатга ўргатиш даражасининг ачинарли далиллари тасдиқлайди. Сўнгги 10 йиллик маълумотларга қараганда, 50 % боғча болалар ўз хоҳишлари билан ишлаб, ташаббусни қўлларига олишган 30 % фақат катталар буйруғидан сўнг, аксарият мана шундай қистов остида, 20 фоизи ўзини ишдан четга олиб қочган. Бу борада гап шаҳар болалари ҳақида кетяпти, қишлоқда эса меҳнатсеварликни тарбиялаш муаммоси унчалик кескин турмайди. Шун-

доқ ҳам биз бугунги кунда болаларни меҳнатсеварликка ўргатиш борасида 50 фоиз камчиликларимиз бор. Гап бориб атроф муҳит маданиятига тақалади. Кўпгина ёлғиз фарзандли оилаларда уйда ҳамма шароит яратиб берилади. Бироқ ота-она билан бола ўртасида мустаҳкам алоқа жараёни кечмайди. Бундай пайтда бола ошиб кетса чиройли муҳокама қилади, амалда эса бошқача бажаради: тушунча билан феъл-атвор орасида ўзига хос узилиш пайдо бўлади. Кичик эколог — бу кичик яратувчи ҳам бўлиши лозим. Оилавий шароитда биз нима қилишимиз мумкин:

— бир-иккита хона ўсимликларини келтириб қўйиш (болалар суғоришади, ювади, экади, уларни қаламча қилади, новдаларни бошқа ўртоқларига совға қилади);

— Агар уйда бирор уй ҳайвони боқилса, яхши бўларди, (ит, мушук, қуш, балиқ кабилар).

Деярли барча болалар тирик мавжудоти бўлишини хоҳлашади, катталар эса турли сабаблар туфайли буни рад этишади. Ҳеч бўлмаганда мана бундай усулни қўллаш мумкин;

— деразада кўкат. Яхши уй бекаси қиш пайтидаёқ ёруғлик етарли жойга пиёз экиб қўяди. Болалар ҳам пиёз, петрушка, укроп экишга ва парвариш қилишга жалб қилинса яхши бўларди. Кейин эса ҳамма биргаликда овқат ва салат тайёрлашга киришса;

— ота билан бирга қушга ин ва донхўрак яшаш керак. Бундан олдин биз мана шу шеърни ўқиб чиқишни тавсия қиламиз:

Қушни боқинг

(А.Яшин)

Қишда қушларни асранг,

Майли бутун дунёдан.

Уйингизга қўнибди,

Учиб келиб самодан.

На уларнинг еми бор,
 На бир ҳовуч ғалласи.
 Агар бир ҳовуч бўлса,
 Қўрқмайди улар қишда.
 Беҳисоб ўлганларни,
 Кўриш оғир биз учун.
 Бироқ биз ўйлаймизки,
 Бу иссиқ қушлар учун.
 Унутмоқ мумкин эмас,
 Учиб кета олганин.
 Инсон билан қолдику,
 Ахир бу қишлагани.
 Ойнангизга ўргатинг,
 Учиб келган қушларни.
 Қўшиқсиз кутиб олманг,
 Кириб келса баҳорни.

Қушларни боқиш учун, кузнинг бошларида болалар билан халтача кўтариб дон теришга чиқинг: тарвуз уруғлари, қовун уруғлари, чакалак ўсимлигининг майда мевалари, ёввойи ўт уруғлари, (шўра, қариқиз, баргизуб);

— болаларга «Қизил китоб» ҳақида гапириб беринг. Халқаро қизил китоб 1966 йилда босмадан чиққан. Унга кам учрайдиган, баъзилари умуман йўқолиб кетаётган ўсимлик ва жониворлар киритилади.

Масалан, «Қизил китоб»га қуйидаги гуллар киритилган, марваридгул, оқ нилуфар. Уларни биз асрашимиз зарур;

— гербарий йиғишни тавсия этамиз. Ёш болалар учун бу ҳам меҳнат. Кўзда тўкилган тол, террак, чинор ва бошқа дарахт барглари чиройли қилиб альбомга ёпиштириб қўйилса уларни қишда бемалол томоша қилиш мумкин. Булар юзасидан жуда кўп эртак ва ҳикоялар тузиш мумкин. Бутун бир гербарий табиат гўзалликларини ифода этади;

— агар дала ҳовлингиз ёки ҳовлингиз бўлса, 4 ёшли ёки ундан катта болангизга ўзлари олган жўякка, гулзорларга гуллар сабзавотлар экишга рухсат беринг. Кузда эса улар ўз меҳнатларининг мевасини олишади;

— кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, табиат инсонларни севади, ҳамма нарса учун у ҳиммат қилади. Ўрмонларда майда мевалар, қўзиқоринлар, ёнғоқлар кўп, денгизларда эса балиқлар ва албатта инсон саломатлиги учун фойдали ўт-ўланлар ҳам мавжуд. Шу тарзда уйда яшил дорихона тузиш мумкин. Масалан, болалар учун (фақат ота-оналари билан) ялпиз териш фойдали, уни териб, ювиб, кўк сомса қилиб ейиш ёки қуритиб, сўнгра чой билан бирга ичиш керак! Бутун дунё табиати ҳақидаги турли-туман маълумотлар ва безаклар билан тўлдирилган қўлланмаларни сотиб олган ота-оналар жуда тўғри қилишади. 5 ёшга тўлган боланинг хонасида (нафақат мактабда), албатта ҳар хил қизиқарли китоблар (ўзинг бўя ва яса, эртақлар, шеърий тўпламлар, теварак-атрофдаги ёдгорликлар, тарихий обидалар ҳақида, миллатнинг буюк сиймолари, машҳур саркардалари портретлари, Республикамиз вилоятлари тўғрисидаги откриткалар бўлиши керак. Сизнинг эътиборингизни 1998-2000 йилларда «Шарқ» нашриёти-матбаа концернининг босма хонасида чиққан болалар учун тўпламига қаратмоқчимиз. Мазкур тўплам рангли, расмлар, тиниқ безаклар билан бой. Ушбу китоблар мажмуидан болалар яхшилик ва ёмонлик ҳақида, эртақ қаҳрамонлари ҳақида. Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек сингари буюк сиймоларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот олишлари мумкин.

Альбом ва откриткалар орқали болалар Ўзбекистон ҳақида, мустақил давлатимиз герби, байроғи ва мадҳияси ҳақида, байрамларнинг тарихи, уларнинг нишонланиши ҳақида билимларини бойитиб боришади.

Болалар хонасида китоб бурчаги ёки ижодий бурчак ташкил этсангиз, болангизни ақлий ва маънавий жиҳатдан ривожланишига ҳамда мактабга тайёрлашингизда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Келинг биз ҳам бунга бош қўшайлик!

Ва мана шу мавзуимиз сўнгида ажойиб шеърни эътиборингизга ҳавола этамиз.

«Инсон қадри билимда»

Адҳам Раҳмат

*«Ўқув қайда бўлса, улуғлик бўлар
Билим кимда бўлса буюклик олар
Ўқувли уқару билимни билар
Билимли, ўқувли шодликка тўлар»*

Билим, ўйлаб кўрилса, мисоли бир жилов. Убарча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Билим эгаси ўз тилаklarини топади, орзу мақсадларига эришади. Ақл-идрок эгаларининг нафи ҳар доим кўпчиликка тегиб туради. Билим эгалари эса ўқув идрок билан амалга ошади. Барча мураккаб ишлар билан ҳал этилади.

МАТЕМАТИКА ҚУВНОҚ БЎЛИШИ КЕРАК

Муаммо: Кўпгина болаларни мактабга тайёрлаш ҳисоб, геометрик шаклларни, сон-санокни ўргатишдан иборат бўлади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, бошланғич синфларда билим, кўникма ва малакаси ривожланмаган ўқувчилар эмас, ўйлаш, янги нарсаларни билишга қизиқиши кам ўқувчилар кўпроқ қийналадилар. Ҳисоб-китобларни оддий, доимгидек ўргатиш боланинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлай олмайди. Хўш, нима қилиш керак?

Муаммонинг ечими: Илгари математик адабиётларда қизиқарли масалаларга кенг ўрин берилганлиги бежиз эмас. Негаки, ўйин орқали ёндашув таълим жараёнини осонлаштиради, деб ҳисоблашган. Нафақат осонлаштиради, балки, бу фанга қизиқишни кучайтириб, болани чуқурроқ билим олишга ундайди. Шунинг билан бирга математика қувноқ ва боғчага бормайдиган болалар учун ҳам қизиқарли бўлиши керак. Бошқа томондан қараганда, энг оддий математик мисол ва масалалар оддий билиш кўникмасигагина эмас, тез фикрлаш, тасвирлаш, ўқиш, малакасини ҳам ривожлантириши лозим. Буларнинг барчасига қандай эришиш мумкин? Олимларимизнинг фикрича, тарбиячи илк математик кўникмаларни шакллантириш машғулотини илк иқтисодий таълим билан узвий ҳолда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Бундан келиб чиқадики, математикани турмуш материали асосида ёки ўйинга мос равишда ўргатиш фойдали. Сизга бундай таълимнинг бир қанча усуларини таклиф қиламиз:

Рақамлар билан уларни шеърӣ тасвирлаб та-
нишиш яхшироқдир. Ҳаракат ёрдамида рақам-
ларнинг нимага ўхшашини кўрсатиб бориш ҳам
мумкин. Масалан,

1: Мана бир, ўзи якка,
Терақдай турар тикка.

Ёки 4:

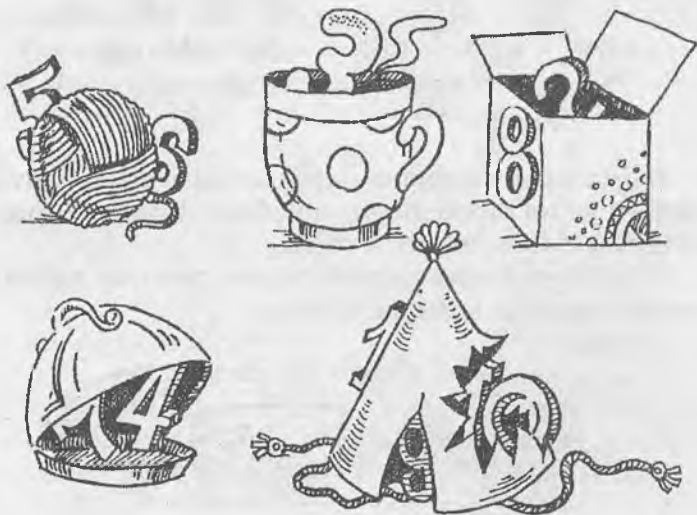
Тўрт келади учдан кейин,
Семиз қорин, узун бўйин.

Болалар бир йўла тана ҳаракатлари билан
ифодаланган рақамлар ҳақидаги шеърларни катта
қизиқиш билан ўқийдилар.

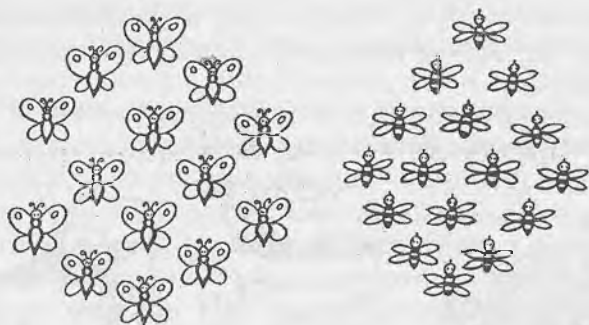
Рақамлар қатори қанчалик ўхшаш бўлса, бо-
лалар уларни шунча чалкаштирадилар. Шунинг
учун уларни жуфт-жуфт қилиб бериш керак. (2
ва 5, 4 ва 7, 3 ва 8, 6 ва 9).

3 рақами учта конфет, 8 рақами ундан кўпроқ
конфетни билдиради, деб кўрсатилса, осонроқ
бўлади.

Ҳамма рақамларга хос номаълум, яширин то-
пилмалардан фойдаланса бўлади:

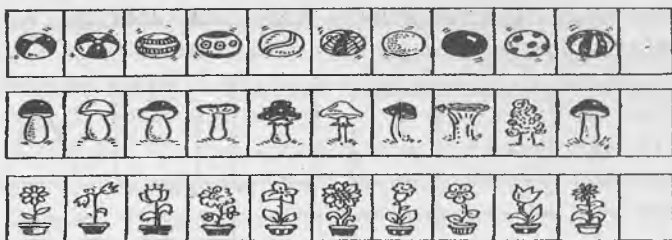
Қуйидаги қонуниятни қизиқарли шаклда кiritиш мумкин: Рақам ҳеч бир ҳисоб, тартибга бўйсунмайди. Ўз вақтида машҳур Швейцариялик психолог Пиаже ёш бола кўпликни фақат ҳажмга қараб белгилашини айтган. У шундай мисол келтиради: Болаларга пластилиндан қилинган иккита бир хил шарни кўрсатиб, "қай бирида пластилин кўп?», — деб сўрашади. Улар "икковида ҳам бир хил" деб жавоб беришади. Болаларнинг кўз олдида шарларнинг бирини ёйиб, бўғирсоқ шаклига келтириб, саволни такрорлаганида, дярли барча болалар "энди бўғирсоқда пластилин кўп" деб жавоб беришган. Худди шунга ўхшаш қуйидаги суратга қараб ҳам болалар яхши ҳисоб-китобсиз қайсида капалак кўплигини айтишлари аниқ.

Бу далил болаларни нарсаларни чапдан ўннга, ўнгдан чапга битта-битта санаб ҳисоблашга ўргатиш кераклигини кўрсатади.

Бунинг учун ҳар қандай нарса, расм ва ҳаётий вазиятлар қўл келиши мумкин.

Материалларнинг қийинлик даражаси, табиийки, ҳар бир ёш учун ҳар хил даражада бўлади. Бундан ташқари 2 омилни ҳисобга олиш керак:

1. Кимга ўргатаяпсиз — ўғил болагами ёки қиз болагами? Буни унутмаслик лозим. 3 - 4 ёшгача бу шарт эмас, кейинроқ эса махсус ажратилган материал танлашни маслаҳат берамиз.

2. Оғзаки ҳисобдан ташқари, нарсаларнинг сонини белгиловчи махсус чизилган, бўялган рақамлар тасавури бўйича топшириқлар ўйлаб топш керак.

Масалан қизлар учун топшириқ:

1. Нарсаларни сана ва бўш катаклар ичига шунча нуқта ёки рақамларни ёз.

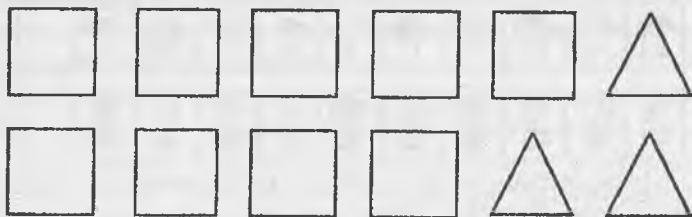
Ўғил болалар учун:

1. Расмда қанча ясама солдатча бор?.

□	□	□	□	□	□	△
□	□	□	□	□	△	△

2. Квадратларни бир хил, учбурчакларни бошқа хил рангга бўя.

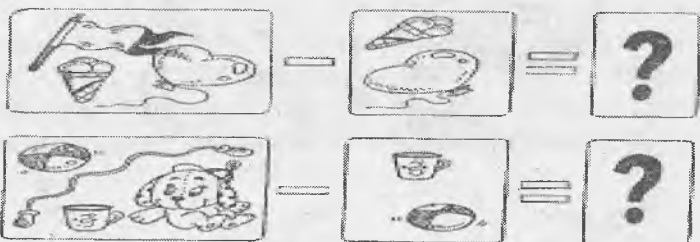

Топшириқлар мураккаблашиб боради.

Шундай мисол ҳам бериш мумкин: қайси расмда қўшилувчи иккинчисидан камроқ? (бу топшириқ ҳисоб-китоб амаллари яхши ўзлаштирилгандан сўнг берилади).

Нарса – буюмлар иштирокидаги мисоллардан мураккаброқ, ечилиши қизиқарлироқ масалаларга ўтилгани маъқул. Топшириқларни алмаштириб, болаларнинг математикага қизиқишини кучайтирамиз ва бир вақтда болани мавҳум нарсалар юзасидан фикрлашга тайёрлаймиз:

Мана бу мисолларни ечиш керак:

$5 + 2 =$	$7 - 3 =$	$1 + 2 =$	$5 - 3 =$
$6 - 1 =$	$4 + 4 =$	$9 - 8 =$	$2 + 4 =$

Болалар масала ечишни жуда яхши кўрадилар. Бу борада ҳам аниқ тартибга амал қилиш керак. Даставвал улар сюжетли масалаларни ўйлаб, ечадилар:

Она 20 та тухум сотиб олиб, 2 та қуймоқ пиширди. Нечта тухум қолди?

Бундай масалалардан шеърий масалага ўтилгани яхши. Дастлаб енгилроғига:

*Қорни очиб қўзича,
Беда ўрди ўзича.
Тушгача икки қучоқ,
Тушдан кейин бир қучоқ,
Ҳар қучоғи бир боғдан,
Жами бўлди неча боғ? (3)*

Шундан сўнг шеърий масалалар мураккаблашиб боради, аммо, айириш ёки қўшиш биттаданлигича қолади:

*Симёғочга тўрт чумчуқ,
Қўнишди дам олгани.
Учиб кетди биттаси,
Қанча бўлди қолгани?
Яна қўшилди битта,
Ҳаммаси бўлди...*

(тўртта)

Болалар математика жуда осон экан, деб ўйла-масликлари учун масалаларни ўз ўрнида мурак-каблаштириш лозим.

*Боғимизда олма пишди,
Пишиб ҳатто ерга тушди.
Бештаси қип-қизил ширин,
Териб олинг бирин-бирин.
Яна оқ-сарикдан учта,
Айт-чи, бари бўлди нечта? (8)*

Ҳазил масалалар — қизиқарли математик ўйинлардир. Уларни ечиш учун юксак даражадаги топқирлик, зеҳн ва ҳазил туйғуси талаб қилинади. Бундай масалаларнинг қўйилиши болаларни актив ақлий фаолиятга йўналтириб, муҳим маълумотлардан муҳим эмасларини ажратиб олиш малакасини шакллантиради. Дастлаб ҳазил суратдан фойдаланиш лозим.

Чўпоннинг нечта боласи бор? Улар билан яна ким яшайди? Чўпон оиласидагиларнинг умумий сонини айтинг.

*Энди шеърга навбат:
Кўтариб келиб тўрва,
Эчки пиширди шўрва.
Сузиб икки товоққа*

Уларнинг ҳар бирини,
 Берди икки улоқча.
 Улоқлар тўйишмади,
 Онасин қўйишмади.
 Таққиллатиб товоқни,
 Тешай дегди қулоқни.
 Нечта улоқ қилмай тоқат,
 Кутаяпти яна овқат? (4)

* * *

Соат бўлди уч ярим,
 Дегди Ботирга Салим.
 Бунни эшитди Шахло
 Шухрат, Насиба, Лайло.
 Абдулла, Абдували,
 Гулнора, Дилбар, Али.
 Ҳамма эштибди-ю,
 Ким эшитмади ҳали?

Шеърда нечта исм бор? Қанчаси қизлар?
 Нечтаси ўғил болалар?

Шеър ўрнига мантиқий фикрлашни ривож-
 лантирувчи қисқа масалалардан фойдаланиш ҳам
 мумкин:

Сен ва мен, сен билан биз,
 Ҳаммамиз нечтамиз? (Иккита)

Фақат битта таёқча билан стол устида қандай
 қилиб учбурчак ҳосил қилиш мумкин?

(Уни стол бурчагига қўйиш керак)

Стол устида 3 та таёқча қатор бўлиб турибди.
 Қандай қилиб ўртасидагини унга теккизмасдан
 чеккага олиш мумкин?

Товуқ бир оёғида 2 кг чиқади. Икки оёқлаб
 турса, қанча чиқади? (2 кг)

Қандай қилиб 5 та олмани 5 қизчага биттасини
 сумкада қолдириб тақсимлаш мумкин?

(Битта олмани сумкаси билан бериш керак)

Ёмғир икки кун кетма-кет ёғиши мумкинми?

(Йўқ улар орасида тун бор)

Қайси нарсанинг боши ва оёғи йўқ?

(Айлананинг)

Уч аканинг бор биттадан синглиси,

Оилада улар нечта ҳаммаси

(Тўртта)

Дарахтдан япроқни қушчани чўчитмай олиш мумкинми?

(Мумкин эмас, учиб кетади)

Тахта девор тагидан 12 филдирак кўрдим.

Нечта машина турибди?

Дарахтда 8 та қанот кўринаяпти. У ерда қанча қуш бор?

Тахта девор тагидан 10 та оёқ кўринаяпти. Ташқарида қанча одам турибди?

Самолётда учиб кетаётиб, ўрмон устида 12 та қарға тумшугини кўрдим. У ерда нечта қарға бор?

"Уч айиқ" эртагида ҳамма айиқнинг қанча стул, пиёла ва тарелкаси бор?

Бир одамнинг қўл ва оёқларида қанча бармоқ бор? Иккита, учта одамда-чи? Уч кишида нечта кўз бор?

Кетаётиб, қайрағоч тагида битта кучук думи, битта эчки қулоғи иккита мушук қулоғи кўрдим. У ерда кимлар бор ва улар нечта?

Болаларни сонли ва рақамли масалаларни бири-биридан фарқлашга ўргатиш фойдадан холи эмас.

Сонли масалалар

Биз етти ака-укамиз, ёшларимиз тенг, аммо илларимиз ҳар-хил. Биз киммиз? (Ҳафта кунлари).

Йил бобонинг 4 номи бор. Улар қандай?

(Баҳор, Ёз, Куз, Қиш)

Ким йилда тўрт марта кийинади? (Ер)

Қўллари кўп, лекин оёғи битта. (Дарахт)

Бешта бола ва бешта уйча, болалар қоронғи уйчаларга кириб кетишди.

(Қўлқоп ичида бармоқлар)

Бешта бола совуққотмаслик учун печкада қалашиб турибди.

(Қўлқоп)

4 оёғи бору, юролмайти (Стол)

Икки халқа, узун тигча,

Ўртасида эса михча. (Қайчи)

Агар 5-6 ёшли болангиз математикага лаёқатлироқ бўлса, янада мураккаброқ масалаларни таклиф қиламиз. Бу масалалар фақат ҳисоблашни ўргатишгина эмас, болада мантиқий фикр ва зеҳнини шакллантиришга йўналтирилганлиги билан характерли.

1. Кичкина қизча отасига қуйидаги ўйлаган масаласини ечишни таклиф қилади: Калласи худди музлаттичдай, ҳамма томони соч-игналардан иборат, қўллари калта ва семиз, думи узун ва ингичка. Бу нима? (Мўъжизавий махлуқ)

2. Такси турадиган жойда 10 та машина. Олдинги иккитаси одам олиб юриб кетди. Нечта машина жойида қолди?

(Биттасиям эмас, чунки, қолганларининг барчаси озроқ олдинга силжидилар)

3. 6та стакан турибди: 3 таси бўш, 3 тасида сув бор. Шундай қилиш керакки, сувли ва бўш стаканлар навбатма-навбат туришсин. Фақат битта стаканни ҳаракатлантиришга рухсат берилади.

(Иккинчидаги сувни бешинчисига қуйиш керак)

4. Шуҳрат Самарқандга борди уни 5 нафар бола кутиб олди. Ҳар бир болада биттадан сават, ҳар саватда мушук, ҳар мушукнинг бештадан боласи, ҳар мушук боласининг бештадан сичқо-

ни бор. Шуҳрат билан Самарқандга қанча сичқон борди? (Ҳеч қанча)

5. Қайси йил бор-йўғи бир кун давом этади? (Янги йил)

6. Етти ёшдан ўтган қарға билан нима воқеа юз беради?

(8 га киради)

7. Ҳафта кунларининг сони ва номини айтмасдан кетма-кет 5 кунни сананг. (Кечадан олдин, кеча, бугун, эртага, эртадан кейин.)

8. 2 қўлда 10 бармоқ, 4 қўлда-чи? (20)

9. Қалдирғочлар учаяпти: биттаси олдинда, иккитаси орқада ва иккитаси олдинда, биттаси икковининг ўртасида ва учови бир қаторда. Ҳаммаси бўлиб қанча қалдирғоч учаяпти?

(3 та қалдирғоч бирин кетин учмоқда)

10. Бир чолдан ёши нечадалигини сўрашди. У ёшим 100 дан бир неча ой ошди, аммо туғилган куним 25 марта бўлди, деб жавоб берди. Нега шундай?

(Бу одам 29 февралда туғилган, шу сабабли туғилган куни 4 йилда бир марта келади)

11. Иккита ота ва икки ўғил 3 та қуён тутишиб, биттадан бўлиб олишди. Шундай бўлиши мумкинми?

(Мумкин, улар бобо, унинг ўғли ва невараси эдилар)

12. Иккита бола шашка ўйнашди. Биринчиси 3 марта, иккинчиси 2 марта ютди. Фолиб қандай қилиб 3 марта ютади, агар Толиб 3 марта ўйнамаган бўлса?

13. Бир йилдан сўнг Рустам Мурод уч йил олдин кирган ёшдан 2 ёш кўп ёшга киради. Қайси бола катта?

14. Иккита бола гилос еяпти. Бири иккинчисига: "Менга иккита гилосингни бер, шунда гилоси-

миз тенг бўлади" - деган эди, иккинчиси: "Сен менга иккита бер, шунда меники сеникидан икки баробар кўп бўлади" - деди. Уларни ҳар бирида нечтадан гилос бор эди?

(Биринчисида — 10 та, иккинчисида — 14 та)

15. Икки киши 7 сўмни ўзаро бўлиб олишганида бирига иккинчисидан 3 сўм кўп пул тегди. Ҳар қайсининг пули қанчадан бўлди?

(2 сўм ва 5 сўм)

16. Тегирмончи тегирмонхонага кириб, унинг ҳар бир бурчагида 3 тадан мушук кўрди. Тегирмонхонада қанча оёқ бор? (48 та мушук оёғи + 2 та тегирмончининг оёғи = 50 та)

Математика фақатгина ҳисобни ва масала ечишни ўрганиш эмас, геометрик фигуралар билан танишиш ҳамдир. Уларни ҳам шеър ёрдамида тасвирлаш мумкин:

Сен менинг, унинг ёнида,

Барчамизга қара бир.

Ҳаммамиз қўшилишсак,

Учтагинамиз ахир.

Учта учу, учта бурчак,

Ва яна шунча томон.

Уччовимиз қўшилишиб

Яшаймиз-омон-омон.

(Учбурчак)

Тўрт бурчаги тўғри бурчак,

Ўзи тўртта томони бор.

Ҳамма томони бир, унинг

Номин айт-чи менга Сардор.

(Квадрат)

Боши йўқдир, охири йўқ,

Кетаверасан бир йўлда.

Охирига етай гема,

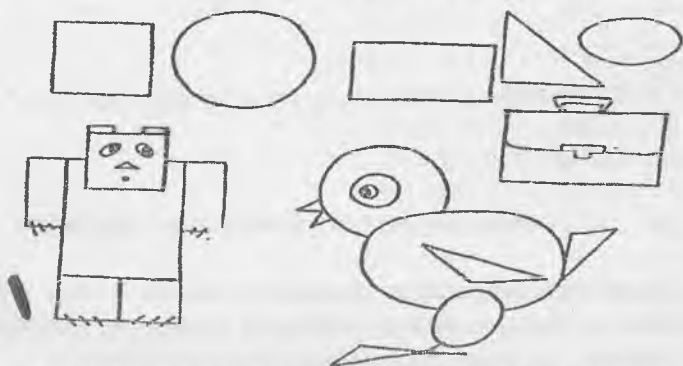
Етолмайсан миллион йилда.

(Доира)

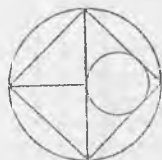
Қуйидаги изчиликда машқ қилдириш болаларнинг геометрик шакллар ҳақидаги билимларини мустаҳкамлашга асос бўлади.

1. Хона ичидан шар, айлана ва квадратга ўхшаш нарсаларни топиш.

2. Расмлардан геометрик шаклларга ўхшаш нарсаларни топиш.

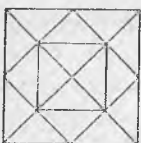
3. Шундан сўнг турли геометрик фигуралардан иборат материаллар бериледи:

Нечта айлана, учбурчак ва квадрат бор?

Нечта квадрат кўраялсан?

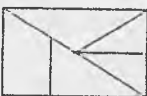
Квадрат нечта, учбурчак-чи?

Нечта учбурчак ва тўртбурчак бор?

Нечта учбурчак, тўртбурчак ва квадрат бор?

Нечта учбурчак ва тўртбурчак бор?

Нечта учбурчак ва тўртбурчакни кўраялсан?

Энди эса геометрик шакллар билан у ёки бу даражада боғлиқ бўлган ижодий ишларни тавсия қиламиз.

х	х	х	х				

Ким катакларни аввал тўлдиради?

х	о	х	о				

Икс ва нолни навбатма-навбат ёзиб, ким катакларни тезроқ тўлдиради?

△ , □ ҳамда ○ дан турли хил бирига ўхшамаган 10та одам расмини (👤) чизинг.

Болалар билан бирга қуйидаги машқларни бажарамиз.

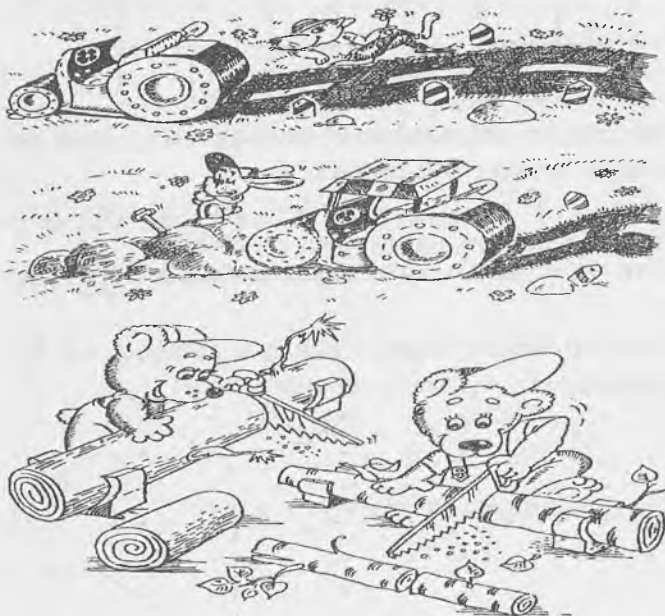
Ҳар хил вариантда нуқталарни туташтириб, турли шакллар ясанг.

Эндиги топишмоқ ҳам осон эмас:

Охиргиси қандай бўлади?

Математик таълимда ҳажм, ўлчов узунлик, кенглик, баландлик, қалинлик ҳақидаги тушунчаларни ўз вақтида бериш лозим. Даставвал, бу аниқ суратлар ёрдамида берилиб, кейин топшириқлар мураккаблашиб боради.

Кейин амалий фаолиятга ўтиб, қуйидагига ўхшаш машқларни бажаришни тавсия қиламиз. Кузатиб, таҳлил қилиб, ўзингни сина:

— Турган хоналарингнинг узунлиги, кенглиги, баландлиги қанча? (ўзига маъқул нарса — қадам, лента ёки таёқча билан ўлчаш мумкин)

— Идишда ёнғоқ ва конфетлар бор. Улар нечта? (Аввалдан санаб олмасдан)

— Ким кимдан қанча баланд? (Онанг, отанг, аканг, бувинг ва сен)

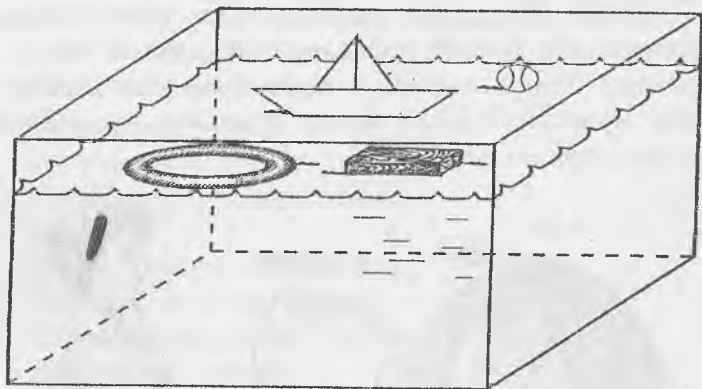
— Кимнинг оёқ кийими каттароқ ва қанча катта?

— Уйдаги кийим, ўйинчоқ, идишлар ва бошқа нарсаларнинг бўйи ва эини солиштир.

— Қайси китоб қалинроқ? (Аввал кўз билан чамалаб, кейин саҳифалар, уларнинг ўлчамларини ҳисоблаб чиқ)

— Коридор узунлиги неча қадам? Ошхона, айвон, даҳлизники-чи?

Мактабгача ёшдаги болалик даври — дунёни амалий англаш давридир. Болага ҳамма нарса овоз чиқарадими, йўқми, қайси ўйинчоқ оғир, қайсиниси енгил, ўнг қўл қайси, чап қўл-чи — бари қизиқарли. Бизга расмлар каби амалий ҳаракатлар ҳам ёрдам беради.

Нега бу нарсалар сувда чўкмайди, нималар чўкади?

Болаларни сув ва бошқа овоз чиқарадиган, сув ўтказадиган нарсалар билан тез-тез ўйнашига қўйиб бериш керак.

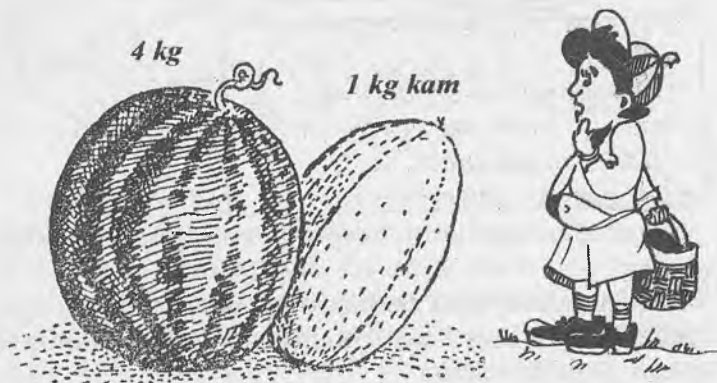
Аксарият болалар тана аъзоларини яхши билмайдилар. Ўнг ва чап томонни, ўнг ва чап оёқ, қўл, қулоқ ва кўзларни адаштирадилар. Бу ҳолат кўпинча 6 ёшгача бўлган болаларда учрайди. Узлуксиз машқлар жараёнида 3-4 ёшли бола бу муҳим ҳаётий хусусиятни ўзлаштириб олади. Бо-

лангизни тана аъзолари ҳақида қуйидаги суратли ўйинлардан фойдаланиб ўргатишингиз ҳам мумкин.

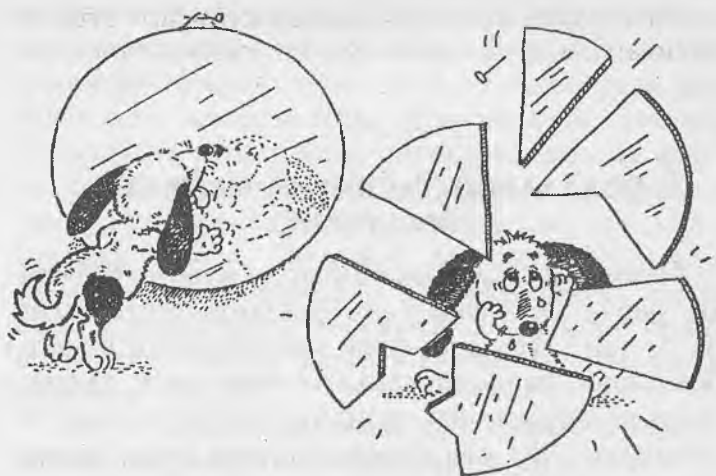

Ўнг қўлқопни ўнг қўлга,
Чап қўлқопни чап қўлга кий!

Вазни ҳис қилиш қобилиятини ҳам болада ўйинчоқлар, ҳаётий нарсалар, озиқ-овқат маҳсулотлари билан машқлар жараёнида шакллантириш мумкин. Кейин буни суратлар ёрдамида мустаҳкамлаш керак.

Бола дунёқарашинини ривожлантириш боланинг теварак-атроф турли-туманлигини англашда ёрдам беришига ҳеч ким шубҳа қилмаса керак. Бу каби ҳаракатлар нафақат кўз қарашини балки, идроклилик ва қўлларнинг моҳирлигини ҳам ривожлантиради.

Тарақ!!!

Ойна бұлди чил-чил,
 Энди сира бұлмас бутун.
 Бу қандайин бұлди согир,
 Фиғонимдан чиқди тутун.

Хафа бұлмагин дўстгинам
 Вақтни ўтказма бекор.
 Ойна парчаларини йиғ,
 Яна янгиси тайёр.

Математикани қувноқлаштирадиган, ижодий фикрлашни ривожлантирадиган, ақлий фаолликни шаклантирадиган ходисалар ҳаётда кам эмас.

БОЛАЛАРНИ ТАСВИРИЙ САНЪАТГА ЎРГАТАМИЗ

Муаммо: Маълумки, болаларда муаммо бўлмайди, барча муаммолар ота-оналарга тегишлидир. Ва бу гап тўғридан-тўғри мактаб ёшига етмаган болаларни тасвирий санъатга, яъни расм, қуриш-ясаш ва аппликация тузишга ўргатишга ҳам тегишлидир. Биз сиз билан кўпинча расм чизишнинг мактаб ёшигача бўлган даврдаги аҳамиятига етарли баҳо бермаймиз. Расм чизмоқчи бўлаётган болаларнинг ажи-бужилари бизга эрмакдай, мутлақо фойдасиздай туюлади. Болалар санъатига бундай муносабатда бўлиш тўғри эмас. Тасвирий санъатга ёшлигиданоқ қизиқиш уйғотиш — бола учун қилинган энг фойдали ишдир. Боланинг қўли келишиб, дастлабки расмларидаёқ нарса ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдира бошлайди. Яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, турфа ранглар моҳиятида у атрофдаги оламни кўра бошлайди. Ниҳоят, расм бола кайфиятини, руҳиятини ифодалайди. Ранг танлаш хусусиятига қараб психологлар бола руҳияти ҳақида фикр билдирадilar. Мисол учун, бола чизаётган расмларида қора, кулранг, тўқ жигарранг бўёқларни кўп ишлатса, демак у нимадандир ранжиган, кимдандир аразлаган. Ёки аксинча, бола ўз қувончини одатда сариқ, тўқ сариқ, қизил ранглар билан ифодалайди.

Муаммонинг ечими: Бу аввало, тасвирий санъ-

ат билан шуғулланиш учун етарли шароит яратиб берилиши билан боғлиқ. Ҳатто 2 ёшли гўдакнинг қалам ва бўёқдан эркин фойдаланиши учун уйда ўзига хос "ижодхона"си бўлиши талаб этилади. Ўтказилган кузатишлар оилаларда рангли қалам ва фломастердан фойдаланиш ёппасига кўпайганини кўрсатади. Пластинин камдан-кам ҳолда ишлатилмоқда. Оилавий шароитда боланинг бўёқда расм чизиши ҳам кам учрайдиган ҳолатдир. Фломастерлар тасвирий санъатнинг бошқа воситалари билан бирга ишлатилганда мақсадга мувофиқ бўлади.

Бахтга қарши, бир неча йил илгари боғчаларда болалар кўнглига ёққан расм чизиш воситасини танлаш имкониятига эга эмас эдилар. Мавзу ва тасвирлаш методи қатъий белгилаб қўйилган эди. Мисол учун "Қўғирчоқ" мавзусини олайлик, қалам билан ишлаш керак. Аммо бола кўғирчоқни бўёқда чизмоқчидир? Бироқ бола хоҳиши эътиборга олинмасди. Натижада аста-секинлик билан аксарият болаларнинг тасвирий санъатга бўлган иштиёқи сўниб борди. Хоҳловчилар сафида расм чизишга қобил бўлган болаларгина қолди, холос.

Шунда ИМЕН (Ихтирочилик масалаларини ечиш назарияси) ёрдамга келди. Бу ҳақда Сиз "Болангизнинг ақли бўлишини хоҳлайсизми?" бобида батафсил маълумот олгансиз. ИМЕНчилар ҳақли равишда таъкидлайдилар: "Боланинг ижодий хоҳиши бўлса ҳеч қандай чеклашга йўл қўймаслик керак. Тасвирий санъатда турфа материаллардан, турли воситалардан фойдаланиш мумкин". Шундай қилиб биз 3-4 яшар болалар "ижодхонаси" ёки "ижодий бурчаги"да қуйидагилар бўлишини тавсия этамиз:

1) Болалар мольберти ёки оддий столча, қайтарма стол бўлса ҳам бўлади.

2) Акварель бўёқлари, гуаш, рангли қаламлар, фломастерлар, бўр, сангина, мум, шамлар, пахта (момик), дориси олиб қўйилган гугурт чўплари, турли катталиқдаги мўйқалам, паралон бўлаклар, учи тўмтоқ қайчи, газлама, пат, табиий материал, бир хил рангли мато, майин қоғоз, целлофан бўлаклар, турли рангдаги нусха кўчириш қоғозлари, жун ип қолдиқлари, турфа рангдаги гуашлар, манзарали гулқоғозлар (откреткалар), янги, оқ қоғоз, рангли қоғоз, оқ картон, кичкина, силлиқ қамиш чўплар, турли газлама бўлаклар: чит, сатин, поплин ва шу кабилар...

Энди болаларга булардан фойдаланишни ўргатиш зарур. Албатта, кўп болалар қоғоз, рангли қалам ва фломастерни ишлатишни хуш кўрадилар. ИМЕНчилар болаларни тасвирий санъатга ўргатишнинг қизиқарлироқ ва нисбатан оддий усулини тавсия этадилар, У қуйидаги метод ва усулларни танлашдан иборат.

Кляксография. Бу болаларни сиёҳ доғлар ҳосил қилишга ўргатишдир. 3 яшар гўдак уларга қараб нарсалар, образлар ва уларнинг турли жиҳатларини кўра бошлайди. "Мана бу доғ ёки буниси нимага ўхшайди?", "У сенга кимни ёки нимани эслатаётми?" - боланинг фикрлаш ва фикрини изҳор қилиш қобилиятини ўстирувчи бу каби саволлар жуда фойдалидир. Бундан сўнг болани мажбур қилмасдан, қизиқтириб кейинги босқич - доғларга сайқал бериш босқичига ўтиш керак. Натижада маъноли манзара (сурат) ҳосил бўлиши мумкин.

Узун қоғозга биргаланиб расм чизиш. Мав-

риди келганда айтиш керакки, қоғоз форматини алмаштириб туриш ҳам фойдалидир (яъни ҳадеб стандарт қоғоз беравермаслик керак). Юқоридаги ҳолатда узун қоғозга бир-бирига халақит бермасдан икки киши расм чизса бўлади. Алоҳида-алоҳида нарса ёки манзараларнинг расмини чизиш мумкин, муҳими биргаликда ишлаш. Отаси ёки онасининг ёнида бўлишининг ўзиёқ болани илҳомлантиради. Сўнг хоҳишга қараб жамоа бўлиб расм чизишга ўтилади. Бола ва катталар бир бутун расм ҳосил бўлиши учун ким нимани чизиши кераклигини келишиб оладилар. Бу ҳамкорликка изоҳ бериб ўтириш, керак эмас деб ўйлаймиз.

Уч киши бўлиб сирли расм чизиш. Фарзандингиз 4 ёшга тўлганда қуйидаги методга ўтишни қатъий маслаҳат берамиз. Бу шундан иборат. Тўртбурчак қоғоз ва 3 та рангли қалам олинади. Бола ва катталар келишиб оладилар: ким биринчи, ким иккинчи, ким учинчи бўлиб чизади. Биринчи киши чизишни бошлайди, сўнг бошқалар давом эттириши учун озгина қисми кўринадиган қилиб чизганининг устига қоғоз қўйиб беркитади (биринчи киши бўйиннигина кўринарли қилиб қолдирди дейлик). Иккинчи киши, табиийки, бўйиндан бошқа ҳеч нимани кўрмасдан танани давом эттиради ва фақат оёқларни очиқ қолдиради. Учинчи киши расмни чизиб тугатади. Сўнг расмни беркитиб турган қоғоз олинади - шунда кўпинча ўлчамлар ва ранглар номуносивблигидан кулгили ҳолат юзага келади. Биринчи киши томонидан ўйланган сюрприз расмнинг қолган қисмлари билан мутлақо мос келмаслиги ҳам мумкин. Мисол учун, биринчи киши кичкина уйчанинг расмини чизади ва шерикларини чалғитиш

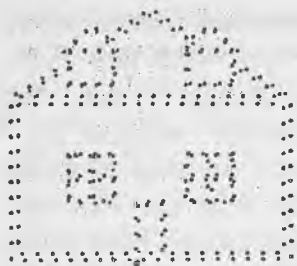
учун унга бўйиннинг расмини қўшиб қўяди. Ҳамма ҳам рассом бўлиб қолмаса-да, бу - ўйин. Фақат бу каби ўйинларнинг катталар ва болалар муносабатини, ҳамкорлигини яхшилашдаги аҳамияти ниҳоятда катта. Бу ҳамкорлик қувонч келтиради, бола табассумига йўғрилган оилавий муҳитни шакллантиради. Бундай муҳитда бола ўзини эркин сезиши ҳеч кимга сир эмас.

Ўзининг ёки севимли ўйинчоқларининг расмини чизиш. Нарсанинг ўзига қараб расмини чизиш кузатувчанликни оширади. Маҳорат ўз-ўзидан ҳосил бўлиб қолмайди, қондаси билан, яъни чизилаётган нарса намунасининг ўлчамлари, кўриниши ва рангини ўхшатиб чизиш билан пайдо бўлади. Аввало, боланинг қўлига ойна беринг-да, унга қараб ўзининг расмини чизишни тавсия қилинг. Буни ўзингиз амалда кўрсатсангиз жуда яхши бўлар эди. Кейин бола нимани чизиш кераклигини ўзи танлаб олади. Бу севимли қўғирчоқми, айиқчами, машинами бўлиши мумкин. Чизилаётган нарса билан унинг расмини солиштиришда болани сабр-тоқат билан узоқ муддат кузатишга ўргатиш муҳимдир. Яна бир гап. Агар бола чизилаётган нарсадан нари кетса ва ўзига ёққан ниманидир келтириб қўйса, натижада ҳеч нимага ўхшамайдиган расм пайдо бўлса — аччиқданманг. Аксинча, уни мақтанг: "Сен бугун янги машинанинг расмини чиздинг! Жуда яхши чиқди". Лекин охирида сўраб қўйишни ҳам унутманг: "Сен чизган расмдаги машина ҳамда мана бу машина нимаси билан фарқ қилади?".

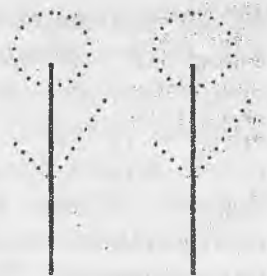
Онамнинг расмини чизаман... Машғулот нарсанинг ўзига қараб ёки хотира бўйича расм чизиш (оила аъзолари, қариндошлар, дўстларнинг

расми чизилади) билан давом эттирилса яхши бўлар эди. Қариндошларнинг суратлари ёки уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги суҳбатлар ёрдамчи материал ўрнини босиши мумкин. Масалан, болага отаси ёки онаси шундай дейиши мумкин: "Ҳамро момонг ёки Иброҳим бобонгнинг расмини чизишни хоҳлайсанми? Мен сенга ёрдамлашаман!". Уларнинг расмлари олиниб, томоша қилинади. Суҳбат ўтказилади: "Ҳамро момонг қандай? Сочлари қайси рангда? Кўйлаги қанақа? Табассуми-чи?". Ижодий жараён бошланади. Сўнгра хотира бўйича дугоналарнинг расмини чизиш тавсия этилади. "Кимнинг расмини чизишни хоҳлайсан - Дилбарникиними ё Зарифаникиними?", - деб сўрайди Нилуфардан онаси. Нилуфар Зарифани танлайди (чунки у чиройли). Биргалиқда Зарифанинг ташқи кўринишини эслайдилар: унинг узун сочлари майда ўрилган, кўзлари қора, бошида дўпписи бор. Расм чиройли чиқиши учун шуларнинг ўзиёқ етарлидир. Қариндошлар ва дўстларнинг мана шунга ўхшаш 5-6 та расми тайёр бўлгач, "Менинг яқин қариндошларим ва дўстларим" деган кичик кўргазма ташкил этишни маслаҳат берамиз. Бу фарзандингизнинг энг биринчи портретлари сифатида ёдда қолади.

Нуқтали расм. Болаларга одатдагидан бошқачароқ бўлган ҳамма нарса ёқади. Вақти-вақти билан болаларни нарсаларнинг расмларини жўн бўлмаган усулда чизишга ундашингизни таклиф қиламиз. Нуқталар билан расм чизиш шундай усулга киради. Бунда оқ қоғоз, қалам ва фломастердан фойдаланиш мумкин:

Уй

Сариқ қоқиғуллар

Нуқтали расм чизишда бўёқдан фойдаланилса, натижа жуда яхши бўлиши мумкин. Бундай қилинади: доридан тозаланган гугурт чўпининг учига озроқ пахта ўраладаи ва қуюқ бўёққа ботирилади. Бундан буёғи қалам билан ишлангандагидек бўлади. Асосийси, болани шу заҳоти қизиқтира олишда. Сиз учига пахта ўралган гугурт чўпини кўрсатиб: "Истайсанми, бугун сенга қизиқарли бир нима кўрсатаман?". Табиийки, таклифингиз рад этилмайди. Кейин бола билан нималарнинг нуқтали расмини чизиш яхши эканлигини келишиб олиш муҳимдир.

Паралон расмлар. Негадир ҳаммамиз агар бўёқда расм чизадиган бўлсак, албатта, муйқаламдан фойдаланиш керак деган фикрга мойилмиз. Гоҳо истисно ҳам қилиб туриш керак, дейишади ИМЕНчилар. Бунда бизга паралон ёрдамга келади. Ундан ҳар хил кичик геометрик шакллар ясашни маслаҳат берамиз. Сўнг уларни чўп ёки очилмаган қаламга ингичка сим билан маҳкамлаш керак. Иш қуроли тайёр. Энди уни бўёққа ботириб, штамп методи билан қизил учбурчаклар, сариқ кружклар, яшил квадратларнинг расмини чизиш мумкин (паралон пахтага нисбатан яхши ювилади). Дастлаб болалар шаклларни аралаш-қуралаш қилиб чизадилар. Сўнг уларга аввал бир хил, сўнг икки хил, кейин уч хил шакллардан фойдаланиб, содда нақшлар чизишни тав-

сия этинг. Бола дидини тарбиялашда наққошликнинг тутган ўрнига етарли баҳо бермаслик мумкин эмас. Бугина эмас. Наққошлик боланинг фазога (маконга) оид белгиларни аниқлашига катта ёрдам беради. Болаларга манзарали (декоратив) расм чизиш ҳақидаги топшириқлар кўпинча қийин туюлади. Натижада тасвирий санъатнинг бу турига бўлган қизиқиш сўнади. Шунда болага паралон ёрдамида ясалган тайёр шакллар ёрдамга келади.

Топишмоқ расмлар. Яна бир қизиқарли усул. Улар фақат болангиз сиз билан биргаликда завқланиши учунгина керак эмас (оталар кўпинча қизиқарли нимадир ўйлаб топадилар). Кутилмаган топқирликлар боланинг тасвирий санъатга қизиқишини қўллаб-қувватлаш учун ҳам керакдир. Топишмоқ расмлар қуйидагича бўлиши мумкин. Тахминан 20x20 см ўлчамли картон олинади. Сўнг тенг иккига букланади. Кейин узунлиги 30 см ча келадиган ип олинади, охиридаги 8-10 см келадиган қисми қуюқ бўёққа ботириб олинади ва картонга қистирилади. Картоннинг ичидаги ип юргизилади, сўнг тортиб олинади-да, букланган картон очиб юборилади. Ҳосил бўлган тартибсиз шакллар болалар ва катталар томонидан биргаликда кўздан кечирилади, муҳокама қилинади ва сайқалланади. Ҳосил бўлган тасвирга бирон-бир ном бериш жуда фойдалидир. Бу мураккаб, ақлан амалга оширилган иш тасвирий фаолият билан биргаликда бола онгини тараққий эттиришда муҳим аҳамиятга эга.

Бўр билан расм чизиш. Болалар ҳар хилликни яхши кўрадилар. Бу фақатгина тасвир воситаларини (мўйқалам, фломастер, қалам...) эмас, образли қилиб айтадиган бўлсак, "иш жойи"ни танлашда ҳам кўринади. Одатда, болалар бирон-бир бинода расм чизиш билан (уйда, боғчада, мактабда) шуғулланадилар. Уларни кенгликка, атрофи-

мизни ўраб турган оламга яқинроққа олиб чиқсак, қандай ажойиб иш бўлур эди. Бунда одатдаги бўр, кўмир(сангина) бўлакларидан фойдаланилади. Силлиқ асфальт, чинни, керамик плитка, тошлар-га бўр ва кўмир билан расм чизилади. Кўплаб сюжетларни тасвирлаш учун энг қулайи — асфальтдир.

Уларни (агар ёмғир ёғмаса) эртасига ҳам давом эттириш мумкин. Сўнг расмларга қараб эртаклар тўқилади. Керамик пластинкаларга эса (уларни омборхоналарнинг бурчакларидан истаган пайтда топиш мумкин) кўмир ё бўр билан гул солиш, кичкина нарсаларнинг расмини чизишни тавсия этамиз. Катта тошлар (юмалоқ, силлиқ) ҳайвоннинг боши ёки тўнкача шаклида безак берилишини талаб қилади. Безак шундай берилиши керакки, бир қарагандаёқ тош кимнидир ё ниманидир эслатсин.

Сеҳрли расм чизиш. Тажрибамиздан келиб чиқиб шуни таъкидлаймизки, бу усулни болалар ҳам, катталар ҳам севишади. Шам учи билан оқ қоғозга тасвир (арча, уйча, қандайдир манзара бўлиши ҳам мумкин) чизилади. Кейин мўйқалам, яхшиси пахта ёки паралон билан чизилган расмлар бўялади. Қоғозда расм кўринар экан, у болаларга йўқ жойдан пайдо бўлаётганга ўхшаб туюлади. Шамнинг ўрнига елим яшил ёки хўжалик совунидан фойдаланиб ҳам шундай натижага эришиш мумкин. Бунда расмга қандай фон бериш муҳим аҳамиятга эга эмас. Мисол учун шам билан чизилган(қородам)ни мовий рангга, қайиқчани эса яшилга бўяса бўлади. Чизаётганигда шам ёки совун увалана бошласа, ташвишланманг. Бу уларнинг сифатига боғлиқ.

Нусха кўчириш қоғозидан фойдаланиб расм чизиш. Бундай қоғоздан фойдаланиш боладан тасвирни кўрмасдан, тусмоллаб расм чизишни талаб этади. Бу усулнинг қўлларнинг нафис ҳаракати

тарбиясидаги аҳамияти катта. Нусха кўчириш қоғозининг ялтироқ томони пастга қаратиб (ёзув машинкасидаги каби) қўйилади. Сўнг болага тирноқнинг учи ёки бирор нарсанинг учи билан бирор нарсанинг расмини чизиш мумкинлиги кўрсатилади. Қулай бўлиши учун оқ қоғоз ва нусха кўчириш қоғози бир-бирига қистиргич (скрепка) билан қистириб қўйилади ёки чап қўл билан ушлаб турса ҳам бўлади. Тирноқ, ёки чўпни қаттиқ ботириш тавсия этилмайди, уларни нусха кўчириш қоғози юзида майин юргизиш керак. Тасвирланаётган чизиқнинг ранги нусха кўчириш қоғозининг ранги билан бир хил бўлиши болаларга маъқул тушади. Ҳосил қилинган шаклни чизиб тугатиш, сайқаллаш, бировларга совға қилиш ҳам болаларга ёқади.

Майда тошлар билан расм солиш. Маълумки, бола кўпинча текисликка, қоғозга, баъзан асфальтга ясси тошларда расм солади. Боланинг улкан хаёлотли маҳсули бўлмиш текисликдаги уйлар, дарахтлар, машиналар, ҳайвонлар сурати кўпда ҳам қоғозга сифавермайди. Бундай ҳолда ясси, думалоқ, овал шакллардаги тошчаларидан фойдаланилади. Тош нақшнинг ўзиёқ болага қандай образ яратиш кераклиги тўғрисида йўналиш беради (баъзан катталар ҳам ёрдам беришлари мумкин).

Битта тошга расм солиб, уни қурбақа шаклига келтириш мумкин. Иккинчисидан қўнғиз, учинчисидан ажойиб қўзиқорин чиқади. Тошчаларга ёрқин бўёқ берилади ва образ тайёр. Бунда куйидагича яқунлаш ҳам мумкин: бўёғи қуригач, тош рангсиз лак билан лакланади. Бола қўли билан ясалган қурбақа ёки қўнғизчанинг ярқираб туришини кўринг. Болалар ўртасидаги ўзаро ўйинларда бу ўйинчоқнинг қўлма-қўл бўлиши ва эгасига қанча обрў олиб келишини тасаввур қилинг.

Бармоқ билан расм чизиш усули. Мана ат-

рофдаги оламни тасвирлашнинг яна бир усули: бармоқлар билан, кафтлар билан, товонлар билан, ияг билан, ҳатто бурун билан. Бу гапимизни ҳамма ҳам жиддий қабул қилавермайди. Ҳазилкаш билан тасвирий санъат ўртасида чегара борми? Айтинг-чи, нима учун биз фақатгина мўйқалам ёки фломастер билан расм чизишимиз керак экан? Қўлми, алоҳида бармоқларми — бизнинг ёрдамчимиздир. Бунинг устига ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғини ишлатиш болага қалам ишлатишдан кўра ўнфайдир. Қалам синган бўлса, мўйқалам ёйилиб кетган бўлса, фломастернинг ранги тугаган бўлса-ю, расм чизгингиз келаётган бўлса, нима қилиш керак? Яна бир сабаб ҳам бор. Баъзан мавзунинг ўзи бола кафти ёки бармоғини ишлатишни талаб қилади. Мисол учун дарахтнинг расмини чизишда бола бошқа воситаларга нисбатан қўллардан фойдаланиб, яхши натижага эришиш мумкин. Бармоғи билан у дарахтнинг тана ва шохларини тасвирлайди, кейин (агар куз бўлса) қўлининг ички тормонига сариқ, яшил, тўқ сариқ бўёқларни суради ва арғувон дарахтининг расмини чизади. Болаларни фақат кўрсаткич бармоғини эмас, барча бармоқларни бирдай ишлатишга ўргата олсак, мақсадга мувофиқдир. Яна бир гап. Агар бола кўп вақтини қалам ва фломастер билан ўтказган бўлса, сизнинг бармоқлардан фойдаланиб, расм чизиш ҳақидаги таклифингизни бирданига қабул қилмайди. Эсимда, уч ярим яшар набирам Маҳлиё менга деган эди: "Нега бармоқ билан чизиш керак экан, истамайман буни". Маълум даражада у анъанавийликка боғланиб қолган эди. Бундан ташқари, ҳамма ҳам қўлини бўёққа ботиришни хоҳламайди. Сизу бизнинг вазифамиз болаларни бармоқ билан расм чизиш санъати ила таништиришдир, қайси усулни танлаш уларнинг ўзларига ҳавола.

Ип билан шакл яшаш усули. Бу усул асосан

қизлар учундир. Лекин бундан ўғил болалар фойдаланиши мумкин эмас, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Бу усул қуйидагича амалга оширилади. Аввало, картондан ўлчами 25x25 см бўлган экран ҳосил қилинади. Картонга силлиқ қоғоз ёки бир хил рангли мато ёпиштирилади. Экран учун турли рангдаги ишлари бўлган қутичалар тайёрланса нур устига аъло нур. Нима ҳақида гап кетаётганини топдингизми? Ҳа, бу усулнинг асосида қуйидаги хусусият ётибди. Жун ёки ипдан қилинган энгил мато, таркибида маълум фоиз жун бўлиши мумкин ёхуд силлиқ қоғозга ип тортиб боғланади. Фақат уни кўрсаткич бармоқ билан энгил ҳаракат қилиб маҳкамлаш керак. Бундай ишлардан қизиқ сюжетлар тайёрласа бўлади. Боланинг тасаввур қобилияти кучайиб, ҳис қилиш туйғуси ортади. Айниқса, қизлар рангларни моҳирлик билан йиғишни ўрганадилар. Тиниқ очиқ ранг матога бир хил рангли ип тўғри келса, орасига умуман бошқача. Аёллар ҳунари оламига, улар учун зарур бўлган қўл ишлари моҳирлигига йўл шундай қадамба-қадам бошланади.

Монотопия усули. Кам қўлланиладиган усул ҳақида ҳам икки оғиз сўз. Негаки, у бағрида болаларни қизиқтирадиган кўплаб сирларни яшириб туради. Қисқача айтганда бу — целлофанга тасвирланиб, кейин қоғозга кўчириладиган тасвир тури. Қизиқ эмасми? Силлиқ целлофанга бўёқ билан муйқалам ёрдамида, чўпга пахта ўраб ёки бармоқ билан чиза бошлаймиз. Бўёқ қуюқ ва ёрқин бўлиши керак. Бўёқ қуримасдан бирданига целлофанни пастга, пишиқ қоғозга худди сувга ботиргандек ағдариб босамиз. Уни кўтариб олганимизда иккита расм ҳосил бўлади. Баъзан тасвир целлофанда, баъзан қоғозда қолади. расмнинг бирини буви, дугона ёки қўшнига совға қилиш мумкин.

Ҳўл қоғозга чизиш. Шу пайтгача бўёқ етар-

лигича сувга тўйинган, фақатгина қуруқ қоғозга чизиш мумкин, деб ҳисобладик. Аммо кўплаб шундай сюжет, образ ва нарсалар борки, уларни фақатгина ҳўл қоғозда ифодалаш мумкин. Бола, масалан, "Шаҳарда туман", "Туш кўрдим", "Ёмғир ёғяпти", "Тунги шаҳар", "Парда ортида гуллар" мавзу расм чизишни хоҳлаб қолса, бунинг учун аниқлик касб этмаган мавзулилик лозим бўлади. Болани қоғозни озроқ намланишига ўргатишимиз керак. Агар қоғоз хаддан ташқари ҳўл бўлиб кетса — сурат умуман чиқмай қолиши мумкин. Шу сабабли тоза сувга пахта бўлагини ботириб, уни қоғоз варағи юзасига бутунлай ёки керакли қисмига сиқишни тавсия қиламиз. Шунда қоғоз мавҳум нарсаларни тасвирлашга мос бўлади.

Матоларда тасвирлаш. Албатта, кўпгина қизчалар мато қирқимлари билан ўйнашни яхши кўрадилар. Матони "тозалайдилар", улардан кўғирчоқ ясайдилар, текислайдилар ва ҳоказо. Матолар — тасвир учун ажойиб ашёлардир. Демак, ҳар хил турдаги расмлар учун мато қийқим парчаларини қопчага йиғамиз. Чит ёки зарбоф бўлиши мумкин. Қизларга матоларда расм тасвирини ёки улардан тасвир ҳосил қилишни ёрқин, ҳам аниқ қилиб кўрсатиб бериш керак. Бир қанча мисолларни олайлик. Мисол учун, бир матода гуллар тасвирланган. Уларни тегишли суратда қирқиб оламиз, клестр ёки бошқа яхши елим билан ёпиштириб, стол ёки ваза тасвирини ясаймиз. Катта ҳажмли рангдор тасвир ҳосил бўлади. Уйча ёки ҳайвон танаси, чиройли соябон ёхуд кўғирчоқ учун шапка, сумкача яшаш мумкин бўлган матолар ҳам бўлади.

Қоғоз ёки чарм қирқимларидан нарса яшаш. Болалар нималарнидир қирқиб ва ёпиштириб, турли қирқимлардан шакл ясаб расм жараёнидан завқ олиб, шуғулланишни яхши кўрадилар.

Уларга ҳамма шароитни яратиб бериш керак. Бир хил, текис нарсаларни тасвирлаш билан бирга болаларни маълум ҳажмли нарсани тасвирлашга ўргатиш керак: Бу усул болаларда теварак оламни аниқ акс эттириш кўникмасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Бундай тасвирини ҳосил қилиш учун болалар қоғоз қийқимларидан қилинган тасвирили-рангли қоғозни эзфилаб, сўнгра тўғирлаб керакли шаклни қирқиб олишлари лозим. Сўнг озгина елимлаш, баъзи кўринишларини қалам ёки фломастер билан бўяш ёки чизиш керак. Мисол учун, болалар жуда яхши кўрадиган тошбақа тасвирини ясаб кўринг. Жигарранг қоғозни олиб, тухумсимон шакл қилиб қирқиб олинг ва ёпиштиринг, сўнгра калла ва оёқларини чизинг.

Откриткалар ёрдамида чизамиз. Деярли ҳар бир уйда откриткалар сақланади. Болалар билан биргаликда эски откриткаларни олиб, керакли образли жойларини қирқиб, қоғозга ёпиштириб, сюжет ясашни ўргатинг. Нарсаларнинг ёрқин, табиий тасвири ҳатто энг оддий суратга ҳам "жон киргизиб", бадий бўёғини ошириб юборади. Уч, тўрт ва ҳатто беш ёшли бола ит ёки қўнғиз расмини чизиши мумкинми? Йўқ. Аммо ит ва қўнғиз ёнига у қуёш, ёмғир расмини давом эттиради, зўр хурсандчилик билан чизади ёки бола билан бирга откриткалардан эртақдаги гаройиб кампир уйчаси тасвирини қирқиб ёпиштириб кўрсатсак, бола, албатта, ўз тасаввурини ишга солиб, билган эртақ ва тасвир малакасига таянган ҳолда, шубҳасиз унга яна ниманидир қўшиб тасвирлайди.

Бир хил тус (фон) беришни ўрганамиз. Болалар ҳар доим оқ қоғозга чизадилар. Шунда расм кўринади, тезроқ бўлади. Аммо баъзи сюжетли расмлар бир хил тус (ранг) беришни талаб қиладди. Ва айтиш мумкинки, аввалдан қилинган бир хил тус (ранг) беришда болалар расмлари яхшироқ кўзга ташланади. Шунинг учун уларни бир

хил тус беришга ўргатамиз. Улар буни мустақил амалга оширсалар яхши бўлади. Баъзан бир хил тус бериш зарур бўлади, баъзан эса оқ қоғозга тасвирлаш мумкин. Кўпгина болалар оддий, кичкина мўйқалам билан, фон берадилар. Узоқ вақт ҳаракат қилса ҳам эгри-бугри чиқади. Болалар бундан тоқати тоқ бўлиб, асабийлашадилар. Ваҳоланки, бунинг осон ва ишончли йўли бор: Бир хил тусни бўёқ ва сув билан намланган пахта ёки паралон билан ҳосил қилса бўлади.

Коллаж. Тушунчанинг ўзи бу усул ҳақидаги қуйидаги фикрни ифодалайди: Унда илгаридан чизилган бир неча расм жамланади. Мақсадимизни амалга оширишда бизга қуйидагилар муҳим бўлади: боланинг тасвирий санъат усулларини ўрганишдан кўра, билганларни унутмаслиги, кези келганда улардан ўринли фойдалана олиши мумкиндир. Мисол учун, 5-6 яшар бола ёз манзарасини тасвирламоқчи бўлди, дейлик. Бунинг учун гулларни нуқтали расм чизиш усулидан фойдаланиб чизади. Қуёшни бармоғи билан чизади, мева ва сабзавотларни откриткалардан қирқиб ёпиштиради. Матолардан фойдаланиб булут ва осмонни тасвирлайди ва ҳоказо. Тасвирий санъатни мукаммаллаштириш ва ижоднинг чегараси йўқ. Инглиз педагог тадқиқотчиси Анна Роговин чизиш машқларида қўлимизда нима бўлса: латта, қоғоз салфетка, лойқа сув, шамми, кофе қуюқаси, мева сувларидан фойдаланиб чизишни тавсия қилади. Банка, ғалтак ва қутичаларни бўяб машқ қилиш ҳам фойдалидир, — дейди Анна Роговин.

Азиз ота-оналар, сизда юқоридаги усуллардан бирини танлаш ва болангизга ўргатиш имконияти бор. Уйингизда болангиз учун ижод бурчагини ташкил қилинг ва у билан машғулот ўтказиш учун ҳамиша вақт топинг.

БОЛАЛАРНИНГ ҚЎЛИНИ ЎРГАТАМИЗ

Муаммо. Шубҳасиз, мактабгача ёшдаги болаларга таълим ва тарбия бериш тизимида уларнинг қўларини ўргатиш муҳим роль ўйнайди. Бу бугунги куннинг муаммоси бўла оладими? Ҳа. Биз уйда ҳам, болалар боғчаларида ҳам бунга етарли даражада эътибор қаратмаяпмиз. Болаларни мустақил овқатланиш, кийиниш, расм чизиш ва ниҳоят ёзишга ўргатамиз, аммо, 6 ёшли бола ёзишни ўрганиш жараёнида кўп қийинчиликларни бошидан ўтказади. Чунки, унинг кичик қўл мускулчалари яхши ривожланмаган бўлади. Яқин ўтган юз йилликда ота-оналар қўл билан махсус шуғулланиш кераклигини яхши тушунганлар.

Муаммонинг ечими: Узоқ йиллар тажрибаси бизга оилада болалар билан тахтача-пайрахалардан қандай қилиб турли сюжет ва нарса шакллари ясалганидан дарак беради. Болаларга хавфсизлиги таъминланган, кенг тарқалган одатдаги гугурт чўпларидан фойдаланишни тавсия қиламиз. Ўйин ва топшириқлар қуйидагича бўлиши мумкин:

Гугурт чўплари билан ўйинлар зарарли эмасми?

Ҳар бир ўйновчи олдида 15 тадан гугурт чўпи тартибсиз ётади. Чўпларни зудлик билан 30 см ораликқа шундай тахлаш керакки, уларнинг бошчалари бир томонда бўлсин. Чўпларни жойлаштиришда столни қимирлатмай ҳаракат қилиш керак.

Ўйинни бажариш шартлари:

- а) иккала қўл бармоқларидан фойдаланиб;
- б) чап қўлнинг исталган бармоғи билан;
- в) фақат икки бармоқ — бош бармоқ ва жимжилоқдан фойдаланиб;
- г) фақат кўрсаткич ва ўрта бармоқлар билан;
- д) фақат ўрта ва номсиз бармоқ билан;
- е) фақат номсиз бармоқ ва жимжилоқ билан;
- ж) иккала қўл жимжилоқлари билан 10 тадан чўпни тўғри ёйиб қўйиш;
- з) номсиз бармоқ ва жимжилоқ билан 4 та учбурчак тузиш;
- и) ўрта бармоқ ва жимжилоқ билан 3 та тўртбурчак тузиш;
- к) кўрсаткич ва номсиз бармоқ билан 16 та чўпдан «қудуқча» ясаш.

Ўйиндан сўнг болалардан: «Қайси бармоқ яхшироқ ҳаракат қилди, қайсиниси суст?», деб сўраш керак.

Эҳтиёт бўлиб ол!

Ўйинда 5 тагача одам қатнашади. 15 та гугурт чўп олинг. 1 чўпга қалам ёки сиёҳ билан 5 та кўндаланг чизиқ, 2 тасига 4 та, 3 тасига 3 та, 4 тасига иккита, 5 тасига 1 тадан кўндалангига йўл-йўл чизиқ тортинг. Бошқарувчи барча чўпларни қўлига жамлаб олиб, 10 см баланглиқдан пахта сочиб юборади. Сочганда шундай бўлиши керакки, гугурт чўплари стол устига уюм бўлиб тушсин. (Ўйин давомида ҳамма чўплар йиғиб олингандан сўнг яна худди шундай усулда сочиб, давом эттирилади).

Ўйин бошланади: ҳар ким навбати билан уюмдан биттадан чўп олади. Чўпни эҳтиёт билан, бошқа чўпларни қимирлатмасдан олиш керак. Акс ҳолда навбатни ўтказиб юборишга тўғри келади. Олинган чўпдаги кўндаланг чизилган ҳар бир чизиқ ўйновчига бир очко келтиради. Чўпларни

фақатгина асосий икки бармоқ билан олиш мумкин (жимжилоқ ва номсиз бармоқ, жимжилоқ ва ўрта бармоқ ёки кўрсаткич ва номсиз бармоқ билан ва ҳоказо). Топшириқни қийинроқ шарт билан бажариш ҳам мумкин. Масалан, кўзни юмган ҳолда. Бу жуда қийин ва кулгуга сабаб бўлади.

Оддий қоғоз ҳам қўлларни ўргатишга ёрдам беради. Эски газета, ёзилган дафтар варақлари ёки яхшиси оқ ва ёзув қоғозидан фойдаланса бўлади. Фақатгина «Кел, сенинг қўлингни ўргатамиз», деб очиқча насиҳатомуз айтмаслик керак. Қоғозни қўлга олиб, у билан турли мураккаб ҳаракатларни бажариш яхши фойда беради. Ҳаракатларингизни кўрган бола, албатта, бунга қизиқиб қолади.

Қоғоз билан ўйинлар

Ҳар бир ўйновчида ғижимланган қоғоз варақ бўлади (қоғоз титилиб кетгач, алмаштирилади).

1. Иккала қўлдан ҳам фойдаланиб, қоғозни ҳурпайтирмасдан, четларида қайрилган жойларини қолдирмасдан текислаш керак.

2. Худди шуни бир қўл билан бажариш.

3. Худди шуни иккала бош бармоқ, кейин кўрсаткич, ундан сўнг ўрта бармоқлар билан бажариш.

4. Фақат икки жимжилоқ билан бажариш.

5. Варақни муштлар билан текислаш.

6. Варақни бир қўлнинг бош кўрсаткич бармоқлари билан текислаш.

7. Варақни бир қўлнинг кўрсаткич ва ўрта бармоқлари билан текислаш.

8. Варақни бир қўлнинг ўрта ва номсиз бармоқлари билан текислаш.

9. Варақни бир қўлнинг номсиз бармоқ ва жимжилоғи билан текислаш.

10. Варақни бир қўлнинг қайсидир бир бармоғи билан текислаш.

11. Ҳамма машқларни кўзни юмиб такрорлаш. Ва ниҳоят, одатдаги ёки акварел ёхуд гуаш билан аралаштирилган сув қўлларни ўргатиш учун яхши ашё вазифасини ўтайди.

Сувли стакан билан ўйинлар

Бир қанча бир хил стаканни олиб, узоқдан кўринадиган даражада акварель ёки кўк бўёқ аралаштирилган сув билан тўлдирамиз. Ўйин маълум бир жойда ўтказилади.

1. Стаканнинг бирини иккинчисидан 20-30 см пастга қўйиб, 2-4 марта сув қуйиш.

2. Чой қошиғи билан стаканнинг биридан иккинчисига, сўнгра тўла бўлмаса-да, банкадан бошқа банкага ким тезроқ сув қуяди.

3. Бир оёқда сакраб сув тўла стаканни 10 м масофага олиб бориш.

4. Болалар қўлларини бир-бирига узатган ҳолда икки қатор бўлиб турадилар. Сув тўла стакан қатор бўйлаб ўтказилади. Камроқ сув тўккан ҳолда стаканни тезроқ ўтказган қатор қолиб бўлади.

Энди болалар томонидан ўйланган, ҳаракат мувофиқлиги ва эпчилликни ривожлантирувчи ўйинларни тавсия қиламиз:

1. Икки бармоқ билан тугун боғлаш.

2. Икки бармоқ билан гугурт чўпини синдириш.

3. Кўзни юмган ҳолда гугурт чўплари билан қандайдир сўз тузиб ёзиш.

4. Белгиланган вақтда маълум масофада бурилишлар билан сакрамасдан бир оёқда ҳаракатланиш.

5. Девордан ярим метр узоқ масофада, қўлни кўтарганда етишишга 10-15 см қоладиган қилиб тўрда тўп илиб қўйилади. Ўйновчи илинган тўпдан 5 метр нарида кўзи юмилган ҳолда туради; юриб

келиб деворга тегинмасдан тўпни ушлаши керак. Албатта, буни бирданига бажариш қийин. Даставвал очиқ кўз билан машқ қилиб, сўнгра кўзни юмган ҳолда бажарса бўлади.

6. Ерга 50-60 см диаметрда айлана чизилади. Бош узра кўтарилган қўлга қараб айлана ичида чизиқни босмасдан жойида айланиш.

7. Кўзни юмган ҳолда саккиз шаклида ҳаракатланиш.

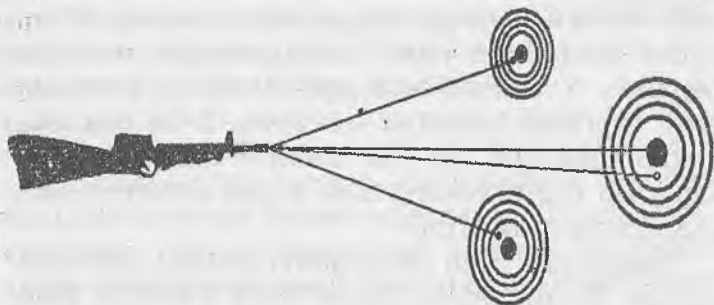
Махсус қўлни ўргатишга йўналтирилган яна бир қанча ўйин ва тарбиявий аҳамиятга молик машқлар мажмуи мавжуд. Худди шунга молик «Ипча» сурат-лавҳасини уйда тайёрланишни маслаҳат берамиз. У шундай ясалади: 40x40 см ҳажмдаги ёғоч тиргакка кичкина михчалар 2 см оралиқда қоқиб чиқилади. Ип ёки чизимча ёрдамида болалар унда турли нақш-безак, нарса ва ҳатто лавҳалар тасвирлайдилар.

Навбатдаги ўйин «Боғлаймиз-ечамиз» деб номланади. Бу шундайки, биров тугун боғлайди, бошқаси эса шу заҳоти уни ечади. Қум соатга қараб ўйновчилардан ким қўлини чаққонроқ ишлатганини қайд этиб бориш фойдали. Шунингдек, «Топафон қўлқопча», «Топафон таёқча» каби кўнгилочар ўйинлар ҳам кичкина қўлларни ривожлантиришда қўл келиши мумкин. Болалар қўлқопча кийиб олиб ёки таёқча (очилмаган қалам) ёрдамида кўзларини юмган ҳолда кўрсатилган нарса ёки ўйинчоқларнинг нималигини топишни ўрганадилар.

«Қўғирчоқни чап қўл билан кийинтирамиз», «Ўйинчоқни фақат чап қўл билан оламиз» каби шунга ўхшаш бошқа ҳазил ўйинлар ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Мана, стол, қоғоз ва ручка ёрдамида яна бир ўйин:

Тир

Бу ўйин ҳаракат аниқлигини ривожлантиради. Қоғоз варағига милтиқ ва нишон тасвирини чизинг. Нишонларни варақнинг четларига ва милтиқдан турлича масофа узоқликка жойлаштириш мумкин. Уларнинг ўлчами ҳам ҳар хил — катта ёки кичик бўлақолсин. Болаларга ўқ йўли тасвири — қалам чизиғи тўғри бўлиши кераклигини, нишонга яқин, яхшиси, ўртасига йўналтирилишини тушунтиринг.

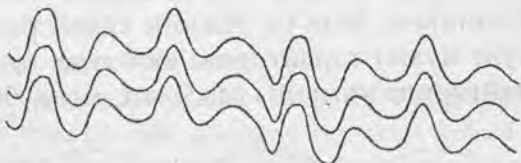

Болага «отиб кўришни» таклиф қилинг. Нишонга тўғри уришингизни тилаймиз.

Дарё бўйлаб пастга

Бу ўйин боланинг қўлини ёзишга тайёрлайди. Бир-бирига яқин масофадаги тўлқинли чизиқлар тасвирини чизинг. Бу бола кемасини урмасдан олиб ўтиши лозим бўлган дарё қирғоғи бўлади. Буни тасвирланган дарё қайрилишлари, чизилган йўналишдан чиқмасдан, қаламни қоғоздан узмаслик керак. Агар бу ўйинни бола билан илгари ўйнаган бўлсангиз, чизиқ ораларини янада қисқароқ ва тўлқинлироқ қилиб, мураккаблаштиришингиз мумкин.

Дарё расмларига мисоллар:

Кескин бурилишлар

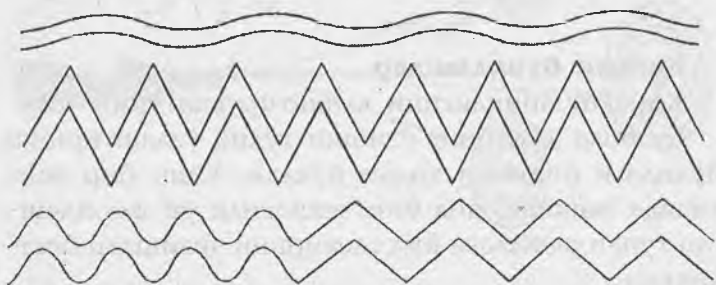
Ҳаракат аниқлигини кучайтирувчи ўйин.

Бу бола қўлининг ёзишни тўлиқ ўзлаштириши йўлидаги биринчи қадам бўлади. Ўйин бир чеккасида машина, яна бир чеккасида уй жоойлашган турли шаклдаги йўл тасвирини чизишдан бошланади.

Масалан, мана бундай:

Кейин болага: «Сен ҳайдовчисан, машинангни уйга олиб боришинг керак. Юрадиган йўлинг оддий йўл эмас, шу сабабли диққатни жамлаб, эҳтиётлик билан ҳаракат қил», - дейсиз. Бола қалам билан, қўлини узмасдан сиз чизган эгри-бугри йўлдан «юриши» керак. Оддийроқ, «кескин бўлмаган» йўлдан бошлаган маъқул. Болаларга қаламни қоғоздан узмаслик ва йўлдан четга чиқиб кетмаслик лозимлигини эслатиб тулинг. Кейинроқ, бола бу ўйинни тўлиқ ўзлаштиргандан сўнг йўлни торайтириш ёки эгри-бугрилиқни кучайтириш мумкин. Масалан, мана бундай:

Бола фойдаланиши учун оддий қалам, ручка, бўр, гугурт чўп, чўп фломастер ва бошқа нарсалар бўлиши керак. Турлича бўёқлардан фойдаланиш яхши натижа беради. Бўяшдан ташқари, ақлий ривожлантиришга йўналтирилган топишмоқлардан фойдаланиш ҳам яхши (солиштириш, топиш, ҳисоблаш...).

Ҳар бир халқда ўзига хос махсус бармоқ ўйинлари бўлади. Бунда, катталар қўли ёрдамида болалар ажойиб шакл-кўринишларни намоиш этадилар.

Тасвирни чиқариш учун қўл олдида маълум бир ёруғлик манбаи бўлиши керак. Ёруғлик ман-

баидан қўлни узоқлаштириб ёки унга яқинлаштириб турлича тасвирларни сояда чиқариш мумкин. Қўл машқлари ёрдамида малакага эга бўлиб бориш янада ёрқинроқ тасвир ҳосил қилиб боришни таъминлайди. Соя ёруғ, текис юзага тушиши керак, бундай юза вазифасини хона девори ўташи мумкин.

Бундай топишмоқларни фақат қўл эмас, бутун тана ҳаракатини талаб қилувчи ўйинлар билан алмаштириш мумкин:

Кўзни юмиб ҳам биламан

1. Бошловчи 3-5та катта ва 1-2 та кичкина пол, стол, жавонда турган ёки деворда осилган нарса-ни белгилайди. Бу шундай бўлиши керакки, ўйновчи бошқа ҳеч нимани ушламасдан, танаси ҳам бирон нарсага тегмасдан, қўлини эркин чўзиб бориши керак.

Ўйинчилардан бири кўзини юмиб, бошловчи айтган нарсага боради ва уни қўли билан уради. Бу унга уч очко келтиради, бироқ, агар танасининг бирон-бир қисми бошқа бир нарсага тегиб кетса, ундан бир очко олиб ташланади. Ҳисобни яхши бошлаб, бирданига кўпроқ очко йиғиб олиш учун барчага дастлаб осонроқ 2-3 топшириқ берилади. Фолиб тўпланган очколар сони бўйича аниқланади.

2. Газета варағи устига ҳар хил шакл ва ҳажмдаги 3-5 та нарса қўйилиб, рангли қалам ташқи кўриниши - контури чизиб олинади (бостириб чизиб олиш). Шундан сўнг ўйновчилар навбатма-навбат кўзларини юмган ҳолда нарсаларни мос равишда чизилган шакллар устига жойлаштириб қўядилар. Агар бирон-бир нарса жойига тўғри қўйилса - 5 очко, мабодо белгиланган жой ҳуду-

дига нарсанинг маълум қисмигина тушса - бир очко берилади.

Аниқ қилиб белгила

Ҳамма ўйновчилар оддий қалам билан квадрат, тўғрибурчак, учбурчак ва айлана чизилган қоғоз варағини оладилар. Ҳар ким вараққа ўз исмини ёзади ва бошловчи айтган шаклга рангли қалам билан белги қўяди.

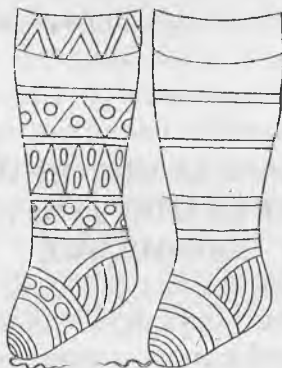
Шаклнинг кўриниши ва ўлчамига кўзни ўргатиб олиш учун 5-10 секунд вақт юмилиб, белгиланган шаклдаги чизма айлантриб чизилади, сўнгра қалам бирданига олдига қўйилади. Ҳамма кўзини бошловчининг буйруғи билан бир вақтда юмиб, бир вақтда очади. Ҳамма шакллар шундай айлантриб чизилиб, сўнгра барчага кўрсатилди. Бошловчи вазифани ким энг яхши удалаганини айтади.

Ўйин олдидан мустақил равишда кўзни очиб юмган ҳолда чизиб машқ қилиш фойдадан ҳоли эмас.

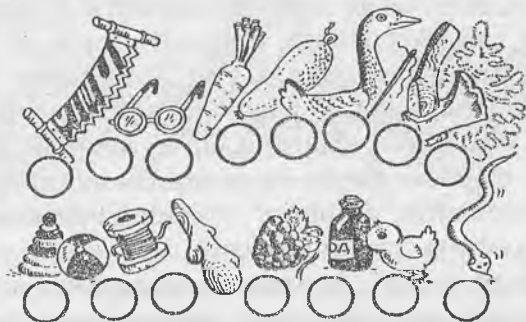
Тангаларни пайпаслаб тезда аниқла

Стол устида турли қийматга эга тангалар. Ким биринчи бўлиб бошловчи айтган суммадаги пулни кўзи юмуқ ҳолда ажратиб олади? Ким турли тангалардан 10 ва 15 тийин миқдордаги суммаларни тезда алоҳида ажрата олади? Танга йиғиш бугунги кун ҳисоби билан амалга оширилади.

20 йилча аввал Эстонияда Н.Р. Мухелнинг «Боламиз ёзишни ўрганаяпти» деган китоби нашр қилинган эди. Қуйида китобдан алоҳида сурат лавҳалар:

Болалар ва қизлар чекланган яссиликда нақш безакларни чизишни ўрганадилар. Бу болаларнинг қўлларини ёзишга тайёрлабгина қолмай, уларда эстетик (гўзалликни ҳис қилиш) туйғуларни тарбиялашга ҳам ёрдам беради. Агар болаларингиз босма ҳарфлар билан таниш бўлишса, шунга ўхшаша топишмоқлар фойдали бўлади.

Кейинчалик ҳуснихатни эгаллашни маслаҳат берамиз. Ҳозир ривожлантирувчи характердаги турлича ҳуснихат турлари бор. Фақат болаларни ёзишга мажбурламаслик керак. Ҳуснихат усулида ёзишни истамаяптими, унда муқобил усул: юқорида баён қилинган ўйинларни ўйнашни таклиф қилинг.

Болалар қўлини ўргатиш нафақат мактабда, балки болангизнинг — мактабга боришини кутмасдан, унга тайёрланиш кераклигидир.

БОЛАЛАРДА ИНСОНИЙЛИК (ОДАМГАРЧИЛИК) ТУЙҒУЛАРИНИ ТАРБИЯЛАШ

Муаммо: Узоқ йиллар биз дунё миқёсида кўп соҳаларда улкан ютуқларга эришган каби ўзимизни сипо тутиб келдик, аслида эса кўпгина ишларимиз ҳаддан зиёд мужмал эди - биз алоҳида мутахассислар ҳақида эмас, жамиятдаги умумий аҳвол ҳақида гапираяпмиз. Мисол учун, дунёда эркин ва масъулиятли ота-оналик ҳуқуқи мавжуд. Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти бунини 1971 йилдаёқ белгилаб қўйган эди. Бу қандай ҳуқуқ? Эркин ва масъулиятли ота-оналик ҳуқуқи ота ва онанинг биологик цикл ва ёшига боғлиқ равишда уларга тор доирадаги интим ҳаётини, яъни онгли равишда исталган фарзанд дунёга келишини, фарзандлар туғилиши даврийлигини фаросат билан тартибга солишни, отадаги болалар сонини, уларнинг туғилиш вақтини белгилаб олишни таъминлайди...

Шундай қилиб, бизнинг болаларимиз исталган фарзандми ёки тасодифан туғилишган? Бизнинг сиз билан бандлигимиз имкониятимиздаги юмуш: ҳеч қачон севиш; ҳеч қачон уларни парвариш-лаш; ҳеч қачон болажон тарбияси билан шуғулланиш ҳаёлимизга ҳам келмайди: Бир амаллаб улар оёққа туриб олишса, у ёнига худо пошшо...

Социологлар бераётган маълумотлар ҳайратланарлидир: шаҳарларда аёллар бола тарбияси учун бир кеча-кундузда 40 дақиқа вақт ажратар

эканлар, баъзи оилаларда эса бу муддат 15 дақиқадан ҳам ошмайди (бола билан фаол жонли мулоқот назарда тутилмоқда). Болалар уйда кўпинча телевизор билан, ўйинчоқлар билан мулоқотда бўладилар, яъни гўё ота-она учун йўқ кабир, бу эса ўсмирлик ва ўспиринлик ёшларида ўзаро тушунмовчилик сари бир қадамдир. Бу ҳолат қуйидаги расмда тасвирланган «муомала»ни келтириб чиқариши мумкиндир.

Бундай анъанавий муҳит, шунингдек, МДХ давлатларидаги ижтимоий-иқтисодий шароит болаларда одамгарчилик каби энг муҳим умуминсоний туйғуни тарбиялашга кам рағбат уйғотади. Тўғриси айтганда, биз кексайганда не ҳолга тушишимизни кўпда ўйлайвермаймиз. Ҳолбуки, «Болани яхши тарбиялаш - тинч-тотув кексалик гаштини суришдир» деганлари тўғридир. Натижада яқин кишиларимизга, касал ёки кекса қариндошларга нисбатан бепарво, баъзан ҳаддан ташқари тошюраклик билан муносабатда бўлиш

қолари кўпайди. Хорижий тажриба ҳақидаги гаплардан сизга маълум бўлдики, узоқ хорижда болалар тарбияси ҳақидаги гаплар қуруқ сафсата бўлиб қолмасдан, болалар ёшлигиданок боғчаларда ҳам, оилада ҳам касалларга, кексаларга ҳам меҳрибонлик руҳида тарбияланадилар.

Муаммонинг ечими. Бадхулқ катталар бола қалбига эзгулик уруғини эка олмасликлари исбот талаб қилмайдиган далилдир. Истисно ҳоллари ҳам бўлиб туради, аммо аҳён-аҳёнда. Биз онгли равишда (чин дилдан) боласининг олижаноб инсон бўлиб етишишини истовчи ота-оналарга ёрдам бермоқчимиз. Мустақиллик давригача бўлган ҳисоб-китоблар бундай оталар унчалик кўп эмаслигидан далолат беради. «Болангиз катта бўлгач уни қандай қиёфада кўришни истайсиз?» деган саволга қишлоқларда ҳам, шаҳарларда ҳам катталарнинг кўпчилиги «Боламизнинг олий маълумотли бўлишини истаймиз» дея жавоб бердилар. Бунда инженерлик ҳамда врачлик касблари кўпроқ тилга олинди. Ҳозирги вақтда касб-кор ҳақидаги саволга жавоб бошқача бўлиши мумкин. Яна билмадик. Жуда камчилик ота-оналаргина: «Боламиз меҳрибон, инсофли киши бўлиб етишишини истаймиз» деб жавоб берди. Аммо орзудан то унинг рўёбига етгунча кўп нарсалар йўқотилади. Маълумки болада бирон-бир эзгу хислатни тарбиялашдан кўра уни нимагадир ўргатиш осонроқ. Бу ҳақда «Учинчи минг йилликнинг боласи» болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлаш дастурининг «Болаларни маънан ривожлантириш» қисмида?

Диққат билан ўқинг ва агар маъқул бўлса отаоналикнинг 10 қатъий қоидасини асос учун қабул қилинг:

1) Фарзандингиз сиздек ё сиз истагандек бўли-

шини кутманг. Унга ҳар жабҳада сизга эмас, ўзига ўхшашига ёрдам беринг.

2) Бола меники деб ўйламанг, у худонинг бандаси.

3) Болангизни деб нималар қилган бўлсангиз, ҳаммаси учун ундан ҳақ талаб қилманг, унинг дунёга келишида сиз бир воситачи бўлдингиз, бунга жавобан у сизга нима ҳам қилиб бера оларди? У бошқа - учинчи кишини дунёга келтиради: бу қайтарилмас миннатдорчилик қонунидир.

4) Қариганда кун кўрайин десангиз, ҳадеб аламингизни боладан олаверманг, негаки, «нимани эксанг, шуни ўрасан» дейдилар.

5) Унинг муаммоларига баланддан келиб қараманг: ҳаётий қийинчиликлар ҳаммага имкониятига яраша берилади ва ишонингки, сизнинг муаммоларингиз сизга қанчалик офир туюлса, унинг муаммолари ҳам унга шунчалиқдир. Балки, офирроқдир ҳам. Чунки унда ҳам бунга кўникма йўқ.

6) Болани камситманг (ерга урманг)!

7) Бола учун нимадир қила олмасангиз изтироб чекманг, нимадир қилиш қўлингиздан келса-ю қилмасангиз - унда бошқа гап.

8) Ёдингизда тутинг - бола учун ҳамма ишни қилган бўлмасангиз, қилган ишларингиз етарли эмас.

9) Бегона болаларни ҳам севишга қобил бўлинг. Ўзингизнинг болангизга раво кўрмаганингизни бегона болага ҳам раво кўрманг-ки, бошқалар сиздан ўрнак олсинлар.

10) Болангиз истеъдодсиз, омадсиз бўлса ҳам севинг. Чунки фарзандингизнинг сиз билан бирга бўлиши доимо байрамдир.

Бундан ташқари болангиз ҳар куни оилада ва

яқинлар даврасида муомала қандай бўлишини кўриши ва одамийлик алифбосини ўрганиб бориши зарур.

Бу қуйидагича:

— бир-бирига ўзаро ёрдам;

— кекса ва ёши ўтинқираган кишилар: ота-она, қўшни бобо ва бувиларга меҳрибонларча, ғам-хўрлик билан муносабатда бўлиш;

— болалар қатнашаётган даврада одамлар ҳақида ғийбат, фисқу-фасод, ёмон гапларни айтмаслик лозим.

— бола қулоғи деярли ҳамма нарсани эшити-ди ва сингдириб олади. Бир ҳаётий мисол келтирамиз: тўрт яшар бола билан оила болалар байрамига бориш учун тайёрланмоқда. Шунда бола: «Мен ўртоғимга бузуқ машинамни совға қиламан, у энди менга керак эмас» деб қолди. Она насихат қилган бўлди: «Бундай қилиш яхши эмас, эски, керак бўлмай қолган ўйинчоқларни совға қилмайдилар». Бола шу заҳоти жавоб қайтарди: «Эсингиздами, Зулфия холамининг туғилган кунига кетаётганларингизда унга уйдаги эски гулдонни совға қиламан, ҳалақит беравериб жонга тегди, деган эдингиз!».

Болалар кўнглида эзгу ҳис-туйғуларни уйғутувчи махсус муаммоли вазиятлар яратиш муҳим. Назарий жиҳатдан уларни ечар эканлар, болалар эзгуликнинг йўл-йўриқларини ўрганадилар. Мана, бир неча вазият ҳақида саволлар:

1. Бугун кайфиятинг аъло даражада. Нима учун?

а) чунки ойимнинг кайфияти яхши;

б) чунки қуёш чарақлаб турибди;

в) чунки ўйинчоқ (конфет) совға қилишди.

2. 5 дақиқа ичида қандай яхши ишларни амалга оширса бўлади?

а) қани, қизлардан ким, Карима, балки сен қила оларсан, айиқча (ўйинчоқ)нинг йиртилган панжасини тикиб қўя оласанми?

б) бувингга чой қайнатиб бера оласанми?

в) касал укангни кулдира оласанми?

3. Дўстлашиш мумкинми?

а) исқирт (кир-чир) бола билан;

б) китобларни йиртувчи қиз билан;

в) эски кийим кийган қиз билан.

4. Учта йўл кесишган жойда бир устун ва устунда 3 та ёзув бор:

а) чапга кетсанг - чиройли ўйинчоқ топасан;

б) ўнгга кетсанг - дўстинг билан абадий ажрашасан;

в) тўғрига кетсанг - ўртоғингга бир яхшилик қиласан.

Қайси йўлни танлайсан? Нима учун? Ўртоғинг учун қандай яхши иш қилишинг мумкин?

5. Қишлоғимиздан сеҳргар учар ликопчада учиб ўтди. У сахий, аммо жуда ажабтовур эди. У совға ташлади: 5 та шиппак, 3 та этик, 2 та чиройли сеҳрли биллур бошмоқча, битта қўғирчоқ.

Бу совғаларнинг барини кимга берган бўлар эдингиз? Учинчи этикни нима қиласиз?

6. Биров ҳақида «оққўнгил» дейишади. Яна нима дейиш мумкин? (ёвуз кўнгил, юмшоқ кўнгил, тошюрак, қалби кенг, юмшоқ қалб, қалби очиқ, ажойиб қалбли, дўст кўнгил, совуққон, қайноқ юрак.)

Эсла, ким оққўнгил, қалби очиқ, қайноқ қалбли, ким аксинча - тошюрак, совуққон, ёвуз. Бу сифатлар оила аъзолари, дўстлар, шунингдек ба-

дий асар ёки эртак қаҳрамонларига тегишли бўлиши мумкин.

7. Қизча йиғламоқда. Уни қандай юпатиш мумкин?

- а) қучоқлаб;
- б) ширин сўзлар билан;
- в) бирга ўйнашни таклиф қилиш билан;
- г) ширинлик бериб.

8. Ўртоғимизнинг туғилган куни ёки байрам билан табриклашни унутибмиз. Хатоимизни қандай тўғирлаймиз?

9. «Сникерс» шоколадини сотиб олиш учун дугонанг Маликада пул йўқ. Нима қиласан?

10. «Яхши-ёмон» ўйини.

а) Яхшиям, бизнинг бувимиз бор. Нимаси ёмон?

Б) Яхшиям, бизнинг укачамиз бор (ёки бўлади).

Нимаси ёмон?

В) Яхшиям, жуда кўп ўйинчоғимиз бор. Нимаси ёмон?

11. Нон ёпилди ва унга «Яхшилик» деб ном берилди. Уни синдириб оиланинг ҳар бир аъзосига бераётганда таъкидлаш керак: сен яхшисан, чунки... ва ҳ.к.

12. Ижобий ва салбий ҳолатлар тасвирланган суратларни томоша қилиш:

а) автобусда бир бола ўтирибди, унинг ёнида эса бир ҳассали чол тик турибди;

б) бир бола, ўртоқларига бермасдан бир ўзи ўйинчоқ ўйнапти;

в) дугоналар жанжаллашяптилар ва ҳ.к.

13. «Ким кимни яхши кўради?» қабилидаги ўйинлар муҳим аҳамиятга эга. - Келинлар, бир-биримизни мақтаймиз.

14. «Ювувчи машина» ўйини. (оила аъзоларидан бири даврани айланиб чиқар экан, ҳар ким-

нинг елкасига қоқиб, унга ширин сўзлар айтади: «Сен ёқимтойсан, мулойимсан, чиройлисан».)

15. «Меҳрибон сўзлар луғати» шеърини ўйинини ўрганиш ва қўллаш:

а) «Раҳмат» деган илиқ сўзга ҳатто муз палаҳ-саси ҳам эриб кетади;

б) «Ассалом» деб кўринг-чи унга, Барг чиқарар чириган тўнка - шодликдан.

в) Не қилса биз учун қилар ҳар қачон, Шунинг учун деймиз «раҳмат, онажон!»

г) Катталарни кўрганда одобсиз туради жим, Одобли эса дейди «Ассалому алайкум!».

д) Шўхлигимиз учун эшитсак койиш, биз учун шартдир «Кечиринг» дейиш.

е) Ўзбекистонда ё бошқа жойда, бўлса ҳам қаср, Хайрлашаётганда албатта деймиз:

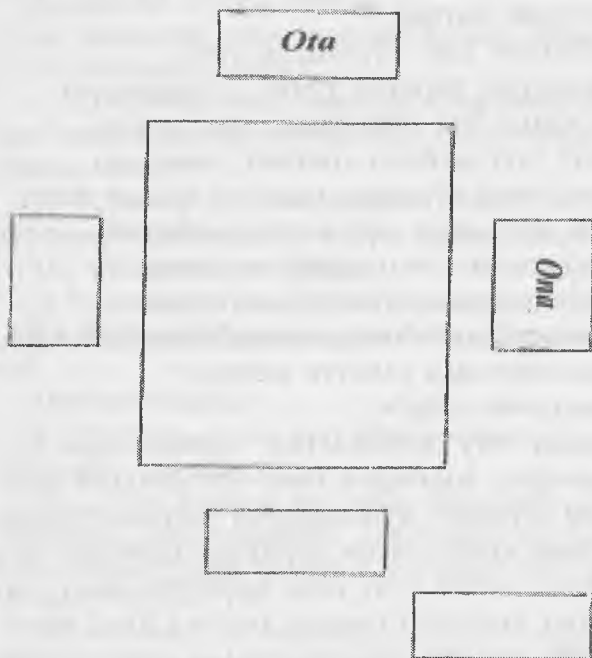
«Кўришгунча хайр!»

16. Болада эзгу хислатларни тарбиялашда бошқа одамларга, жумладан бева-бечораларга нисбатан ҳам ижобий муносабатни шакллантириш муҳим. Бола мункилаган қариялар ҳаётидан хабардор эмас, лекин у бу каби қийинчиликда умр кечираётган кишилар ёнидан тез-тез ўтиб туради. Бу каби ҳолатларни ота-оналар вақти-вақти билан болага изоҳлаб беришлари муҳим аҳамиятга эга. Бунда яна бир жиҳат жуда муҳим. Келинг, «Болаларимиз бизга қандай муносабатда бўладилар?» деган савол устида жиддий ўйлаб кўрайлик. Халқ орасида «одамга баҳо бераётганда унинг онасига қилаётган муносабатини ҳам ҳисобга олиш керак» деб бежиз айтмайдилар. Ҳақиқатан ҳам:

*Муқаддас сўзлар... Кам эмас улар,
Она тилимизга жуда кўп эрур.*

Лекин битта «она» сўзиган,
Муқаддасроғини излаб топиб кўр!

Шу ўринда «Болангиз қаерда ўтиришни хоҳ-
лайди?» деб номланган кичик тажриба ўтказиб
кўришни маслаҳат берамиз.

Хулосалар: Агар бола ҳеч иккиланмасдан она-
сининг ёнидаги стулни танласа, ота у билан ўза-
ро муносабатлари тўғрисида ўйлаб кўриши ке-
рак. Агар бола ота билан она ўртасида ўтиришни
ихтиёр этса ва бунинг учун бирингизнинг бу ёнига
ўтиришингизни сўраса хурсанд бўлаверинг, унинг
сизларга муносабати деярли бир хил. Аммо агар
бола бурчакдаги стулда алоҳида ўтиришни иста-
са, ташвишланиш ўринли - оилада у ўзини ёлғиз
сезади, унга ноқулай, у аламзада. Болангизга
кўпроқ эътибор беринг, меҳр кўрсатинг!

17. «Бир-биримизга совға» деб номланувчи яна бир ўйин бор. Вазият шундай кўриладики, бола кимга совға қилишни ва нима совға қилишни танлай билиши керак. Ўйиннинг муҳим қоидаси шундайки, совға олаётган одамга ҳеч ким ҳеч нима совға қилмаган бўлиши зарур. Бу қоида болаларни тенгдошлари ва яқинларига диққат билан қарашга ундайди, ҳаяжони ва тилакларини илғашга, ҳали совғаси йўқларни ҳис қилишга ўргатади. Чиройли буюмни (дастрўмол, нишонлар, ўйинчоқлар...) танлар экан, бола уни кимга совға қилишни, шунингдек, у кишига бу совға ёқиш-ёқмаслигини ўйлаб кўриши керак. Бу эса одамларга инсоний муносабатда бўлиш сари қўйилган бир қадамдир.

18. Болалар чизган расмларида оила аъзоларига бўлган муносабатларини жуда яхши кўрсата оладилар. Бундан ташқари бу расмлар оиладаги муҳитни ҳам ифодалайди.

Олти яшар бола оила аъзоларини биргаликда тасвирлаган. ҳамма бир-бирининг қўлидан тутган. Ҳамманинг кайфияти яхши.

Олти яшар қизча отасини алоҳида тасвирлаган: у тез-тез хизмат сафарида бўлади. Лекин негадир оиланинг бошқа аъзолари ҳам бир-биридан ажратилган ҳолда тасвирланган.

Олти яшар бола оила аъзоларини дўстлар билан бирга тасвирлаган. Лекин негадир суратда отаси билан онасини алоҳида ажратиб кўрсатмаган.

19. Болалар билан «Ота-она нима учун керак?» деган мавзуда суҳбатлашиб кўринг (кийиниш учун, конфет сотиб олиш учун...). Болангиз истеъмолчи сифатида «Конфет билан пул берсангиз яхши кўраман», «Бермасангиз ёмон кўраман» қабалида ўз эҳтиёжларини изҳор қилаётган лаҳзаларни эътибордан қочирманг.

20. Болалар қалбида эзгу хислатларни тарбиялашда бадий адабиёт ва эртақлардан фойдаланаётган оилаларнинг иши мақтовга сазовор. Эртақ мазмунини билиш бола учун зарур ва фойдалидир, аммо сўзлаб берилган эртақ асосида ортиқча насихатгўйликсиз ўтилган эзгулик дарси янада муҳимроқдир. Мисол учун, «Чўлоқ лайлак» деган ўзбек халқ эртаги ҳикоя қилиб берилгандан сўнг болага қуйидаги саволларни бериш мумкин:

1. Лайлакка нима бўлган эди? (Камбағал деҳқон уни қандай ҳолатда топиб олди?)

2. Деҳқон нима қилди? (Лайлакка қандай ёрдам берди?)

3. Лайлак ўз миннатдорчилигини деҳқонга қандай изҳор қилди?

4. Бой нима учун лайлакнинг оёғини уриб синдирди?

5. Лайлак бойга миннатдорчилик билдирдими?

6. Эртақ якунидаги воқеалар сизда қандай таассурот қолдирди?

Бола жавоб беради. Бунда албатта кўзланган мақсадга эришилади. Бизга эса ҳаммасидан ҳам кўра ўқилган эртақдан бола чиқариб олган ҳулоса муҳимроқ. Болага яна савол бериш мумкин. Деҳқоннинг ўрнида бўлганинда нима қилган бўлар эдинг? Бойнинг ўрнида бўлганинда-чи? Тарбия жараёнида эртақлардан фойдаланиш яхши самара беради.

Педагогик тажрибамиздан яна бир нодир мисол келтирмоқчимиз. «Юлдуз бола» деган бир ажойиб инглиз эртаги бор. Муаллиф Оскар Уайльд эзгулик ва ёвузликнинг мураккаб дунёсини кўрсатиб беради.

Негадир катта ёшли мактаб ўқувчилари камдан-кам ҳолларда ўқийдилар. Ушбу эртакнинг қисқача мазмунини келтирамиз:

Бир кун қиш соғуғида икки нафар дарахт кесувчи осмондан ерга ёрқин юлдуз қулаб тушганини кўриб қолдилар. Чакмон қатига улар юлдузни эмас, кичкина гўдакни кўрдилар. Дарахт кесувчилардан бири камбағаллиги ва очлигига қарамай болани олди ва уйига олиб кетди. Бола чиройли, аммо солим, мағрур ва бешафқат бўлиб ўсди. Бир кун уларнинг қишлоғига бир аёл келди, бола унга тош ота бошлади ва шу бечора аёл ўзининг онаси эканлигига ишонгиси келмади. Бирдан бечора она қишлоқдан кетиши билан юлдуз-бола махлуққа айланиб қолди. Шунда у нотўғри иш қилганлигини тушунди ва уч йил мобайнида дунё бўйлаб ўз онасини излади. Яна қайтадан чиройли бўлгунига қадар у кўп саргузаштларни бошидан кечирди. У аёлни учратди ва кечирим сўради. Шунда бечора аёл қироличага айланди. Юлдуз-бола эса тезда шаҳар ҳукмдори бўлди. Шунда у адолат билан иш юритди. Етимларга, камбағалларга, касалларга меҳрибонлик кўрсатди.

Эртақ жуда узун, аммо баъзи бир жойларини қисқартириб, болаларга ўқиб бериш мумкин. Эртақни эшитар экан 5-6 яшар бола ўз-ўзидан тўлқинланиб кетиши табиий ҳол. Лекин тарбиячи-психолог эртақни идрок қилиш жараёнида тажриба ўтказишга қарор қилди. Бунинг учун у

икки портретни: бечора аёл ва "Юлдуз-бола"ни танлаб олди. Портретлар тагига чўнтакча тикди. Ўқишдан олдин болаларга картондан ясалган юракчаларни тарқатиб чиқди. Эртақдаги юлдуз-бола ўз онаси - бечора аёлни ҳайдаб юборган жойи ўқиб бўлингач, болаларга ўз юракчаларини ўзларига ёққан қахрамонга совға қилиш таклиф қилинди. Албатта, барча болалар ўз юракчаларини бечора аёлнинг чўнтагига солиб қўйдилар. Юлдуз-боланинг чўнтагида битта ҳам юракча йўқ эди. Тарбиячи болаларга билдирмасдан портретлар тагига иккита ликобчани қўйиб қўяди: аёлнинг ликобчасида кулранг учбурчаклар, юлдуз-боланикида эса ҳақиқий ялтироқ конфетлар. Ликобчаларни қўйиб туриб, тарбиячи айтади: «Болалар, эртагимиз қахрамонлари ҳам сизларга совғалар бермоқчи. Совғаларни олинг, аммо сизга ким ёққан бўлса, шу кишининг совғасини олинг». Бунда болаларнинг уч гуруҳи кўзга ташланади. Биринчи гуруҳ, улар болаларнинг тахминан 5 фоизини ташкил этади, аёлнинг олдига келди ва совға сифатида кулранг учбурчакларни олди, иккинчи гуруҳ, улар ҳам тахминан шунча, ҳеч нарсадан шубҳаланмай, қатъий юлдуз-боланинг олдига келди ва ликобчадаги конфетдан олди. Учинчи, энг катта гуруҳдагилар иккиланиб, атрофга, бизга қараб, нимага асосланиб шундай қилаётганликлари тушунарсиз ҳолда кулранг учбурчаклар сари юрдилар.

Кейин тарбиячи айтади: «Ҳаммангиз юракчаларингизни бечора аёлга берган эдингиз-ку? Нима учун Лола, Фотима, Шавкат шафқатсиз юлдуз-боланинг конфетидан олишга қарор қилишди?» Бу болаларнинг изтиробини кўриш муҳим. Гар-

чи конфетга қизиқиш жуда кучли бўлса ҳам. Гап билан ҳамма нарсани қилса бўлади, амалда кўрсатиш эса ҳар доим қийин. Тарбиячи эртакни охиригача ўқиб бўлгач, ҳамма болалар юлдуз-боланинг ўзгарганидан, яна чиройли ва меҳрибон бўлиб қолганидан хурсанд бўлиб, енгил тортдилар.

Бу ҳодиса, шубҳасиз, болаларни кўп нарсага ўргатди ва эзгуликнинг яна бир намунаси бўлди.

Эртак, унинг тузилиши, мазмуни тажриба қандай ўтказилишини ва болалар билан қандай ишлаш кераклигини кўрсатиб беради.

Бу борада бизга боболаримиздан бой мерос қолган. Улар ўз ҳаётлари давомида олган сабоқларига асосланиб шунчалик кўп донишмандона, шарқона афсонаю ривоятларни, эртакларни ёзиб қолдиришганки, бизнинг вазифамиз эса уларни янада бойитиб ўз фарзандларимизга етказиш.

Эзгу хислатларни тарбиялашда бадий асарлар сизга ёрдамчи бўлишини истаб қоламиз.

Мундарижа

1. Сўзбоши ўрнида	3
2. Жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари	13
3. Шахсий-психологик ривожланиш кўрсаткичлари	15
4. Интеллектуал(ақлий) ривожланиши	18
5. Ўқиш малакаларини ва ўқув фаолияти шарт-шароитларини шакллантириш	21
6. Болаларнинг мактабга тайёргарлик даражасига қўйиладиган минимал талаблар	24
7. Боламизнинг ривожланганлик даражасини қандай аниқлаймиз(ота-оналарга тавсиялар)?	32
8. Ўғил бола — қиз бола	71
9. Уйдаги ривожлантирувчи муҳит	87
10. Мактабгача ёшдаги болаларнинг ўйинлари ва ўйинчоқлари	99
11. Болангиз зукко бўлишини хоҳлайсизми?	104
12. Бола хотирасини қандай қилиб яхшилаш мумкин?	190
13. Ахлоқий ривожланиш	206
14. Шахсий хавфсизлик қоидалари	212
15. Болани уйда қандай қилиб соғламлаштириш мумкин?	221
16. Табиат ва мактабгача ёшдаги бола	241
17. Математика қувноқ бўлиши керак	258
18. Болаларни тасвирий санъатга ўргатамиз	278
19. Болаларнинг қўлини ўргатамиз	293
20. Болаларда инсонийлик туйғуларини тарбиялаш	304
21. Мундарижа	318

**Нашр учун масъул:
Рустам АҲЛИДДИНОВ**

**Тузувчилар:
Ҳамида АҲМЕДОВА(гуруҳ раҳбари),
Тамара ЮДИНА,
Гулчехра МУСУЛМОНҚУЛОВА,
Феруза ВАҲОБОВА,
Мавлуда РУСТАМОВА,
Муҳаббат РАСУЛОВА**

**Масъул муҳаррир:
Абдусамат РАҲИМОВ**

**БОЛАНГИЗ МАКТАБГА
ТАЙЁРМИ?**

Муҳаррир Ҳ. САИДОВ
Техник муҳаррир А. НАРМАНОВ
Бадиий муҳаррир Г. ҲАЗРАТОВА
Мусахҳиҳ Ф. КАРИМОВ
Рассом Х.МАМАТАЛИЕВ

Босишга рухсат этилди 30.11.2000
Бичими 84x108 1/32. Балтика UZ гарнитураси.
Офсет босма. 10.0 босма табоқ. Адади 16200.
Буюртма № 1247. Баҳоси шартнома асосида.

© “Ma’rifat-Madadkor”

* * *

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
босмахонаси, 700083, Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кўчаси, 41.

Ҳ.АҲМЕДОВА ва бошқалар.

Болангиз мактабга тайёри? — «Ma'rifat-Madadkor»
нашриёти. 700083.Тошкент, Матбуотчилар кўчаси, 32.
2000 й. -320 б.

